તણખા

ટુંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

ધૂમકેતુ

કિંમત દોઢ રૂપિયો

સોલ એજન્ટ

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીચીરોડ.–અમદાવાદ

૧૯૩૩

પ્ર કા શ ક
ગૌરીશંકર ગોવરધનરામ જોશી;
ખા ન પુ ર — અ મ દા વા દ

ત્રીજી
સર્વ
પ્રત

લુત્ફેમય તુઝસે ક્યા કહું જાહિદ

હાય કમબખ્ત તૂને પીહિ નહિ.

*

ઉમ્રભરમેં દો ઘડીયાં હમપે ગુજરી હય કઠિન :

આપકે આનેકે પહેલે, આપકે જાનેકે બાદ.

—The world grows sweeter
than the heart can bear.

. .   . .

. .   . .

When all sweet flower-cents
rise like happy rhymes,
From golden memories of olden times,
And out of death springs life &
joy from pain,
And laughter from young lips and
love to men,
Shall I forget thee then, forget thee then.

—James Rhoades

आत्मचरित्र

‘What are Raphael’s Medonnas
but the shadow of a mother’s love
fixed in permanent outline.’

બીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ વખતે મદદ કરનાર સર્વ સજ્જનોનો આભાર માનવો જોઇએ. 'તણખા'ને ગુજરાતે અસાધારણ પ્રેમથી સ્વીકાર્યા–તેમાં તેમનો ફાળો પણ ઓછો ન હતો.

આજે તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે: આ આવૃત્તિ સચિત્રને બદલે અચિત્ર કરી છે. અને પાકા પુંઠા માટેની સતત માગણીને પહોંચી વળીને પણ કિમ્મતમાં ખાસ ઘટાડો કર્યો છે.

*

આપણા લોકજીવનનો પરિચય કરવાની જેને જેને તક મળી હશે તેણે જોયુ હશે કે તે જીવનમાં ઠેરઠેર ટુંકી વાર્તાઓના ઢગલા પડયા છે: ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે લોકજીવનનો પરિચય કરવાથી ઘણું ઘણુ નવું જાણવાનું મળે છે એટલું જ નહિ, પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ જ ખડી થાય છે. આ સૃષ્ટિ એટલી રમણીય છે, અને એમાં પ્રજા-જીવનના સુખદુ:ખનાં, શ્રદ્ધાના, અજ્ઞાનના, ભોળપણના, કુરિવાજોના જુદાં જુદાં મૂળતત્ત્વો એવાં તો સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે કે તેમાંથી જે નવી દૃષ્ટિ મળે તે નવા સર્જનમા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે.

એક મિત્રે કહ્યું હતું કે ટુંકી વાર્તાઓનો સુંદરમા સુંદર ફાલ ઉતરે ત્યારે પ્રજાજીવન પલટો લે છે એમ સમજવું. આ સિદ્ધાંત જેટલો નવલિકાને તેટલો જ સાહિત્યની કોઈપણ કૃતિને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે: પણ તે છતાં અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે ' સીધું સરળ ને સચોટ ' એવું ટુંકી વાર્તાનું નાનું સરખું કલેવર, કદના-પ્રમાણમાં, વધારેમાં વધારે પ્રાણતત્ત્વ સાચવી શકે તેમ છે.

*

જે જે વસ્તુ સ્વાનુભવ માગે છે, તે બહારની સમજાવટ કરતાં અંતરની દૃષ્ટિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. પરંતુ નવલિકાના વધતા જતા સાહિત્યમા કાંઈક પણ માર્ગદર્શન થાય-અને એવા જુદા જુદા સ્વાનુભવોથી જ માર્ગ સ્પષ્ટ થશે-એ હેતુથી આ સંગ્રહમાની એકાદ બે ટુંકી વાર્તાનો સચવાયો છે તેવો ઇતિહાસ આપવાની ઈચ્છા થાય છે. નોંધપોથીમાંથી જ છે. અને કેટલીક હકીકત ઘણી ટુંકાવી નાખીને જ આપેલ છે. જ્યારે કેટલીક આપી નથી. આપવી શકય પણ નથી.

ભૈયાદાદા

'...ત સાથે ફરવા ગયો. ભૈયાદાદાની ઝુંપડીએ બેઠા. એક મહિયારી દુધ લઇને પસાર થઇ. પણ એટલું સશક્ત સીધું ને નિર્મળ શરીર આજ દિવસ સુધી જોયું નથી. . . . . સાથે વાતોએ ચડયો, ડોસાનો જુવાન દીકરો પ્લેગમા ગુજરી ગયો છે. દીકરાની વહુ ભાગી ગઈ છે. . . . . પાસેના ખેતરના કણબી સાથે ઠીક મેળ છે.

ભૈયાદાદાએ કહેલી કેટલીક સાખી:

બારીધના સખી કાશીમે પરે હે ગ્રહણ
ચાલો ગંગાકો કરીએ અસ્નાન
બ્રાહ્મણકો દઈએ ખીચરીઆ
ઓર દઈએ દાન.

'જાર કે રોટી ગાજર કે અથાણા, યેહી કાઠિયાવાડી ખાના.
ઉપર છારાકા ઘુંટકા, તીસકે ઉપર સુપારીકા કટકા
દેખો કાઠિયાવાડી લટકા.'

'વસ્તુવિધાન'નો નિયમ-સ્થળ સમય ને વ્યક્તિ વિષે એટલા બધા ફેરફાર કરે છે, કે એ જ સ્થળ સમય ને વ્યક્તિમાથી વસ્તુવિધાન થયું છે, એમ માનવા માટે મન ના પાડે. પણ હાર્ડી કહે છે તેમ 'The Stories are dreams, not records.' સ્વાનુભવની આ કથા સમજાવવી ઘણી મુશ્કેલ છે છતા 'હૃદયપલટા'માંથી થોડીક વધારે દૃષ્ટિ મળશે:

નાના છોકરાં માટે છે તેમ પહેલાં તો કાલકા સીમલા રેલ્વેપરનાં સ્ટેશનોના નામ આવે છે.

જાબલી

સવારા

ધરમપુર ૪૮૧૯—વગેરે.

'આ બધા ગામોમા છાપરા પર નળિયાને બદલે છો દેખાશે. રાતી માટી પાથરી દીધેલી. જેમ જેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમ તેમ ડાંગરના ક્યારાઓ જળપ્રવાહ વગેર દેખાય છે. એક ઘરના મુળ પાસે પાણીનો ઝરો વહેતો હતો તે ઘર. જાબલીનો દેખાવ ઘણો સુંદર. ધરમપુર પછી કૃષિને બદલે જાનવર પાળનારી જાતો વધારે દેખાય છે.'

ઘાસચારો પુષ્કળ

૧૭-૫-૨૩ રોડાએ આપેલી હકીકત. આપણા જેવી જ Family System. 'તીખીનજર' Familyમા થાય ત્યારે બાપના મરણ પછી ભાઇઓ જુદા પડે. કનાયત અથવા બ્રાહ્મણવિવાહનો વિધિ આપણા જેવો.

ચૈરટી.

પંજણ.

જે બહુ રાતાં ફુલ થાય છે તે 'બરાસ'

અને ધાટો ઝાડ થાય છે તે મોરૂ.

થોડાંક નામ:

તિલકુરામ, ઢોલા, મટકુ, શિવરામ, રામસહાય્ય, તારાચંદ. ઓરપાલ, દુર્ગાસિંહ, બાદ્રસિંહ, મથરૂ, નખરૂ, કનકુ, કુલુ, બજીરૂ, સુરતુ, શુકી, અને રૂપુ.

વાણિયાનું નામ રૂપુ. મજનૂ-લાંબી લાંબી પાનની ડાળીઓ જમીન સુધી લટકે છે તે.

'તૂહી નેનો કા તારા હે
જસોદા નંદ કે પ્યારે—તૂહી

એક બીજું સીમલામાં સાંભળેલું: 'મેરી જાં ચાંદ બનબન કયું ચમકતે હૈ સિતારો મેં' મીયાંભાઈ ગાતા ગાતા ચાલ્યા જતા હતા.

૧૫-૬-૨૩. બાણુ-સુંદર રાતાં ફૂલ.

કેલુ-

૧-૬-૨૫. નૈનીતાલ. પદ્મદતજી પાસેથી સાંભળેલું.

એક તો મેરી નૌજવાની
ફિર પુરાણી ચુડિયાં—

ગઢવાલ પ્રાંતમાં 'ઢોંડ' નામે ગામ પાસે પાણી એવું સરસ છે કે માંદા માણસને પીવરાવે ને ઠંડાપાણીથી નવરાવે તો સાજો થઈ જાય. ગઢવાલ પ્રાંતમાં બ્રાહ્મણ પણ શિકાર કરે છે. પહાડી સ્ત્રીઓ બહુ શોખીન છે પહેરવાની તે 'પડઘેવાલી ચાદર'

પરંતુ આ બધા ખોખામાં પ્રાણ તો માત્ર કલ્પના, અનુભવ ને અવલોકન જ મૂકે છે.

આશા છે કે આટલો ટુંકો ઇતિહાસ-ટુંકો જ આપવો પડ્યો છે, કારણ કે લંબાણથી આપવાની આ જગ્યા નથી-નવલિકાના વિધાન માટે કાંઇક માર્ગ બતાવશે.

*

'They are so sceptical they believe nothing that they are told. They are so credulous they believe every thing that they tell themselves.'

તા. ૨૦ મી જુલાઇ ૧૯૨૮
ખાનપુર: અમદાવાદ.

અ નુ ક્ર મ

પોસ્ટ ઑફિસ

પાછલી રાત્રિનું ભૂરૂં આકાશ, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું. ઠંડા પવનના સુસવાટાથી પોતાના જુના અને ફાટેલા ઝભ્ભાને શરીરે વધારે ને વધારે લપેટી લેતો એક વૃદ્ધ ડોસો શહેરના મધ્ય ભાગમાં થઇને જતો હતો. સ્વાધીન અવસ્થા ભોગવતાં કેટલાંક ઘરોમાંથી આ વખતે ઘંટીનો મધુર લાગતો અવાજ, સ્ત્રીઓના ઝીણા સ્વર સાથે, આવતો હતો. એકાદ કૂતરાનો અવાજ, કોઈક વહેલા ઉઠનારનાં પગરખાંનો છેટેથી સભળાતો શબ્દ કે કોઈ અકાળે જાગેલા પક્ષીનો સ્વર : એ સિવાય શહેર તદ્દન શાંત હતું. લોકો મીઠી નિદ્રામાં ઘેરાતા હતા અને શિયાળાની ઠંડીથી રાત્રિ વધારે ને વધારે ગાઢ બનતી હતી. કહે નહિ છતાં કતલ કરી નાખે એવા મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી, કાતિલ હથિયારની માફક, પોતાનો કાબુ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી. વૃદ્ધ ડોસો ધ્રૂજતો ને શાંત રીતે ડગુડગુ ચાલતો શહેરના દરવાજા બહાર થઈ, એક સીધી

સડક પર આવી પહોંચ્યો ને ધીમેધીમે પોતાની જૂની ડાંગના ટેકાથી આગળ વધ્યો.

સડકની એક બાજુ ઝાડોની હાર હતી, ને બીજી બાજુ શહેરનો બાગ હતો. અહીં ઠંડી વધારે હતી ને રાત્રિ વધારે 'શીમળી' બનતી હતી. પવન સોસરવો નીકળી જતો હતો, ને શુક્રના તારાનું મીઠું તેજ, બરફ પડે તેમ, પૃથ્વી પર ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતુ. જ્યાં બાગનો છેડો હતો ત્યાં છેલ્લામા છેલ્લી ઢબનું એક રોનકદાર મકાન હતું, ને તેની બધ બારી તથા બારણાંમાંથી દીવાનો ઉજાસ બહાર પડતો હતો.

ભાવિક મનુષ્ય મંદિરનુ શિખર જોઈ જેમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોઈ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણા પાટિયામા નવા અક્ષર લખ્યા હતા 'પોસ્ટ ઑફિસ'.

ડોસો ઑફિસની બહાર પડથાળ પર બેઠો, અંદરથી કોઈ ચોક્કસ અવાજ આવતો ન હતો, પણ બેચાર જણ કામમાં હોય તેમ વ્યાવહારિક 'ઘુસપુસ' થતી હતી.

'પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ!' અંદરથી અવાજ આવ્યો. ડોસો ચમક્યો પણ પાછો શાંત બની બેઠો. શ્રદ્ધા અને સ્નેહ આટલી ઠંડીમાં એને ઉષ્મા આપી રહ્યા હતાં.

અંદરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા. કારકુન અંગ્રેજી કાગળનાં સરનામા બોલીબોલી પોસ્ટમેન તરફ નાખતો જતો હતો.

કમિશ્નર, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, દીવાન સાહેબ, લાયબ્રેરિયન, —એમ એક પછી એક અનેક નામ બોલવાનો અભ્યાસી કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળો ફેંક્યે જતો હતો.

એવામાં અંદરથી એક મશ્કરીભર્યો અવાજ આવ્યો:
'કોચમીન અલી ડોસા !'

વૃદ્ધ ડોસો હતો ત્યાંથી બેઠો થયો: શ્રદ્ધાથી આકાશ સામે જોયું: આગળ વધ્યો ને બારણા પર હાથ મૂક્યો.

'ગોકળભાઈ!'

'કોણ ?'

'કોચમીન અલી ડોસાનો કાગળ કીધો ના ?. હું આવ્યો છું!'

જવાબમાં નિષ્ઠુર મજાકભરેલું હાસ્ય આવ્યું.

'સાહેબ ! આ એક ગાંડો ડોસો છે, એ હમેશાં પોતાનો કાગળ લેવા પોસ્ટ ઑફિસે ધક્કો ખાય છે'

કારકૂને આ શબ્દો પોસ્ટ માસ્તરને કહ્યા. ત્યાં તો ડોસો પોતાના સ્થાન પર પાછો બેસી ગયો હતો. પાંચ વર્ષ થયા એ જગ્યાએ બેસવાનો એને અભ્યાસ હતો

અલી મુળ હોશિયાર શિકારી હતો. પછી ધીમેધીમે એ અભ્યાસમાં એવો કુશળ બન્યો હતો કે હમેશાં જેમ અફીણીને અફીણ લેવું પડે તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે ધૂળની સાથે ધૂળ જેવા બની જતા કાબરચીતરા તેતર પર અલીની દૃષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવીજ પડ્યું હોય ! એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ સસલાની બોમાં જઈ પહોચતી. આસપાસના સુકા ભૂરા પીળા 'કાગડા' ના કે રાંપડાના ઘાસમાં સંતાઇને સ્થિર કાન કરી બેઠેલા ચતુર સસલાના ભૂરા મેલા રંગને ક્યારેક ખુદ શિકારી કૂતરા જુદો ન પાડી શકતાં આગળ વધી જતા ને સસલું બચી જતું; પરંતુ ઇટાલીના ગરૂડ જેવી અલીની દૃષ્ટિ બરાબર સસલાના

કાન પર ચોંટતી : ને બીજી જ પળે તે રહેતું નહિ. વળી ક્યારેક અલી મચ્છીમારનો મિત્ર પણ બની જતો.

પણ જ્યારે જીવનસંધ્યા પહોંચતી લાગી ત્યારે આ શિકારી અચાનક બીજી દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઈ. એના જમાઇને લશ્કરમાં નોકરી હતી તેથી તે પંજાબ તરફ તેની સાથે ગઈ હતી; અને જેને માટે પોતે જીવન નિભાવતો હતો તે મરિયમના છેલ્લાં પાચ વર્ષ થયાં કાંઈ સમાચાર હતા નહિ. હવે અલીએ જાણ્યુ કે સ્નેહ અને વિરહ શું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં બચ્ચાંને આકુળવ્યાકુળ દોડતાં જોઈ હસતો. આ એનો–શિકારીનો આનંદ હતો.

શિકારનો રસ એની નસનસમાં ઉતરી ગયો હતો; પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઈ ને તેને જીંદગીમાં એકલતા લાગી, તે દહાડાથી અલી શિકારે જતાં શિકાર ભુલી સ્થિર દષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક લીલા ખેતર તરફ જોઈ રહેતો ! એને જીંદગીમા પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહનાં આંસુ છે. પછી તો એક દિવસ અલી એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસીને હૈયાફાટ રોયો. ત્યાર પછી હમેશાં સવારમાં ચાર બજ્યે ઉઠીને એ પોસ્ટ ઑફિસે આવતો. એનો કાગળ તો કોઈ દિવસ હોય નહિ; પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી શ્રદ્ધામાં ને આશાભર્યા ઉલ્લાસમાં તે હમેશાં સૌથી પહેલો પોસ્ટ ઑફિસે આવી બેસતો.

પોસ્ટ ઑફિસ–કદાચ જગતમાં સૌથી રસહીન મકાન –એનુ ધર્મક્ષેત્ર–તીર્થસ્થાન બન્યુ. એક જ જગ્યાએ ને

એક જ ખૂણે તે હમેશાં બેસતો. એને એવો જાણ્યા પછી સૌ હસતા. પોસ્ટમેન મશ્કરી કરતા : ને કયારેક મજાકમાં એનું નામ લઈ, એને એ જગ્યા પરથી પોસ્ટ ઑફિસના બારણા સુધી, કાગળ ન હોય છતાં, ધક્કો ખવડાવતા. અખૂટ શ્રદ્ધા ને અનંત ધૈર્ય હોય તેમ એ હમેશાં આવતો ને દરરોજ ઠાલે હાથે પાછો જતો.

અલી બેઠો હતો એટલામાં એક પછી એક પટાવાળાઓ પોતપોતાની ઑફિસોના કાગળો લેવા આવવા લાગ્યા. ઘણુંકરીને પટાવાળા એ વીસમી સદીમાં અધિકારીઓની સ્ત્રીઓના ખાનગી કારભારી જેવા છે. એટલે આખા શહેરના દરેકેદરેક ઑફિસરનો ખાનગી ઇતિહાસ અત્યારે વંચાતો !

કોઈના માથા પર સાફો તો કોઇના પગમાં ચમચમાટી કરે તેવાં બૂટ: એમ સૌ પોતપોતાનો વિશિષ્ઠ ભાવ દર્શાવતા હતા એટલામાં બારણું ખુલ્યું. દીવાના અજવાળામાં, સામેની ખુરશી પર તુંબડા જેવું માથું ને હમેશનો દિલગીરી ભર્યો ઉદાસીન જેવો ચહેરો લઇ પોસ્ટ માસ્તર બેઠા હતા. કપાળ પર, મોં પર કે આંખમાં કયાંય તેજ ન હોય ત્યારે માણસ ઘણુંકરીને ગોલ્ડસ્મિથનો 'વિલેજ સ્કુલમાસ્તર,' આ સદીનો કારકુન કે પોસ્ટ માસ્તર હોય છે !

અલી પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યો નહિ.

'પોલિસ કમિશ્નર.' કારકૂને બૂમ પાડી ને એક થનથનાટ કરતા જુવાને પોલિસ કમિશ્નરના કાગળ લેવા હાથ આગળ ધર્યો.

'સુપરિન્ટેન્ડન્ટ.'

બીજો એક પટાવાળો આગળ આવ્યો;—અને આમ ને આમ એ સહસ્રનામાવલિ વિષ્ણુભક્તની જેમ કારકુન હમેશા પઢી જતો.

અંતે સૌ ચાલ્યા ગયા. અલી ઉઠ્યો, ને પોસ્ટ ઑફિસમાં ચમત્કાર હોય તેમ તેને પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો! અરે! સૈકા પહેલાંનો ગામડિયો!

'આ માણસ ગાંડો છે?' પોસ્ટ માસ્તરે પૂછ્યું.

'હા—કોણ? અલી નાં? હા સાહેબ; પાંચ વરસ થયાં ગમે તેવી ઋતુ હોય છતાં કાગળ લેવા આવે છે! એનો કાગળ ભાગ્યેજ હોય છે!' કારકૂને જવાબ આપ્યો.

'કોણ નવરૂં બેઠું છે? હમેશ તે કાગળ ક્યાંથી હોય?'

'અરે સાહેબ, પણ એનું મગજ જ ચસ્કી ગયું છે! તે પહેલાં બહુ પાપ કરતો. એમાં કોઈક થાનકમાં દોષ કર્યો! ભાઇ, કર્યાં ભોગવવાં છે!' પોસ્ટમૅને ટેકો આપ્યો.

'ગાંડા બહુ વિચિત્ર હોય છે.'

'હા. અમદાવાદમાં મેં એક વખત એક ગાંડો જોયો હતો, તે આખો દિવસ ધૂળના ઢગલા જ કરતો: બસ બીજું કાંઇ નહિ. એક ગાંડાને હમેશાં નદીને કાંઠે જઇ સાંજે એક પથ્થર પર પાણી રેડવાની ટેવ હતી!'

'અરે! એક ગાંડાને એવી ટેવ હતી કે આખો દિવસ આગળ ને પાછળ ચાલ્યા જ કરે! બીજો એક કવિતા ગાયા કરતો! એક જણ પોતાને ગાલે લપાટો જ માર્યા કરતો, ને પછી કોઇક મારે છે એમ જાણી રોયા કરતો!'

આજે પોસ્ટ ઑફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું. હમેશાં આવું એકાદ પ્રકરણ છેડી એના પર બેચાર મિનિટ

વાત કરી આરામ લેવાની ટેવ લગભગ બધા જ નોકર વર્ગમાં દારૂની ટેવ જેમ પેસી ગઇ છે. પોસ્ટ માસ્તર છેવટે ઊઠ્યા ને જતાંજતાં કહ્યું :

'સાળું, ગાંડાની પણ દુનિયા લાગે છે! ગાંડા આપણને ગાંડા માનતા હશે;–અને કદાચ ગાંડાની સૃષ્ટિ કવિની સૃષ્ટિ જેવી હશે!'

છેલ્લો શબ્દ બોલતાં પોસ્ટ માસ્તર હસીને ચાલ્યા ગયા. એક કારકૂન વખત મળ્યે જરા ગાંડાંઘેલાં જોડી કાઢતો ને એને સૌ ખીજવતા. પોસ્ટ માસ્તરે પણ છેલ્લું વાક્ય એટલા જ માટે હસતાંહસતાં એના તરફ ફરીને કહ્યું હતું. પોસ્ટ ઑફિસ હતી તેવી શાંત બની રહી.

એક વખત અલી બેત્રણ દિવસ સુધી આવ્યો નહિ. પોસ્ટ ઑફિસમાં અલીનું મન સમજી જાય એવી સહાનુભૂતિ કે વિશાળ દૃષ્ટિ કોઈનામાં ન હતી. પણ એ કેમ ન આવ્યો, એવી કૌતુકબુદ્ધિ સૌને થઈ. પછી અલી આવ્યો. પણ તે દિવસે એ હાંફતો હતો, ને એના ચહેરા પર જીવનસંધ્યાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં.

આજે તો અલીએ અધીરા બનીને પોસ્ટ માસ્તરને પૂછ્યું, 'માસ્તર સાહેબ, મારી મરિયમનો કાગળ છે?'

પોસ્ટ માસ્તર તે દિવસે ગામ જવાની ઉતાવળમાં હતા, ને તેનું મગજ આ સવાલ ઝીલી શકે એટલું શાત ન હતું.

'ભાઈ, તમે કેવા છો?'

'મારૂં નામ અલી!' અલીનો અસંબદ્ધ જવાબ મળ્યો.

આવ્યો હતો. એમને એકદમ સાંભર્યું કે આ પેલા જ ડોસાનું કવર;—અને કદાચ એની દીકરી મરિયમનું.

'લક્ષ્મીદાસ !' એમણે એકદમ બૂમ પાડી.

લક્ષ્મીદાસ તે જ માણસ હતો કે જેને અલીએ છેલ્લી ઘડીએ પૈસા આપ્યા હતા.

'કેમ સાહેબ ?'

'આ તમારા કોચમીન અલી ડોસા ! . . . આજ હવે ક્યાં છે એ ?'

'તપાસ કરશું.'

તે દિવસે પોસ્ટ માસ્તરના સમાચાર ન આવ્યા. આખી રાત્રિ શંકામાં વીતાવી, બીજે દિવસે સવારે ત્રણ વાગ્યામાં તે ઑફિસમાં બેઠા હતા. ચાર વાગે ને અલી ડોસા આવે કે હું પોતે જ તેને કવર આપું, એવી આજ એમની ઈચ્છા હતી.

વૃદ્ધ ડોસાની સ્થિતિ પોસ્ટ માસ્તર હવે સમજી ગયા હતા. આજ આખી રાત તેમણે સવારે આવનાર કાગળના ધ્યાનમાં ગાળી હતી. પાંચપાંચ વર્ષ સુધી આવી અખંડ રાત્રિઓ ગાળનાર તરફ એમનું હૃદય આજે પહેલવહેલું લાગણીથી ઉછળી રહ્યું હતું. બરાબર પાંચ વાગ્યે બારણા પર ટકોરો પડ્યો. પોસ્ટમેન હજી આવ્યા ન હતા; પણ આ ટકોરો અલીનો હતો એમ લાગ્યું. પોસ્ટ માસ્તર ઊઠ્યા. પિતાનું હૃદય પિતાના હૃદયને પિછાને તેમ આજે તે દોડ્યાઃ બારણું ખોલ્યું.

'આવો અલીભાઈ ! આ તમારો કાગળ !' બારણામાં

એક વૃદ્ધ દીન ડોસો લાકડીના ટેકાથી નમી ગએલો ઉભો હતો. છેલ્લાં આંસુની ધાર હજી એના ગાલ પર તાજી હતી, ને ચહેરાની કરચલીમાં કરડાઈના રંગ પર ભલમનસાઈની પીંછી ફરેલી હતી.

તેણે પોસ્ટ માસ્તર સામે જોયું ને પોસ્ટ માસ્તર જરાક ભડક્યા. ડોસાની આંખમાં મનુષ્યનું તેજ ન હતું!

'કોણ સાહેબ? અલી ડોસા . . .' લક્ષ્મીદાસ એક બાજુ તરફથી સરીને બારણા પાસે આવ્યો.

પોસ્ટ માસ્તરે તે તરફ લક્ષ ન આપતાં બારણા તરફ જ જોયા કર્યું. પણ ત્યાં કોઈ ન લાગ્યું. પોસ્ટ માસ્તરની આંખ ફાટી ગઈ! બારણામાં કોઈ જ હતું નહિ એ શું? તે લક્ષ્મીદાસ તરફ ફર્યા.

'હા, અલી ડોસા! કોણ? તમે છો નાં?'

'જી, અલી ડોસા મરી ગએલ છે! પણ એનો કાગળ લાવો મારી પાસે!'

'હેં! કે દિ'? સાચું-લક્ષ્મીદાસ?'

'જી હા, એને તો ત્રણેક મહિના થઈ ગયા!' સામેથી એક પોસ્ટમૅન આવતો હતો તેણે બીજો અરધો જવાબ વાળ્યો.

પોસ્ટ માસ્તર દિઙ્મૂઢ બની ગયા. હજી મરિયમનો કાગળ બારણામાં પડ્યો હતો! અલીની મૂર્તિ એમની નજર સમક્ષ તરી રહી. લક્ષ્મીદાસે, છેલ્લે અલી કેમ મળ્યો હતો તે પણ કહ્યું. પોસ્ટ માસ્તરના કાનમાં પેલો ટકોરો ને નજર સમક્ષ અલીની મૂર્તિ બન્ને ખડાં થયાં! એમનું

મન ભ્રમમાં પડ્યું: મેં અલીને જોયો, કે એ માત્ર શંકા હતી, કે એ લક્ષ્મીદાસ હતો?

卐

પાછી રોજનીશી ચાલી: 'પોલિસ કમિશ્નર! સુપરિન્ટેન્ડન્ટ! લાયબ્રેરીઅન'–કારકૂન ઝપાટાબંધ કાગળ ફેંક્યે જતો હતો.

પણ દરેક કાગળમાં ધડકતું હૃદય હોય તેમ પોસ્ટ માસ્તર આજે એકી નજરે એ તરફ જોઈ રહ્યા છે! કવર એટલે એક આનો ને પોસ્ટ કાર્ડ એટલે બે પૈસા એ દૃષ્ટિ ચાલી ગઈ છે. ઠેઠ આફ્રિકાથી, કોઈ વિધવાના એકના એક છોકરાનો કાગળ એટલે શું? પોસ્ટ માસ્તર વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરે છે.

મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિ છોડી બીજાની દૃષ્ટિથી જુએ તો અરધું જગત શાંત થઇ જાય.

卐

તે સાંજે લક્ષ્મીદાસ ને પોસ્ટ માસ્તર ધીમે પગલે અલીની કબર તરફ જતા હતા. મરિયમનો કાગળ સાથે જ હતો. કબર પર કાગળ મુકી પોસ્ટ માસ્તર ને લક્ષ્મીદાસ પાછા વળ્યા.

'લક્ષ્મીદાસ! આજે સવારે તમે જ સૌથી વહેલા આવ્યા કાં?'

'જી હા.'

'અને તમે કીધું અલી ડોસા . . .'

'જી હા.'

'પણ–ત્યારે . . . ત્યારે સમજાયું નહિ કે . .

'શું ?'

'હા, ઠીક . . . કાંઈ નહિ.' પોસ્ટ માસ્તરે ઉતાવળે વાત વાળી લીધી પોસ્ટ ઑફિસનું આંગણું આવતાં પોસ્ટ માસ્તર લક્ષ્મીદાસથી જુદા પડી વિચાર કરતા અંદર ચાલ્યા ગયા. એમનું પિતા તરીકેનું હૃદય અલીને ન સમજવા માટે ડંખતું હતું, ને આજે હજી પોતાની દીકરીના સમાચાર ન હતા માટે પાછા સમાચારની ચિંતામાં તે રાત્રિ ગાળવાના હતા. આશ્ચર્ય, શંકા ને પશ્ચાત્તાપના ત્રિવિધ તાપથી તપતા એ પોતાના દીવાનખંડમાં બેઠા, ને પાસે કોલસાની સગડીમાંથી મધુર તાપ આવવા લાગ્યો.

ભૈયાદાદા

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીના જેવી તોછડી ઢબથી ઉભા હતા. દૂરથી આવેલા ગામડિયાઓ, પરગામના ઉતારૂઓ અને પ્રથમ જ ગાડીમાં મુસાફરી કરવા આવેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ, સૌમાં તરી નીકળે એવા આ ત્રણ ગૃહસ્થો તરફ વારંવાર જોઈને કૈંક છાની વાતો કરી લેતાં હતાં.

'પણ એ જગ્યાએ સાંધાવાળો કોણ છે?' પોતાની સાહેબશાઈ ટોપી હાથમાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. એની પ્રશ્ન કરવાની ઢબથી એમ લાગતું હતું કે તે સૌમાં

હતો.

લાંબા સુકાઈ ગએલા મોંવાળા એક પ્રૌઢ માણસે વિનયથી જવાબ આપ્યો:

'સાહેબ! ત્યાં પચીસ વર્ષથી એક જ માણસ રહે છે.'

'પચ્ચીસ વર્ષ!'

ત્રીજો માણસ, જે ન કારકૂન કે ન અધિકારી જેવો—વચ્ચેની સ્થિતિનો લાગતો હતો તેણે મોં મલકાવી હા પાડી.

'અને એ માણસ પાસેથી તમે નિયમિત કામની આશા રાખો છો ?' જુવાન અધિકારીએ પોતાની નેતરની સોટી જમીન સાથે ભરાવીને વાંકી વાળતાંવાળતાં કહ્યું.

'બન્નેમાંથી કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ. અંતે પેલો કારકૂન જેવો બોલ્યો, 'સાહેબ! વૃદ્ધ માણસ છે આજ પચીસ વર્ષે કયાં જાય ? આપણે જ નભાવ્યે છુટકો.'

જુવાન અધિકારીના હોઠ સખ્તાઇમાં જરા દબાયા. સોટીથી એક કાંકરો આઘે ઉડાડી તે બોલ્યો 'આપણે માણસ સાથે કામ નથી, કામ સાથે કામ છે. કયા જાય એ જોવાનું એને રહ્યું; કેવુ કામ કરે છે એટલુ જ આપણે જોવાનું છે'

કારકૂનનો લાંબો અને નિસ્તેજ ચહેરો જરા વધારે નિસ્તેજ બન્યો. એનુ હૃદય કૈંક નિખાલસ હતું. પદર વર્ષનો હતો ત્યારથી તે કારકૂન રહ્યો હતો તેણે કાળાધોળાં કરીને તો નહિ, પણ અનેક અધિકારીઓની નીચે અનેક સ્વભાવ રાખીને શિરસ્તેદારી મેળવી હતી. એટલે એનામા પોતાનું તેજ કે પ્રભાવ તો ન હતાં, છતા સારો સ્વભાવ હોવાથી સારૂં કરવા તરફ વલણ રહેતું. સાહેબના હોઠની સખ્તાઈ જોઈ એ વધારે નરમાશથી બોલ્યોઃ 'ભૈયો બદ્રીનાથ ત્યાં પચીસ વર્ષથી નોકરી કરે છે.'

'એની ઉમર કેટલી છે?'

'હશે . . . આશરે સત્તાવન–અઠ્ઠાવન.'

'ત્યારે એ કામને માટે નાલાયક છે!' સાહેબે ફેંસલો આપ્યો. સાહેબના મગજમાં અત્યારે અધિકારનું તોફાન

ભૈયાદાદા

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીના જેવી તોછડી ઢબથી ઉભા હતા. દૂરથી આવેલા ગામડિયાઓ, પરગામના ઉતારૂઓ અને પ્રથમ જ ગાડીમાં મુસાફરી કરવા આવેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ, સૌમાં તરી નીકળે એવા આ ત્રણ ગૃહસ્થો તરફ વારંવાર જોઇને કૈંક છાની વાતો કરી લેતાં હતાં.

'પણ એ જગ્યાએ સાંધાવાળો કોણ છે?' પોતાની સાહેબશાઈ ટોપી હાથમાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. એની પ્રશ્ન કરવાની ઢબથી એમ લાગતું હતું કે તે સૌમાં વડો હતો.

લાંબા સુકાઈ ગએલા મોંવાળા એક પ્રૌઢ માણસે વિનયથી જવાબ આપ્યો:

'સાહેબ! ત્યાં પચીસ વર્ષથી એક જ માણસ રહે છે.'

'પચ્ચીસ વર્ષ!'

ત્રીજો માણસ, જે ન કારકૂન કે ન અધિકારી જેવો-વચ્ચેની સ્થિતિનો લાગતો હતો તેણે મોં મલકાવી હા પાડી.

'અને એ માણસ પાસેથી તમે નિયમિત કામની આશા રાખો છો ?' જુવાન અધિકારીએ પોતાની નેતરની સોટી જમીન સાથે ભરાવીને વાંકી વાળતાવાળતા કહ્યું.

'બન્નેમાંથી કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ અંતે પેલો કારકૂન જેવો બોલ્યો, 'સાહેબ! વૃદ્ધ માણસ છે. આજ પચીસ વર્ષે કયાં જાય ? આપણે જ નભાવ્યે છુટકો.'

જુવાન અધિકારીના હોઠ સખ્તાઈમાં જરા દબાયા. સોટીથી એક કાંકરો આઘે ઉડાડી તે બોલ્યો 'આપણે માણસ સાથે કામ નથી, કામ સાથે કામ છે. કયા જાય એ જોવાનું એને રહ્યું; કેવું કામ કરે છે એટલુ જ આપણે જોવાનું છે.'

કારકૂનનો લાંબો અને નિસ્તેજ ચહેરો જરા વધારે નિસ્તેજ બન્યો. એનુ હૃદય કૈક નિખાલસ હતુ. પદર વર્ષનો હતો ત્યારથી તે કારકૂન રહ્યો હતો. તેણે કાળાધોળાં કરીને તો નહિ, પણ અનેક અધિકારીઓની નીચે અનેક સ્વભાવ રાખીને શિરસ્તેદારી મેળવી હતી. એટલે એનામાં પોતાનું તેજ કે પ્રભાવ તો ન હતાં, છતા સારો સ્વભાવ હોવાથી સારૂં કરવા તરફ વલણ રહેતું. સાહેબના હોઠની સખ્તાઈ જોઈ એ વધારે નરમાશથી બોલ્યો: 'ભૈયો બદ્રીનાથ ત્યાં પચીસ વર્ષથી નોકરી કરે છે.'

'એની ઉમર કેટલી છે ?'

'હશે . . . આશરે સત્તાવન–અઠ્ઠાવન.'

'ત્યારે એ કામને માટે નાલાયક છે !' સાહેબે ફેંસલો આપ્યો. સાહેબના મગજમાં અત્યારે અધિકારનું તોફાન

છવાયું છે એ ચતુર શિરસ્તેદાર સમજી ગયો અને તેથી બીજી વખત સમજાવાશે, એમ વિચારી તે શાંત રહ્યો.

એવું બન્યું હતું કે રંગપુરના સ્ટેશનથી આશરે બેએક માઈલ દૂર રેલવેની સડક જાહેર સડકને કાપીને જતી હતી એટલા માટે એ ક્રૉસિંગ આગળ રેલવે સત્તાવાળાઓએ એક ઓરડી બાંધી ત્યા એક માણસ રાખ્યો હતો. બદ્રીનાથ ભૈયો, આજે પચીસ વર્ષ થયાં, એ ના એ જડ જબરદસ્ત લાકડાને, ગાડી આવવાને વખતે આડું ઢસાવતો ને ગાડી જાય એટલે ઉભું કરતો. પણ થોડા વખત પહેલાં એની સરતચુકથી એક અકસ્માત થતો રહી ગયો હતો. રંગપુરના સ્ટેશન પર ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ટ્રાફિક ઈન્સ્પેકટર અને શિરસ્તેદાર આજે એ જ વાત કરી રહ્યા હતા.

એટલામાં સ્ટેશન પર ગાડી આવી ને સાહેબ પોતાના ડબ્બામાં ગોઠવાઇને બેઠા. બેસતાંબેસતાં પણ એના તુંદમિજાજી સ્વભાવને આનંદ આવતો હોય તેમ વારંવાર કારકુન સાથે એની એ વાત કરતા હતા: 'એ જગ્યાએ કોઈ અનુભવી અથવા છેવટે ચપળ માણસ નીમવો પડશે.'

તેના છેલ્લા શબ્દો ગાડીની સીટીમાં ડુબી ગયા બન્ને નીચલા અધિકારીઓએ સલામ કરી ને ગાડી રવાના થઈ ગઈ.

શિરસ્તેદાર વિનાયકરાવ હમેશાં ગામની એ સડકે બે ત્રણ માઇલ ફરવા જતો. એની રૂપાના હાથાવાળી લાકડી, જૂનો જાળવી રાખેલો રેશમી દુપટ્ટો, દક્ષિણી પાઘડી ને ચંપલ આ રસ્તા પર છેલ્લાં દસ વર્ષ થયાં નિયમિત મુસાફરી કરતાં. બદ્રીનાથની ઓરડીએ જઈ તે બે ઘડી બેસે ને રાવસાહેબને આવેલા જોઇ ભૈયો પણ પોતાની નાનીશી

વાડીમાંથી બહાર નીકળી ઠંડુ પાણી ભરી પાસે મૂકે. પછી બન્ને પરદેશીઓ સુખદુઃખની વાતો કરે ને એમ હમેશાં સાંજ વીતી જાય.

આજે પણ સાંજે વિનાયકરાવનાં મંદ પગલાં એ તરફ વળતાં હતાં. ધીમે ધીમે એ ત્યા પહોંચ્યો ને ભૈયાને ન જોઈ, કંઈક આરામ પામી, પોતાના હમેશના ઓટલા પર બેઠો. ઉંડો વિચાર કરતો તે ભૈયાની સુંદર કૃતિ જોઇ રહ્યો હતો. ભૈયાએ પોતાની ઓરડીની પાછળ વાડા જેવું કરી એમાં ગલ, ગલગોટા, કરેણ, કેળ ને પોપૈયાં વાવ્યાં હતાં. એક કારેલાંનો ને એક વાલોળનો એમ બે માંડવા પણ બનાવ્યા હતા ઓરડીના બારણા પાસે થોડાક મરચીના રોપ, અજમો, કોથમીર ને તુલસીના કયારા હતા, અને આગળના ભાગમાં બેચાર નાનાં નાનાં ઝાડવાં પર ફૂલવેલની જુદી જુદી જાત ચડાવી માંડવા જેવુ કરી લીધુ હતું. એની ચારે તરફ થોડાક વાસ ખોસી ખપાટો બાંધી લઇ ભીંત બનાવી હતી ને નીચે જમીન પર ધોળી ફૂલ જેવી સ્વચ્છ ગાર કરી હતી. ભૈયાની એક બકરી આમાં બંધાતી હતી. વિનાયકરાવ ભૈયાનુ ઘર અને તેનુ કલાવિધાન જોઇ રહ્યો.

એટલામાં ભૈયાના ઘરમાંથી એક આઠ દસ વર્ષની છોકરી બહાર નીકળી. વિનાયકરાવને જોઇ એ એકદમ પાછી અંદર ગઈ ને ભૈયાને કહ્યું, 'ભૈયાદાદા ! બહાર તો કોઈક બેઠું છે.'

'કોણ છે?' કહી ભૈયો બહાર આવ્યો.

આજે આઠેક દિવસ થયાં તે જરાક અસ્વસ્થ હતો. તેમ જ વિનાયકરાવ પણ એકાદ અઠવાડિયુ થયાં આ તરફ

આવ્યા ન હતા, એટલે વિનાયકરાવ હશે એ ડોસાને યાદ રહ્યું નહિ. બહાર આવતાં જ તેણે વિનાયકરાવને જોયા.

'ઓહો ! પાની, છોકરી ! આ તો આપણા રાવસાહેબ છે. ઠંડા પાણી લાવો, ચલો.' અને ભૈયો પોતાની હમેશની ઢબથી વિનાયકરાવ પાસે જઇ બેઠો. બિલાડીનાં બે ત્રણ બચ્ચાં એના વૃદ્ધ શરીરને ઘસાઈઘસાઇને ફરવા લાગ્યાં.

વિનાયકરાવનું જિગર ચીરાઇ રહ્યું હતું. ભૈયાને આ જગ્યા પર કેટલો પ્યાર છે એનો ખરો ખ્યાલ આજે જ તેને આવ્યો. આસપાસ થોરની વાડ હોય, બાવળનું ઝાડ હોય કે બોરડીનો છોડ હોય, પણ દરેકે દરેક ઝાડને એ કલાવિધાનમા પોતાનો ભાગ આપતું કરી ભૈયાએ બે ઘડી ઠરી જવાનું મન થાય એવી સુંદર નાનીશી વાડી બનાવી હતી.

પણ આજે તો તેણે એક નવું દશ્ય જોયું. ભૈયાએ વળી, કોઇક વાડીવાળાની છોકરીને પુત્રી જેવા લાડથી બોલાવી. રાવને આ દશ્ય નવીન લાગ્યું, કારણ કે પાનીને આજે જ તેણે જોઇ હતી.

'આ છોકરી કોની ભૈયાદાદા ?' આજે વિનાયકરાવ ભૈયા' એમ ન કહી શકયો.

'આ વાડીવાળાની છે. બિચારી આઠ દિવસ થયાં બકરી દોહી દે છે. ઇશ્વર એનું કલ્યાણ કરે !'

પાની ઠંડા પાણીનો ચળકતો લોટો લાવી હતી. નાની આઠ દસ વર્ષની છોકરીની આંખમાં કાજળ એવું સુરેખ આવી રહ્યું હતું કે વિનાયકરાવની દષ્ટિ ત્યાં ચોંટી ગઈ.

'ભૈયાદાદા ! હવે જાઉ છું હો !'

'ટીલાળીને દોહી ?'

ટીલાળી ભૈયાની બકરીનું નામ હતું. ભોળા વૃદ્ધભૈયાએ ટીલું જોઇને તેનું નામ ટીલાળી પાડ્યું હતું. એવા નામ માણસનાં પડતાં હોય તો માણસ પશુ કરતાં સારો લાગે ! તેમ જ 'શબ્દો યથાર્થાક્ષરઃ' થાય.

'હા ભૈયાદાદા'

'ઠીક જા. કાલે વહેલી આવજે હોં !'

પાની ચાલી ગઈ પણ થોડીવાર ન થઇ ત્યાં પાછી ફરી : 'ભૈયાદાદા ! ચાર દિવસ પછી દીવાળી છે; તમારે લાપશી ભરડાવવી નથી ?'

વૃદ્ધભૈયો આનંદ પામ્યો. તે મીઠું હસી પડ્યો : 'મારે વળી લાપશી શી ?'

'એમ કૈં હોય ભૈયાદાદા ? સૌ જમશે જુઠશે ને તમે કાંઇ નહિ કરો ?'

વિનાયકરાવે નિ:શ્વાસ મુકયો.

'ઠીક લે, થોડાક ઘઉ લેતી જા. પણ બહુ જાડા ભરડતી નહિ હોં !'

'ના દાદા ! હું તો હવે ઝીણા ભરડું છું.'

પાની ગઇ. કણબીની એ નાની છોકરી ભૈયાને આટલી મમતાથી ચાહી રહી હતી તે વિનાયકરાવે આજે જ જાણ્યું. એણે ધીમેથી કહ્યું, 'ભૈયાદાદા ! આ નોકરી તમે છોડી દ્યો. હવે અવસ્થા થઇ કહેવાય.'

'હવે મારે કેટલાંક વર્ષ કાઢવાં છે ?' ભૈયાએ જવાબ વાળ્યો; 'બહુબહુ તો પાંચ.'

'એટલે જ કહું છું કે હવે ભજન કરો!'

'આજ આટલી અવસ્થાએ કોને આશરે જાઉં? છોકરો પ્લેગમાં ગયો; છોકરાની વહુ ભાગી ગઈ. હવે એકનું એક પેટ છે તે ભગવાન દેહ હાંકે ત્યાં સુધી કામ કરવું ને ખાવું' બદ્રીનાથે જવાબ વાળ્યો. વિનાયકરાવનું અંતઃકરણ ભૈયાના જવાબથી વધારે ને વધારે નરમ બનતું હતું.

તે જવા ઉઠ્યો ત્યારે એને ચોક્કસ લાગ્યું કે ભૈયાને એની વાડી પર મા કરતાં યે વધારે પ્રેમ હતો.

બીજે દિવસે ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બરાબર નિયમસર ઑફિસમાં હાજર થયા હતા ને સામે પોતાનુ શિર ઝુકાવીને વિનાયકરાવ ઉભો હતો.

'કેમ રાવ! તમે પેલા ભૈયા બદ્રીનાથની જગ્યાએ કોને ફેરવો છો? મેં જોયું કે એ ડોસો બધો વખત ઝાડવાં નીંદવામાં જ ગાળે છે!' સાહેબે પોતાની અવલોકનશક્તિથી અજાયબી પમાડવાની શરૂઆત કરી ને વાઘના જેવી તીણી આંખથી તે વિનાયકરાવ તરફ જોઈ રહ્યા.

રાવના મનમાં ભાંજગડ ચાલતી હતી એક વખત તેના ખીસામાંથી રાજીનામાનો કાગળ થોડો બહાર પણ દેખાયો; પણ તરત જ એના હાથપગ ધ્રૂજવા લાગ્યા ને તેણે સાહેબ તરફ ઝુકીને સલામ ભરી.

'વિનાયકરાવ!' બિલાડી ઉંદરને રમાડે તેમ સાહેબે રમત શરૂ કરી, 'તમે શું ઠરાવ્યું?'

વિનાયકરાવે વિચાર કર્યો ને અરધો જુસ્સામાં ને અરધો ગુસ્સામાં તે બોલ્યો, 'એ નહિ બને!'

સાહેબે હોઠ ફરડયા, 'હેં !'

હમેશની ગુલામી–નિર્બળતા પોતાનું બળ જમાવવા લાગી. રાવના હોશકોશ ઉડી ગયા. પોતે ઉતાવળથી ભૂલ કરી તે એ સમજી ગયો. ફેરવી તોળવાની કળામાં તે પાવરધો હોવાથી તરત બોલ્યો, 'સાહેબ ! એ તો હું બીજા જ વિચારમાં હતો. ભૈયા બદ્રીનાથની જગ્યાએ કાળુને ગોઠવવો ઠીક પડશે !'

'હા; અને ભૈયાને ચોવીસ કલાકની નોટીસ આપી દો !'

'બહુ સારૂં !' શિરસ્તેદાર નમીને સલામ ભરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

તોપણ વિનાયકરાવે વૃદ્ધ ભૈયાને કૈંક મદદ કરી. બીજે દિવસે ભૈયાને સાહેબની હજુરમાં લાવવા માટે તેણે એક ટપ્પો મોકલ્યો. ડોસો હાજર થયો. સાહેબ પોતાના ઓરડામાં અધિકારીના રૂઆબથી એકલા જ અક્કડ બેઠા હતા. ભૈયાને જોતાં જ તે બોલ્યા, 'તુમ્હારા નામ ભૈયા બદ્રીનાથ ?'

'જી હાં સાબ !'

'તુમ બડે બુઢ્ઢે હો ગયે. સરકારકી ખૂબ નોકરી કીઇ. અબ તો આરામ લીજીએ !'

'જી હાં સાબ, ધોળાં નોકરીમાં જ આવ્યાં.'

'અચ્છા.'

ભૈયો તો એવી આશામાં હતો કે સાહેબ લાંબી નોકરી માટે કાંઇક ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરતા હશે. એટલામાં સાહેબે કાગળમાંથી મોં ઉંચું કરી તેના તરફ ફરી સમાચાર સંભળાવી દીધા : 'અચ્છા; તુમ વિનાયક-

રાવકું મિલો. તુમ્હારા હિસાબ કરને કે લીયે હુકૂમ દીયા ગયા હે: અબ તુમ આરામ લીજીયે!'

વજ્રપાત થાય તેમ ભૈયો મૂઢ જેવો સાહેબ સામે ઉભો રહ્યોઃ પોતાની હદમાં અકસ્માત થતાં બચી ગએલો તે વાત તેને યાદ આવી. સાહેબ એટલા માટે પોતાને બરતરફ કરે છે એ છેવટે સમજાયુ. તે ગળગળો બની ગયો. 'સાહેબ! આજ હવે . . .'

સાહેબ બદ્રીનાથ તરફ જોઇ રહ્યો. બદ્રીનાથ એક ડગલું આગળ વધ્યો, 'સાહેબ! હવે ઘરડેઘડપણ શા માટે ભવ બગાડો છો? આજ હવે મને કોણ સઘરે?'

'ડોસા દીકરો છે ને?'

'જી ના. પ્લેગ . . .' બદ્રીનાથ વધારે બોલી શકયો નહિ. 'મારૂં ઝુંપડું ને ઝાડવાં એ જ છોકરાં છે. હવે બેચાર છેલ્લા વર્ષ ત્યાં ગાળવા દો!'

'એ ફૂલિશ સેન્ટિમેન્ટૅલિસ્ટ! (મૂર્ખ રોતલ!)' સાહેબે ડોસાના શબ્દોને માનસશાસ્ત્રમાં જોખી જોયા!

'ઠીક ઠીક, એ વિષે વિચાર કરશું; જોશું. હમણાં જાઓ.'

પણ ભૈયો બદ્રીનાથ તો વિનાયકરાવને મળ્યા વિના જ ધીમે પગલે પોતાને ઝુંપડે ગયો. જે જમીન સાથે પચીસ વર્ષ બાળકની જેમ તે રમ્યો હતો તે જમીનને હવે થોડા દિવસ માટે છોડતાં એનું વૃદ્ધ હૃદય ધ્રૂજતું હતું.

બીજે દિવસે વિનાયકરાવ ફરવા ગયો. બદ્રીનાથની નોકરીનો એ છેલ્લો દિવસ હતો. ભૈયો ઓટલા પર જ વિનાયકરાવની રાહ જોતો હતો.

'કાં ? કાહીં હોટલ કા ?' એણે વિનાયકરાવને આતુરતાથી પૂછ્યું.

'નાહિ, તુમાલા જાવેં લાગેલ. દુસરા મનુષ્યાંચી નેમણુંક ઝાલી.'

બદ્રીનાથ ગળગળો થઇ ગયો, પણ હિંમતમાં આવીને બોલ્યો, 'કાલે સવારે ?'

'હા'

અને વિનાયકરાવ તરત જ ભૈયાના પગમા પડ્યો !

'અરે, અરે ! રાવસાહેબ ! આ શું ?'

'ભૈયાદાદા ! અહીંથી પરભાર્યા કાલે મારે ઘેર આવજો. મને તમારા છોકરા જેવો માની ત્યાં રહેજો.'

'અરે રાવસાહેબ !' ભૈયો ફિક્કું હસ્યો, 'એ તમારી ઉદારતા છે; પણ હુ તો આટલામાં જ આ જમીન પાસે રહીશ.'

વિનાયકરાવે ધાર્યું કે બીજે દિવસે ભૈયાદાદાને બરાબર સમજાવીશું. બન્ને ઉઠ્યા ત્યારે ભૈયો આંખમાં આંસુ સહિત વિનાયકરાવને ભેટી પડ્યો. બીલાડીનાં બે ત્રણ બચ્ચા તો એના વૃદ્ધ શરીર પાસે અટવાતાં જ હતાં.

'રાવસાહેબ ! આ તમને સોંપું છું હોં !' વૃદ્ધ એટલું જ બોલી શક્યો ને બન્ને છુટા પડ્યા.

બીજે દિવસે સવારમાં દિવસ ન ઉગે ત્યાં તો વિનાયકરાવ આવ્યો હતો. પાની પણ બકરી દોહી લેવા હાજર થઇ હતી. વિનાયકરાવ ઓટલા પર બેઠો, કારણ કે ભૈયો હજી બહાર આવ્યો ન હતો. અંતે થાકીને પાનીએ બારણું ખખડાવ્યુ; પણ બારણું તો ખુલ્લું જ હતું.

'ભૈયાદાદા ! એ ભૈયાદાદા !' કણબીની છોકરીનો માયાળુ સ્વર એકાંત સીમમાં સ્પષ્ટ અસર કરતો રણકી રહ્યો.

'ભૈયાદાદા ! ચાલો ચાલો, ટીલડી દોઉં છું.'

પણ ભૈયાદાદાએ જવાબ આપ્યો નહિ.

પાની વધારે મોટે સાદે બોલી, 'અને આ તમારી દીવાળીની લાપસી, દાદા !'

હવે વિનાયકરાવ ઉઠીને ત્યાં આવ્યો. ઝુંપડામાં અડગ ને અક્કડ વૃદ્ધ ભૈયાદાદા ઓઢીને નીરાંતે ઉંઘતા હતા. એના શરીરને ઘસીને બીલાડીનાં બચ્ચાં ખેલી રહ્યાં હતાં ને બકરીનાં બચ્ચાં છેક એની પથારી પાસે બેસી કરુણ સ્વરથી બેં બેં કરતાં હતાં.

વિનાયકરાવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને તે અંદર ગયો.

પાની દાદાના શરીરને હલાવી હસતી હતી. અબઘડી ભૈયાદાદા, 'ઉભી રહેજે પકડું' કહેતા ઉઠશે એવા વિનોદની આશાથી છોકરી આનંદમાં હસતી હતી. વિનાયકે પાસે જઇ શરીર હલાવ્યુ ને મોટેથી બૂમ પાડી, 'ભૈયાદાદા !'

ઝુંપડીમાંથી કોઇ ન કાઢે માટે ભૈયાદાદા અડગ સુતા રહ્યા.

વિનાયકરાવનો સાદ ફાટી ગયો ને તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તે પાની તરફ ફરીને બોલ્યોઃ

'પાની ! બેટા ! ભૈયાદાદા બોલશે નહિ.'

અને માની શકાય કે ન માની શકાય, પણ એ નાની છોકરીએ ભૈયાદાદાના શરીર પાસે જે રુદન કર્યું છે તે હજી જ્યારે સાંભરે છે ત્યારે મારા જીવનમાં વીજળીના

જેવા આંચકા વાગે છે. અનત સમય ને અગાધ આકાશ ભેદી એ સ્વર ફરી ફરી અથડાયા કરશે.

ભૈયાદાદાની વાડીમાં હવે ક્યારે ય એવી સ્વચ્છતા રહેતી નથી. હોલા બેસતા, ચકલીઓ બોલતી ને કોયલ વાડ ને વેલાની અંદર ચાલી જતી એવી સૃષ્ટિ હવે ત્યાં નથી. કામ કરનાર આત્માને બદલે કામ કરનાર શરીર ત્યાં છે વીસમી સદી કાવ્યમય જીવનને–શું કરે? સસ્થા વ્યક્તિના ખાનગી ભવ્ય જીવનને શું કરે? યંત્રવાદ નિયમિત જડત્વને બદલે રસમય ચૈતન્યને શું કરે? આ યંત્રવાદમાં એક વખત જગત પણ યંત્ર જેવું જ બની રહેશે.

હૃદયદર્શન

પુરુષોત્તમ દિવાન એક ખુરશીમાં બેઠાબેઠા સીગારના ધુમાડા કાઢતા હતા ને ઘડીઘડીમાં દાદરા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતા હતા. વૃદ્ધ છતાં જુવાન જેવા જણાતા લઠ્ઠ શરીરમાં પણ સમય પોતાના પ્રહાર લગાવી ચુકયો હતો; ને તેથી દિવાનજીની ચકોર આંખમાં વૃદ્ધાવસ્થાની શિથિલતા આવી ગઈ હતી. ચહેરા પર એકબે કરચલીથી તેની સખ્તાઈમાં નરમાશની છાપ આવી હતી. દિવાનજી સીગાર પૂરી કરી, છેલ્લી ફુંક લઇ, સીગારનો કકડો બારી બહાર ફેંકવા ઉઠયા, તેટલામાં જ દાદરા પર કોઈકના આવવાનો અવાજ થયો.

નૂપુરના ઝંકાર પાછળ તરત જ રૂપાની ઘંટડી જેવો મધુર રણકાર આવ્યો, 'મામા! તમે બોલાવો છો?'

'હા હા, બેટા લક્ષ્મી! આવ.'

પંદરસત્તર વર્ષની ઠસ્સાદાર યુવતીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના ચહેરામાં લક્ષ્મી જેટલી જ ચંચળતા હતીઃ ને વિલાસપ્રિય સ્વભાવની નિશાની તરીકે, તેની મસ્તીખોર આંખમાં જરાક વધારે પડતું પાણી હતું.

દિવાનજી ખુરશી પર બેઠા, ને સામેના કોચ પર તે બેઠી.

'લક્ષ્મી! તને એક વાત કરવી છે. તું શિક્ષિત છો એટલે જીવનની ગંભીરતા સમજી શકે છે. તેં હવે શો વિચાર કર્યો છે?'

'શાનો મામા?'

'સાંભળ; લલિતમોહન ઉપર તારૂં ધ્યાન ચોંટે છે?'

લક્ષ્મી શરમાઇને નીચું જોઇ ગઈ; અંગુઠાથી ભોંય ખોતરવા લાગી; તેના ચહેરા પર આછી સુરખી ફરી વળી.

'જો બેટા! શરમાવાનો વખત નથી. સાભળી લે. તારૂં ચિત્ત કનૈયાલાલમાં ચોટયુ છે; પણ કનૈયાલાલ મૂર્ખને ઉડાઉ છે. તેને મેં દૂરનો સંબધી જાણી ખાનગી કારભારી રાખ્યો છે એટલું જ બાકી તેનામાં વિલાસી સ્વભાવ સિવાય બીજો ગુણ નથી.'

લક્ષ્મી સાંભળી રહી. દિવાનજી આગળ વધ્યા, 'જો; બની શકે તો લલિતમોહન તરફ મન વાળજે. એ મારો ભત્રીજો છે. બસ હવે જા. આજથી પંદરમે દિવસે જવાબ આપીશ ના?'

લક્ષ્મીએ ઉચુ જોયું. તે શરમને હઠાવીને બોલી, 'ને લલિતમોહન પર ચિત્ત ન ચોંટે તો?'

'તો તને વિલમાં પચાસ હજાર આપવાના લખ્યા છે તે રદ છે.' દિવાનજીએ જરાક કડક જવાબ વાળ્યો

લક્ષ્મી કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ઘેર ગઈ ત્યાં કનૈયો તેની રાહ જોતો હતો. છેવટની ફેશનની બાબરી મોહક ચહેરો ને ખુશનુમા સ્વભાવ. સ્ત્રીને જીતવાની ઘણી કળા

કનૈયામાં હની તે જરાક નીચો નમી, લળીલળીને સલામ કરી બોલ્યો,

'પધારો! પધારો! આપને ક્યાંથી ધ્યાન હોય કે આ કનૈયો રાહ જુએ છે!'

ઘણા દિવસના પરિચયથી કનૈયાલાલ આટલી છુટ લેતો. વળી શેઠ પન્નાલાલનો તે ખાનગી કારભારી હોવાથી, ને લક્ષ્મી શેઠની આશ્રિતા જેવી હોવાથી, આટલી છુટમાં લક્ષ્મી ભાગ્યે જ વાંધો ઉઠાવતી. તેનું મન આવાઆવા રસુજભર્યા પ્રસંગમાંથી કનૈયા પર ઠર્યું હતું. આ નાટક આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યું ત્યાં રંગભૂમિ પર એક નવીન આવનારે પ્રવેશ કર્યો.

'ઓહો!' કનૈયાલાલના હૃદયમાં તો સીસું રેડાયું, પણ મોઢેથી ખૂબ ભાવ દર્શાવતો બોલ્યો, 'લલિતમોહન! તું ક્યારે આવ્યો?'

'કાલે જ રાત્રે.'

લલિતમોહન દિલ્હીમાં રહેતો હતો. તે અવારનવાર કાકાને ત્યાં આવતો. જાહેરકામમાં ભાગ લેતો તેથી આખું દિલ્હી તેને ઓળખતું. તેની ડૉકટર તરીકેની ધીકતી કમાણી વધતી જતી હતી.

પંદર દિવસ તો આંખના પલકારા જેમ વહી ગયા. પંદર દિવસમાં લક્ષ્મી લલિતમોહનના પરિચયમાં પણ આવી. તેનો સ્વભાવ એવો ગંભીર હતો કે લક્ષ્મી એ વાતાવરણમાં મુંઝાઇ જતી. કનૈયાના લ્હેકાભર્યા અવાજને સાંભળે ત્યારે જ આ ભારેખમ નરી સરલતામાં રસ રેડાય. લલિતમોહનની દરેક વાતમાં લક્ષ્મી આનંદ પામતી, એની ભાવના

ગ્રહણ કરવા તલપતી, પણ એના ભારેખમ વાતાવરણમાંથી છુટકારાનો દમ ખેંચવા એકવાર કનૈયા તરફ ફરતી.

પણ એક વખત કનૈયાલાલે પોતાનો ખરો સ્વભાવ દર્શાવ્યો ને ત્યાર પછી લક્ષ્મી લલિતમોહન તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાવા લાગી.

ઘાડાં વાદળાંથી આકાશ છવાયું હતું ને વરસાદ ઘડી બે ઘડીમાં તૂટી પડશે એવી આશા હતી. લલિતમોહન, એની મા, કલ્યાણ નાયક ને લક્ષ્મી સૌ સગડી પાસે ગપ્પાં મારતાં બેઠાં હતાં. કનૈયાલાલ થોડે દુર એક ઝુલતી ખુરશીમાં પડયોપડયો હીંચકા ખાતો હતો. તે વખતે અરધા ગાડા જેવા એક ગરીબ માણસે આવી તેને પ્રશ્ન કર્યો:

'શેઠ પન્નાલાલના કામદાર તમે?'

'કેમ?'

'આ ચિઠ્ઠી છે.'

કનૈયો ચિઠ્ઠી લઇ કસાણે મોએ મનમા બોલ્યો, 'વેઠ!'

લક્ષ્મી આ ફારસ જોતી હતી તે હસતાંહસતાં બોલી, 'શું છે કામદાર સાહેબ?'

કનૈયાલાલે એકદમ ઉત્તર વાળ્યો, 'આ તો કામદાર-સાહેબની ચિઠ્ઠી છે' અને એટલું બોલી લલિતમોહન તરફ હાથ કરીને તેની આગળ ચિઠ્ઠી ફેંકી.

લલિતમોહને ચિઠ્ઠી વાંચી કનૈયા તરફ જોયું. 'કનૈયાલાલ, તારી મશ્કરી કયારેક તો ગરીબને શાપ રૂપ બને છે!'

પેલો માણસ આજીજી કરીને બોલ્યો, 'માબાપ! મારો એકનો એક છોકરો માંદો છે. જો આ વરસાદ પડશે તો એ મરી જશે. જલદી ચાલો.'

'હા હા, સાચી વાત છે બિચારાની, લલિતમોહન! એની મશ્કરી કર માં. જા એની સાથે.'

લલિતમોહને તિરસ્કારથી કનૈયાલાલ સામે જોયું. તે ગંભીર થઇને બોલ્યો, 'કનૈયાલાલ! જો, આ માણસનું ઘર એકદમ બદલાવવાની જરૂર છે. એના ઘરમાં મંદવાડ છે. શેઠે લખ્યું છે કે આપણા નવા ડેલામાં, એના ઘરની પાસેમાં પાસેનો ઓરડો–સામાન ભર્યો હોય તો તે ફેરવીને પણ–ખાલી કરો. માટે તું જા, જોખમનું કામ છે.'

કનૈયાલાલ જવાબમાં માત્ર હસ્યો. 'વાહ વાહ! આ ગરીબ માણસને ઠીક ઉઠાં ભણાવે છે! જોયું ભાઇ? દુનિયા આમ જ ચાલે છે કે? પોતે કામદાર છતાં જવું નથી માટે મારા જેવા અજાણ્યા માણસને ઠેબે ચડાવે છે! હું કામદાર હોઉં તો આટલી વાર લાગે ખરી?'

લલિતમોહનનો પિત્તો ઉછળ્યો. કનૈયાલાલ મશ્કરી કરી રહ્યો હતો ને પેલા ગરીબનો જીવ જતો હતો. તે ઉભો થયો.

'કનૈયાલાલ! તારે જવું છે કે નહિ?'

'ના કામદાર સાહેબ!'

પેલા ગરીબ માણસે ફરી આજીજી કરી, 'ભાઇ! તમારામાં કોણ કામદાર છે તે મને ખબર નથી. મારા જેવા અજાણ્યા માણસને ઠેબે ચડાવી હસવાનો વખત નથી. વરસાદ આવ્યા પહેલાં ઘર ફેરવી શકું તો છોકરો બચી જાય. ભેજવાળા ઘરમાં મારૂં છોકરૂં જરૂર નીમોનિયામાં ઝડપાઇ જશે.'

'હા બાપુ હા' કનૈયાલાલે ઠાવકે મોંએ જવાબ વાળ્યો; 'જો આ કામદાર આવે છે, હો!'

લલિતમોહન એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થયો. તે બહાર નીકળ્યો ન નીકળ્યો ત્યાં વરસાદ તુટી પડયો. રાતના ધાડા અંધકારને વીંધીને આવતો કનૈયાલાલનો હસવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો.

બીજે દિવસે લક્ષ્મીને ખબર પડી કે પેલા માણસનો છોકરો ભેજમાં બે કલાક વધારે રહેવાથી મૃત્યુ પામ્યો છે. લક્ષ્મી ગંભીર બની ગઇ. તેણે કનૈયાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોયો. કનૈયાને મન જીવન પણ જુગારની રમત હતી તે આજે ગંભીર બની લલિતમોહન પાસે ઉભી હતી.

લલિતમોહને તેના તરફ જોયુ. 'લક્ષ્મી! તું આજ કેમ શાંત છે?'

લક્ષ્મીના હૃદયમાં તોફાન મચ્યું હતું. આજે છેલ્લો દિવસ હતો. કનૈયાલાલ સવારમાં મળ્યો ત્યારે વિલાસની સાક્ષાત મૂર્તિ સમો તે લક્ષ્મીનું મન ડગાવી ગયો હતો. નાજુક બાધો, મોહક ચહેરો ને પાન ચાવેલા લાલ હોઠમાં રહેલો અકથ્ય રસપ્રવાહ; કપાળમાં ઝીણી ટીલી, છેલ્લી ફેશનના વાળ ને આંખમાં જાદુઈ ભભક કનૈયાને કેમ છોડાય? આ તરફ લલિતમોહનના સાદા વેષ નીચે ઓપતો સુંદર આત્મા, પન્નાલાલનો વારસ, ખરો ગૃહસ્થ ને લક્ષ્મીને ગમે તેવો નિર્મળ સ્વભાવ.

આ બન્નેની પસંદગી વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું. અંતે લલિતમોહન તરફ જ મન ખેંચાયું. પણ લલિતમોહન સાદો ઠંડો પુરુષ હતો; મસ્ત રસિક નહિ.

'લક્ષ્મી ?...કેમ શાંત છે ?'

લક્ષ્મીએ અકથ્ય ભાવ દર્શાવતાં તલવારની ધાર જેવાં નેણ ફેરવ્યાં.

ઠંડો લલિતમોહન શાંતિથી એક ડગલું આગળ વધ્યો, લક્ષ્મીનો હાથ પકડયો. લક્ષ્મી કાંઇ બોલી નહિ.

'લક્ષ્મી ! દીવાનજીએ શું કહ્યું છે ?'

'શું કહે ? કાંઇ નહિ'

ને તે મસ્તી કરી દોડી ગઇ.

કનૈયાલાલ નિરાશ થયો. લક્ષ્મી સામી મળી ત્યારે તેણે એકવાર તેને રોકવા યત્ન કર્યો. પણ એના રોષમાંજ એ ચાલી ગઇ. અંતે તો લક્ષ્મી અને લલિતમોહનનાં લગ્ન પણ થયાં.

થોડા દિવસ પછી લલિતમોહનને અચાનક જવાનું થયું. એક દેશી રાજા કાશ્મીરની સફર મારવા જતા હતા. લલિતમોહન લક્ષ્મીને પાછળ રાખી હાલમાં એકલો જ તેની સાથે ગયો. ન જાય તો બહુ જ સારૂં ભવિષ્ય ખોઈ બેસે તેમ હતું. લક્ષ્મી પાછળ રહી. પણ હજી કનૈયાલાલ એના મનમાંથી તદ્દન ખસ્યો ન હતો.

લલિતમોહન કાશ્મીર ગયો. ત્યાંથી લક્ષ્મી સાથે પત્ર-વ્યવહાર ચાલતો હતો.

એટલામાં એક દિવસ અચાનક લલિતમોહનના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા. પાછા ફરતાં ટ્રેઇનમાં અકસ્માત થયો હતો ને તેમાં મૃત્યુ પામેલાની નામાવલિમાં લલિતમોહનનું નામ પણ હતું. શેઠ પન્નાલાલને ત્યાં પણ એક સંતાનપ્રાપ્તિ

થઈ હતી ને આ રીતે લલિતમોહનનો વારસાનો હક્ક પણ ગયો હતો.

એક વખત શ્રાવણ માસની ભયંકર અંધારી રાત્રે વરસાદના છાંટા પડવાની શરૂઆત થઈ હતી. લક્ષ્મી એકલી પોતાના ખંડમાં બેસી વિચાર કરી રહી હતી. કનૈયાલાલનો સંસર્ગ લલિતમોહનના મૃત્યુ પછી વધી ગયો હતો લલિત-મોહનના મૃત્યુથી પોતે નિરંકુશ હતી ને કનૈયાલાલ વધારે ને વધારે રસિક બનતો જતો હતો. આજે સવારે જ તે આવ્યો હતો; ખૂબ છૂટથી વાતચીત થઇ હતી.

'કેમ લક્ષ્મી ? પછી શો વિચાર કર્યો ?' કનૈયાલાલે સીગાર ફુંકતાં આ સવાલ સવારે પૂછ્યો હતો.

લક્ષ્મી નીચું જોઈ ગઇ ને કહેવાનું બધું આંખથી કહી દીધું.

કનૈયાલાલના રસઝરતા શબ્દો આવ્યા, 'લક્ષ્મી ! થોડો વખત થોભી જઈ, આપણે હમેશને માટે જોડાઇ જવું એ જ ઠીક છે.'

લક્ષ્મીએ હકારમાં માથું નમાવ્યું. 'ભલે, પણ હાલ તો તમે આવવાનું પણ બંધ રાખો.'

'એટલે પછી હું તને એક દિવસ નવીન લાગું, નહિ ?'

'ના, લોકને પણ બોલવાનું બંધ થાય. પણ મને એમ લાગ્યા જ કરે છે, કનૈયાલાલ, કે લલિતમોહન જીવતા છે।'

'અને તાર આવ્યો, છાપામાં નામ વાંચ્યું એ બધું જ ખોટું ?'

'જીવતા હોય એ અસંભવિત છે.'

આમ સવારે બન્નેએ કબુલાત કરી હતી, ને હવે અત્યારે લક્ષ્મી વિચાર કરતી હતી. એટલામાં તેના બારણા પર બે ટકોરા પડ્યા. સ્ટવ પર ચાનું પાણી એમ ને એમ રહેવા દઈ લક્ષ્મી બારણા તરફ ફરી, 'કોણ ?'

'હું !' બહારથી સ્વર આવ્યો.

લક્ષ્મી ઉકળતા પાણીમાં ચા નાખવા કબાટ તરફ ગઇ ને જતાં જતાં મોટેથી જવાબ વાળ્યો, 'કોણ કલ્યાણ ? આવ; બારણું ખુલ્લું જ છે.'

લક્ષ્મીએ જાણ્યું કે કલ્યાણ નાયક હશે. તે તો પોતાના ચાના કામમાં મશગુલ હતી. એટલામાં આવનારનો પડછાયો તેની ખુરશી સામે આવી પડ્યો

લક્ષ્મીએ એકદમ ડોકું ફેરવ્યું ને તેણે જે દૃશ્ય જોયું તેથી તે સડક થઈ ગઇ; એનાથી મોટેથી ચીસ નંખાઇ ગઈ: 'તું કોણ ?'

'હું ? તું મને નથી ઓળખતી શું ?' આવનારે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો. એના શબ્દેશબ્દમાં કરુણરસ વહેતો હતો: 'હું લલિતમોહન !'

'હેં !' લક્ષ્મી એકદમ ભડકી; 'લલિતમોહન કે ભૂત !'

ફરસબંધી પર લાકડી ઘસાવાનો કર્કશ અવાજ થયો ને લલિતમોહન આગળ વધ્યો

લક્ષ્મીનું ધ્યાન તરત તે તરફ ગયું. લલિતમોહન લાકડીની ઘોડીની મદદથી ચાલતો હતો. તે એકદમ બોલી ઉઠી, 'તું લલિતમોહન નથી; ના, તું લલિતમોહન નથી.'

લલિતમોહનના ચહેરા પર વિષાદની ઘેરી છાયા આવી. તેના કદરૂપા બનેલા ચહેરામાં, જાણે અખઘડી બહાર નીકળી

પડશે તેવી મોટી, માંસના લોચા જેવી ખોટી આંખ ફરકતી હતી. એક ઠુંઠો હાથ તદ્દન નિરાધાર જેવો લટકતો હતો. તે અતિ ગંભીર કરુણ સ્વરે બોલ્યો, 'લક્ષ્મી! તું મને નથી ઓળખતી? હું લલિતમોહન છું. રેલ્વેના અકસ્માતની ગંભીર ઇજાથી મારી આ દશા થઇ છે.'

લક્ષ્મીએ જાણે આ ખમાતું ન હોય તેમ મોં આડા હાથ દઈ દીધા. તે ધ્રૂજતે સાદે બોલી, 'ઓ! તમે ભલે લલિતમોહન હો. પણ મારાથી આ જોવાતું નથી! અરે પેલી તમારી આંખ! પણ તમે તો—'

'મરી ગયો છું એમ તેં સાંભળ્યું હતું ને?'

'હા.'

'એ ખોટું; હું જીવતો છું!'

લક્ષ્મી ધરતી પર તેના ચરણ આગળ ઢળી પડી. 'લલિતમોહન, એક દયા કરો. મહેરબાની કરી હતા તેવા જ રહો; પ્રગટ ન થાઓ.'

લલિતમોહનનો ચહેરો ગ્લાનિથી છવાઈ ગયો. પણ તરત જ તેની આંખમાં સાધુતાનું તેજ ઝળક્યું. તે ધીમેથી ભાવપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો, 'અપ્રગટ રહું એમ તું કહે છે?'

'હા.'

લાકડીનો એક કર્કશ ઘસારો થયો ને લક્ષ્મી હજી ઉઠે તે પહેલાં તો લલિતમોહન છેક બારણે પહોંચી ગયો હતો. તેણે ગંભીર સ્વરે કહ્યું, 'લક્ષ્મી! તને વચન આપું છું કે હું અપ્રગટ રહીશ. તું સુખી થા. પણ યાદ રાખજે કે જીવનની દરેક સ્થિતિમાં કાંઈક ખરું સૌંદર્ય છુપાઇ રહે છે. જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા પવિત્ર છે.'

લલિતમોહન ધીમે પગલે ડૉ. કૃષ્ણમોહનને ત્યાં ગયો. તેને અકસ્માતમાંથી ઉગારી સારવાર કરનાર એ માણસ હતો.

ડૉકટરને ત્યાં આજ દિવસ સુધી તે છાનો રહ્યો હતો ને આજે પોતાને ઘેર જવાની બહુબહુ કરગરીને રજા મેળવી હતી; કારણ કે કૃષ્ણમોહન હજી તેને શ્રમ લેવા દેવામાં રાજી ન હતો. લલિતમોહને ગુપ્ત રહીને લક્ષ્મીને મળવા વિચાર કર્યો. આજે એ ઇચ્છા પુરી થઈ. તે ધીમા ગ્લાનિભર્યા પગલે પાછો ડૉકટરને ત્યાં જવા ઉપડ્યો.

લલિતમોહને ધીમેથી બારણામાં પ્રવેશ કર્યો. સૌમ્ય સ્વભાવની મૂર્તિ હોય તેવી કૃષ્ણમોહનની પત્ની બારણામાં ઉભી હતી. એનું નામ પણ લક્ષ્મી હતું. પણ નામ જ એક, હૃદય ફેર.

'લલિતમોહન! ભાઈ! જઈ આવ્યા?' લક્ષ્મીનો મધુર અવાજ લલિતમોહનનું હૃદય ભેદી રહ્યો.

'હા, લક્ષ્મી! ઓ લક્ષ્મી!' લલિતમોહન તેના પગ પાસે ઢળી પડ્યો: 'મારી માતા બનીને તું મને પાળ; આજે મારી માના ખોળામાં બેસું છું એવી શાંતિ મને ફરી મળી!'

'શું થયું લલિતમોહન? જઈ આવ્યા કે નહિ?'

લલિતમોહનની આંખમાંથી આંસુ ખર્યાં.

'મા! તું મારી શાંતિ ફરી ડગાવે છે. એ વાત મૂકી દે તો! એ વાત જવા દે.'

લક્ષ્મી સમજી ગઈ; તે બોલ્યાચાલ્યા વિના લલિતમોહનની પાસે બેસી ગઇ.

'લલિતમોહન!'

'મા!'

'એક વાત સાંભરે છે. મારો ભાઇ તારા જેવી જ અવસ્થામાં હતો. એની ખોડથી એ ગમગીન રહેતો. મારી મા પાસે જ્યારે તે ધ્રૂસ્કેધ્રૂસ્કે રોતો ત્યારે માતા તેને માથે હાથ ફેરવતી કહેતી, 'બેટા! સ્નેહ દોષને પી જાય છે. દોષ ન પીવાય તો સ્નેહ ન થાય જ્યારે સૌ ધિક્કારે ત્યારે આ ખોળામાં એટલું જ વહાલ ભર્યું હશે.'

'હું ભાઇને ખીજવતી. ભાઇ તો બિચારો ગયો; પણ આજે એ પ્રસંગ મને વીંધી રહ્યો છે. લલિતમોહન! મારા ભાઈ! એ સમય પાછો આજે ઇશ્વરે આપી પેલા દોષનું નિવારણ કરવાની મને તક દીધી!'

વેરાઈ જતાં વાદળમાંથી આછી રોશની ખીલી રહી. તેના ઉજાસમાં લલિતમોહન અને લક્ષ્મીની આંખો મળીઃ એકમાં આભાર, કરુણા ને આશ્ચર્ય હતાં; બીજીમાં માતા જેવો નીતર્યો સ્નેહ; સ્ત્રીત્વની પૂર્ણાહુતિ!

પ્યારા ચિત્રકાર! આ ચિત્ર દોરી દે.

બિલીપત્ર

૧ જુમો ભિસ્તી

આણંદપુરના એ ખુણામાં ઝુંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાંજતાંનું લક્ષ ખેંચી રહેતાં. જૂની ખોખડધજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાકતી, ચારે તરફ ગટરની દુર્ગંધ છુટતી અને ધૂળના ગોટા ઉડતા. પતરાનાં, પાટિયાનાં અને ગુણિયાનાં, એમ અનેકરંગી થીગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલતુટેલ સાદડી પર જુમો ભિસ્તી પોતાનો હોકો ગગડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોનારૂપાનાં વાસણથી માંડીને ઠીકરાની ફુટેલી હાંડલી સુધી બધા તડકાછાંયા જોઈ લીધા હતા. જન્મ્યો ત્યારે શ્રીમંત માબાપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંભરતું હશે કે પોતે દસ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથીપર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે એક પાડો શોખની ખાતર પાળેલો. આજ અનેક રંગો જોયા પછી બન્ને જણા—વેણુ અને જુમો સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું. પણ જ્યારે પૈસાની છોળ આંગણે રેલાતી ત્યારે જુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કોઈક સાહિત્યરસિક

હિંદુ મિત્રે પાડાને આવું કુમળું-વેણુ જેવું નામ આપી દીધેલું. પછી તો એ ચાલ્યુ. જુમો લક્ષાધિપતિ હતો; ભિખારી બની ગયો. વળી ચડ્યો, પાછો પડ્યો; અને આજે છેવટ આ ત્રણ તુટેલાં ઝુંપડાંમાં એનો બધો સામાન સચવાઇ રહેતો. એકમા વેણુ બંધાતો; વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેઠ ને નોકર આખો દિવસ એકબીજા સામે જોઇને બેસી રહેતા; અને ત્રીજા ઝુપડામા ઘાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આવ્યા, ગયા; મળ્યા અને ટળ્યા. માત્ર જુમો અને વેણુ બાળપણથી આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજ હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટીમોટી મસક ભરીને જુમો સવારના પાંચ વાગ્યામા નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય, ને પાછળ જુમો એકાદ ગઝલ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણેબારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બન્ને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં ગાજર, કે બહુ તો ટમેટા કે ભાજી પોતાના શાક માટે અને બથ ભરીને ગદબ-જેને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય-પાડા માટે લીધાં હોવ. બસ, હમેશની આ ખરીદી. આ જીવન ને આટલું કામ એથી વધુ ક્યારે ય કરવું નહિ, કોઇ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ, ને ઘરાક હોય તેમાંથી ઘટે તો બીજાને ઘરાક થવા કહેવુ નહિ. બપોરથી માંડીને છેક સાંજ સુધી જુમો હોકો ગગડાવ્યા કરતો, અને તેના સંગીતમાં લીન થયો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઉડાડવા કાન ફફડાવતો આંખ મીચીને ઉંઘતો હોય કે જાગતો સુતો હોય. શેઠ ને નોકર બપોરથી સાજ સુધી સામસામે એકબીજાને નિહાળ્યા કરતા !

છેક સાંજે બન્ને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારમાં પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બન્ને ફરવા નીકળ્યા. જુમાનો વિચાર હતો કે પાડો થોડુંઘણું ચરે તો સારૂં. પણ વેણુને લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાઇનાં લક્ષણ નહિ ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તોપણ પાડો રણકીને સામે ઉભો રહે, અને 'ના નહિ ખાઉ' એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે !

અંતે જુમો થાક્યો. 'ચાલ ત્યારે ઘેર જઇને ખાજે, તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે !'

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણક્યો, પોતાના પુછડાને બરડા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોઈ કાન ફફડાવીને 'રણક' કરતોક ને ચાલ્યો. જીતના આનંદમાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

'જો ! જો ! હવે પાછો વાળું કે ? દોડવાનું છે ?' જુમાએ મોટેથી ઠપકાની બૂમ પાડી. પણ તે પહેલાં તો વેણુ રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલવેની સડક હતી. જરાક ઉતાવળે ચાલતાં, પાડાનો પગ રેલના બે પાટાની વચ્ચે આવી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોગટ. ધબ દઇને તે નીચે બેસી ગયો ને જેમ‌જેમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમતેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો. શ્વાસભેર દોડ્યો આવ્યો; તેણે આવીને પાડાનો પગ લઇ આમતેમ મચડ્યો; પણ બધું વ્યર્થ !

આછું અંધારૂં ને આછો ઉજાસ હતો. થોડે દૂર સિગ્નલનો હાથો નમેલો દેખાતો હતો. જુમાના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. ગાડી આવશે તો ?!

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા બે શોખીન જુવાનને તેણે આવતા જોયા. તેમના એકેક હાથમા નેતરની સોટીઓ ઉછળતી હતી અને ખુશનુમા હવા લેવા માથા પરથી ટોપીઓ ઉતારી બીજા હાથમાં લઇ લીધી હતી. ગાંડો દોડે તેમ જુમો દોડ્યો.

'એ ભાઇશાબ ! મારો વે . . . મારો પાડો. અબઘડી કપાઇ જશે. જુઓ પણે જુઓ—પેલા પાટામાં સપડાયો છે !'

બન્ને જણાએ જુમાએ દેખાડ્યું ત્યાં જોયું કાંઇક કાળું કાળુ તરફડતુ લાગ્યુ.

'શું છે ?'

'મારો વેણુ-પાડો !'

'ઓહો ! . . . જા જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ . . .'

'તમે માબાપ, ટેકો દો તો પગ નીકળી જાય, જીવ બચે.'

'અમે ? તું દોડ—દોડ—ફાટકવાળાને કહે—' એમ કહીને એ બન્ને જણા તો ચાલતા થઇ ગયા ! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો. પણ ઘરમાંથી આવતા ઘંટીના અવાજ સિવાય કોઇ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહિ એટલામાં છેટે ગાડીની સીસોટી સંભળાઇ. જુમાએ ચારે તરફ એક નિરાશ દૃષ્ટિ ફેંકી. પણ માણસનું કોઇ છૈયું સરખું યે જણાયું નહિ. તે ઝપાટાબંધ સિગ્નલના થાંભલા તરફ દોડ્યો. સાંકળ ખેંચી. ઘંટીના અવાજમાં તેનો સાદ સંભળાય તેમ હતું નહિ ! તેણે જોરથી બારણામાં પાટુ માર્યું

'એ કોણ?'

'એ ચાલો! ભાઇ–બેન! સિગ્નલ ફેરવો; મારૂં જનાવર કચરાઇ જશે.'

'ઘેર કોઈ ભાઈ માણસ નથી.'–બસ, આટલા બેદરકાર જવાબની સાથે જ ઘટી ફરીથી ગાજવા મંડી.

હવે? ટ્રેનનો અવાજ તો સ્પષ્ટ પણ સંભળાવા લાગ્યો.

'દોડો! દોડો! . . . મારૂં જનાવર કપાય છે!' જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ એના કર્કશ પડઘા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી!

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. છેલ્લો તારો આથમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધુમ્મસ પથરાતું હતુ. ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

'યા પરવરદિગાર!' તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

એટલુ બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. વ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ થાકીને હાંફતો પડ્યો હતો તેની ગોદમાં ભરાઇ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે ખજવાળ્યા કર્યું.

'દોસ્ત! ભાઈ! વેણુ આપણે બન્ને સાથે છીએ હો!' અને એમ કહીને જુમો તો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધમકારા વધ્યા. સીસોટી પર સીસોટી થઇ. જોસબધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુને ભેટી પડ્યો પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થાય તે પહેલાં વેણુએ માથું ઉચક્યું, અને પોતાના શેઠને બચાવવા, એક ઝપાટે માથુ મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો!

વેણુ પર થઇને આખી ટ્રેન ચાલી ગઈ. તેના ધગધગતા

લોહીના પ્રવાહથી જુમાનું કડિયુ ભીંજાઇ ગયું. તેને કળ વળી ને બેઠો થયો ત્યારે લોહીના ખાબોચિયામાં ઢંકાએલા થોડા છુટાછવાયા ભાગ સિવાય તેના પ્યારા મિત્ર વેણુનું કાંઇ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું !

卐

હજી પણ હમેશાં જુમો સવારમાં જ એકલો, અશાંત એ રસ્તે ફૂલ લઇને આવતો દેખાય છે, અને એના એક માનીતા પથ્થર પર ફૂલ મુકીને 'વેણુ ! . . વેણુ ! . . વેણુ ! . .' એમ ત્રણ બૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે !

૨ ભીખુ

સાંજના સાત થવા આવ્યા હતા, અને ઉંચે ચડેલા મીલના ધુમાડા નીચે ઉતરીને વિજળીની રોશનીને ઝાંખી કરી રહ્યા હતા. મોટર, ગાડી, સાઇકલ અને માણસોના ઠઠારથી બજાર ભરચક્ક હતું. અકસ્માતથી બચવા માટે હું ફુટપાથ પદ ચાલતો હતો.

મગજમાં આટલી ધૂન હતી કે આજે બને તો 'પ્રતિભા' વિષે જુદા જુદા લેખકોએ દર્શાવેલા મતનો અભ્યાસ કરી લેવો. એ જ ધૂનમાં હું આગળ વધ્યે જતો હતો.

'એક કંગાલ પર ઇતની રહમ કરો !'

દર્દથી બોલાએલા આટલા શબ્દોએ પગને આગળ જતાં થભાવ્યા. પાછા ફરીને જોયું તો હું ત્રણ દરવાજા પાસે ઉભો હતો. ફરી એ જ શબ્દો સંભળાયા. મેં ડોકું જરાક ખેંચ્યું, તો બે દરવાજા વચ્ચેની સાંકડી કમાનમાં એક અત્યંત

કંગાળ સ્ત્રી બેઠી હતી. એટલી વારમાં તો મને રસ્તા વચ્ચે ઉભેલો જોઇને કેટલાક માણસો ધક્કા મારીને આગળ ચાલ્યા ગયા હતા.

એવામાં વચ્ચેના સરિયામ માર્ગ પર એક નાના છોકરાને રસ્તો ઓળંગતાં મોટરના મોંમાં–મૃત્યુના મુખમાં જતો જોઇ મારી રાડ ફાટી ગઇ! સહજ જ એ તરફ હું દોડ્યો. પણ તે પહેલાં તો શૉફરે અત્યંત ચાલાકીથી છોકરાને ઉગારી લીધો, ને તેની મા આગળ વધીને હાંફળીહાંફળી દોડતી હતી તેના તરફ એક ઠપકાભરી નજર નાખી હૉર્ન વગાડી મોટર આગળ ચલાવી મૂકી. હુ પાછો હઠ્યો ત્યાં એક જણા સાથે ભટકાયો, 'માફ કરજો માસ્તર' કહીને એક જણો ભટકાતો ચાલ્યો ગયો, ને એટલામાં તો પેલી કંગાલ સ્ત્રીના એના એ શબ્દો ત્રીજી વખત સંભળાય: 'એક કગાળ પર ઇતની રહમ કરો!'

卐

એ સ્ત્રી બેઠી હતી તે ખુણામાં અંધારામાં મેં નજર ફેરવી. તેના પગ પાસે ઉઘાડે શરીરે ત્રણ છોકરાં સૂતાં હતાં ને તેના ખોળામાં એક નાનું બચ્ચું દયામણુ મોં રાખીને, આવનારજનારની સામે જોયા કરતું હતું. બાઇ અશક્ત હતી ને ગરીબી તેના પર અસહ્ય જુલમ કરી રહી હતી. ઉડા ખાડા જેવી આંખોમાંથી તેજ પરવારી રહ્યું હતું. પોતે છોકરાં માટે જ જીવનદોરી લંબાવતી હોય એમ તેના મોં પરથી દેખાતું હતું. મારો હાથ એકદમ કોટના ખીસામાં પડ્યો. એ ખીસાએ બે કલાક પહેલાં જ કલદાર રાણી છાપના રૂપિયા સાથે ભદ્રમાંથી શહેર તરફ મુસાફરી કરી હતી. પણ અત્યારે તે ભોંઠો પડ્યો. માત્ર ત્રણ પૈસા જ હાથે

ચડ્યા ! નવ આના સિનેમાએ ને રોકડા સવા છ આના લક્ષ્મીવિલાસ હૉટેલે ઉપાડી લીધા હતા ! ' સાધારણ માણસોના આવા તદ્દન સામાન્ય વિલાસમાંથી પણ ઘણા જણ પોપી શકાય તેમ છે ' એ પસાર થઇ જતા વિચારની સાથે હાથ ખીસામાંથી બહાર આવ્યો, ત્રણ પૈસા પેલી બાઇના હાથમા પડ્યા ને પૈસાના ખખડાટથી જાગેલુ એક છોકરૂં મને ફરી સતાવે તે પહેલાં જ હું દૂર થઇ ગયો. પણ અનાયાસે જ છોકરાના શબ્દો કાન પર પડ્યાઃ ' મા ! કાંઇ ખાવાનુ છે ? શું છે લાવ જોઉ !'

' ખાવાનું તો ભાઇ લાવે ત્યારે . . . પણ એ ગયો ક્યાં ? ક્યારનો ગયો છે. '

પાછળથી લારીવાળાનો ' હટો ભાઇ હટો ' નો અવાજ આવતાં હું એક તરફ ખસ્યો, ને ' લ્યો શીગોડે ' વાળા એક જ જાતના સ્વરોની વચ્ચે થઇ પગથી પર ચડી ગયો.

卐

ફૂલોની છાબડીઓ પર, નાળિયેર પર, સાબુ પર, ગોળ પર, એમ અનેક પદાર્થો પર ફરતી દૃષ્ટિ સામેના રસ્તા પર મીઠાઈની બે દુકાનો છે તેની આગળ જામેલી લોકોની ઠઠ તરફ ખેંચાઇ કાંઇક તહેવાર હતો ને બન્ને દુકાનદારોએ રોશની કરી હતી મારાં પગલાં સહજ તે તરફ વળ્યાં.

દુકાનમાં ગોઠવેલી મીઠાઇને જોવા માટે જ ઘણાખરા ઉભા હતા. ઘડીમા રોશની થાય ને હોલાય એવી, દુકાનના પાટિયા પર ગોઠવેલી વિજળીની બત્તીઓ પર કેટલાકની નજર ચોંટી હતી. ત્યાં વળી એક નાની સરખી આગગાડી આવજા કરી રહી હતી. કેટલીક પારસી બાઇઓ મીઠાઇની

ખરીદી કરતી હતી. પણ સૌથી દૂર ખુણામાં, એક નાનો દસબાર વર્ષનો છોકરો, અત્યંત તૃષ્ણાથી, અનિમેષ દૃષ્ટિએ મીઠાઇના થાળ તરફ–ખાસ કરીને સૌથી આગળ પડેલા પીળી જલેબીનાં ચક્ચકિત ગુંચળાંઓ તરફ જોઇ રહ્યો હતો. અચાનક મેં એને જોયો. ભક્તિભાવથી જાણે એની દૃષ્ટિ ત્યાં ચોંટી રહી હતી.

એના અંગ પર એકે સાજું લુગડું ન હતું; કે એના ચહેરા પર આશા–નિરાશા કે એવા કોઇ જાતના ભાવ ન હતા. એની પાછળના અંધારામાં બે મિયાંભાઇ ઉભાઉભા વિજળીની આ ગોઠવણ પર કૈંક તર્ક ચલાવતા હોય તેમ લાગ્યું. હું ધીમેથી ગોળ ચકરાવો ખાઇ પેલા છોકરાની પડખે–પણ જરા દૂર અંધાગામાં જઇ ઉભો ને એના પર નજર ઠેરવી તે શાંત–લીન બનીને જલેબી નિરખી રહ્યો હતો.

અચાનક રોશની જરા મંદ થઇ. જુગજુગની સમાધિ પછી પ્રાપ્ત થએલું કોઇ પ્રિય દર્શન લુપ્ત થવાનો ભય હોય તેમ, એ રોશની મદ થતાં જ દુકાન તરફ જરાક ખસ્યો. એની આ સમાધિથી આકર્ષાએલા એક જુવાને મારા તરફ જોઇને હાસ્ય કર્યું; પણ મારા તરફથી કશો જવાબ ન મળતાં તે દુકાન તરફ વળ્યો. પાશેર જલેબીનું પડીકું બધાવ્યું ને તેમાંથી એકાદ કાઢીને ખાતોખાતો પેલા છોકરા પાસેથી પસાર થયો. અરધી આશામાં, અરધી ઘેલછામાં, પેલા છોકરાએ જરાક હથેળી લંબાવી. સુગંધ લઇ શકાય એટલે નજીકથી પડીકાવાળા જુવાન સાથે જલેબીને પસાર થતી જોઈ તેનું મોં પાણીપાણી થઇ ગયું તે પગના અંગુઠા પર જરાક ઉભો થયો: નીચો થયો: ફરી શરીર ઉચક્યું: અને

તરત જ નીચા થઇ પોતાનો ભોંઠો પડેલો હાથ તેણે પોતાના લઘરવઘર કંગાલ પહેરણમાં છુપાવી દીધો.

પણ એ અરધી મિનિટમાં તો તેનો ચહેરો ભારે દુઃખની, લાલસાની ને જબરદસ્ત યત્નની પરાકાષ્ટા અનુભવી ચુકયો હતો.

卐

પાછળથી મોટરના ભુગળાનો અવાજ થયો; આગળથી 'એઇ–આંખ પણ નથી કે શું?' એમ કોઇ પારસી બાનુની સાથે આવેલા પટાવાળાએ ધમકાવ્યો, ને પાસે ઉભેલા કોઇએ 'જા–જા–જા–અહીં કેમ ઉભો છે? તારે શું લેવાનું છે? ભીખારચટા! તારે શું લેવાનું હોય?' એમ કહી તેને ધિક્કાર્યો. બધા વેગને દાબતો હોય તેમ તે ધીમે દઢ પગલે પાછો હઠ્યો, એકદમ દુકાન પરથી નજર ખેંચી લીધી ને અત્યંત આર્ત સ્વરે ફિક્કા હાસ્ય સહ બોલ્યો, 'હા ભાઇ, સાચુ! હું સવારનો ભૂખ્યો, છું; પણ મારે ભિખારીને શું લેવાનું હોય?' તેણે જોરથી મુઠી વાળી. અંદર ખખડેલા પૈસાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો. એક પણ દૃષ્ટિ પાછળ ફેંક્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

આ બધા વ્યવહારથી ખિન્ન થઇને, 'આ મનુષ્યતત્વનું ભારે અપમાન છે. શ્રીમંતોએ . . .' એવી વિચારશ્રેણીમાં હું સમાજવાદનું મૂળ શોધતો હતો, ત્યાં તો તેને એટલીવારમાં મેં સામેની બજાર પર ઉતાવળે પસાર થતો જોયો.

卐

ધુમાડા વધારે નીચે ઉતર્યા હતા ને ઘાટા થયા હતા, વિજળીનો પ્રકાશ ધૂળની ડમરીમાં ઢંકાતો હોય તેવું લાગતું હતું, પ્રેમાભાઈ હૉલની સભામાંથી પાછા વળનારા, ભાષણ

વિષે રાખેલી આશા અને પરિણામની નિરાશા વચ્ચેના તફાવતને સાંધવા યત્ન કરતા જતા હતા, અને ' એ ભાઇ, એ બાઇ ' ના ગાડીવાળાના લહેકાઓ મોટરના અવાજમાં ઢંકાઇ જતા હતા ત્યારે, એ બધાથી પર, આ ભિખારી, એક દુકાને ઉભો રહી છ પૈસાના દાળિયા જોખાવતો હતો. અચાનક મને પેલી સ્ત્રીના શબ્દો યાદ આવ્યા. અરે, કદાચ એ દરવાજાની સાંકડી નેળમાં સડતા કુટુંબનો આ છોકરો સ્તંભ હશે! કદાચ શું? એમ જ હશે. સામેની જ દુકાને, નીચે બેસીને, ધૂળમાં પોતાનું ચીથરૂં પાથરી તેમાં એ દાળિયા બાંધી રહ્યો હતો. તેણે એક મુઠી તેમાંથી ભરી, વિજળીના પ્રકાશમાં એ મુઠીને અદ્ધર જતી મેં જોઇ, અને એને ઝડપી લેવા આતુર મોં પહોળું થતું દેખાયું.

卐

' એક આઈસક્રીમ સોડા–' પાસેની દુકાનપર કૉલેજના વિદ્યાર્થી જેવા કોઈ ભાઇએ ઑર્ડર મુકયો: ને એટલામાં તો સામેથી તેના બેએક મિત્રોએ હસતાંહસતાં આવીને વાંસામાં ધબાક, ધબાક, પોલા હાથની થપાટો લગાવી.

' ભાઇ, બીજી ત્રણ આપજો. ' કહીને તે એમની સાથે વાતે વળગ્યો. એમના પરથી ફરેલી મારી નજરે પેલા ભિખારીના મોંને બંધ થઇને નીચે આવતુ જોયું. તેનું વદન કરમાઇ ગયું હતું ને તેણે ભરેલી દાળિયાની મુઠી એમ ને એમ પાછી ચીથરામાં પેસી જતી હતી! ભૂખનું દુઃખ ગળી જઇને ચીંથરૂં વીંટાળી તે ત્રણ દરવાજા તરફ ચાલ્યો.

અને પેલી સ્ત્રી પાસે જ ગયો. પેલાં છોકરાં એને

વળગી જ પડયાં, ને સ્ત્રીએ પોતાની ફાટેલતુટેલ ગોદડી પર તેને બેસાડીને પૂછ્યું, 'બેટા! તેં કાંઇ ખાધું?'

મારા અંગેઅંગમાંથી ટાઢની ચમકારી પસાર થઇ ગઈ.

'હા મા!' તે શાંતિથી બોલ્યો, 'મેં તો બહુ દાળિયા ખાધા, ખૂબ પાણી પીધું ને પછી આવ્યો.'

'અત્યાર સુધી કયાં રોકાણો'તો ભાઇ?'

'મા! પેલી જલેબીની દુકાન છે ના, ત્યાં એક શેઠીએ મને જલેબી ખવડાવી!'

'હેં!'

'હા, મા.'

'અમારો ભાગ–અમારો ભાગ' કહેતાં છોકરાં કૂદી પડ્યાં. છોકરો શરમિંદો થઇ ગયો. માએ તેની સામે ઠપકાથી ને સંતોષથી જોયા કર્યું.

'બેટા! એવું હોય તો પોતાનાં ભાંડરડાંને માટે થોડુંક રાખીએ! તું તો મોટો. તારાં પાળ્યાં આ મોટાં થાય તેમ છે. દાળિયા કયાંથી કાઢયા?'

'બરફ સાર્યો તેના દસ પૈસા આવ્યા ને?'

'હાં... કેટલા પૈસાના દાળિયા લાવ્યો?'

'છ.. છ.. છ..' એમ બોલતાંબોલતાં તેણે છેવટે કહી નાખ્યું, 'દસ.'

આનો જીવનને જરાક ટેકો આપ્યો હોય! બધાને જ ભિખારી ગણી ઘણી વખત આપણે ઉદ્યોગ કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ; પણ આ છોકરાએ ભાંડુ માટે જલેબી જતી કરી, દાળિયા ન ખાધા અને ખોટું બોલ્યો. એને મદદ....

ઉતાવળથી ખીસામાં ગએલો હાથ પાછો ફર્યો. ધોબીનો ધોએલ કોટ આજે જ પહેરેલો હોવાથી સાબરમતીની થોડીક ઝીણી રેતી જ હાથ સાથે ચોંટી. મેં હૉટેલ ને સિનેમાને આજે બીજી વખત સંભાર્યાં !

છેક એમની પાસે સરીને મેં કહ્યું, 'છોકરા ! તારૂં નામ !'

અવિશ્વાસભરી રીતે એ મારી સામે જોઇ રહ્યો. અત્યંત પ્યારથી તેનો હાથ હાથમાં લઇને મેં કહ્યું, 'છોકરા, તેં જલેબી ખાધી એ તો મેં જોઈ. દાળિયા ખાધા એ પણ જોયું. પણ તારૂં નામ તો બોલ ?'

પોતાની વાત કળાઈ ગઈ જાણીને તેણે લુચ્ચાઇમાં જરાક મોં મલકાવ્યું ને નીચું જોઈ બોલ્યો, 'મારૂં નામ ભીખુ, સાબ !'

૩ અરીસો

દિલ્હીના લાહોરી દરવાજા પાસે આવેલા એક સુંદર રોનકદાર મકાનમાં પચીસેક વર્ષનો એક જુવાન બેઠોબેઠો નવા ખરીદેલા આરસામાં પોતાનું મોં જોયા કરતો હતો. જુવાન અવસ્થા, ગર્ભશ્રીમંત પિતાનો પોતે પુત્ર, અસલી તુર્કી લોહીની માતા, અને કુદરતે પક્ષપાત કરીને આપેલું શરીર,–એ બધાનો યોગ થવાથી, જુવાનનો ચહેરો ખરેખર સુંદર લાગતો હતો. અને એ સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઇને પોતે પોતાને વારંવાર જોયા કરતો હતો તેણે પોતે પોતાના પર મોહ પામીને અરીસામાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને એક મીઠું લાંબું ચુંબન લીધું, અને પોતાને કોઈ જોતું તો નથી ના, એમ જાણવા માટે પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી.

તરસી, રાગભરી, વિજળીના ચમકારા જેવી દૃષ્ટિથી એક જુવાન સ્ત્રી તેને જોઈ રહી હતી. તેણે ચડાપ દઇને અરીસાને નીચે મૂકી દીધો. પોતે અરધો બેઠો થઈ ગયો. પણ પાછો તરત જ ખુરશી પર સ્વસ્થ થઇને બેઠો. ફરી તેણે દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે તે સ્ત્રીને તેણે ઝડપથી પાછી ફરતી જોઈ. એ જ !–બીજું કોણ ? આસમાની ઓઢણાવાળી એના પાડોશીની સ્ત્રી અયેશા. અત્યારે કાંઈ કામે આવી હશે.

卐

ખુશનુમા પ્રભાત ખીલતું હતું. તે ક્યારનો ઉઠ્યો હતો. પોતાના બગીચામાં જરા લટાર મારતો ફરતો હતો. ગુલાબની પાંખડી પર જામેલાં તુષારબિંદુ જોઇજોઇને હસતો હતો. ઉપર આસમાન તદ્દન સાફ હતું. નીચે પૃથ્વી ચોખ્ખી હતી. ક્યાંય મેલ કે ડાઘ ન હતો અચાનક તેની દૃષ્ટિ સામેની મેડી ઉપર પડી. પોતાના બાલને સમારતી, મંદ સ્મિત કરતી અયેશા ત્યાં ઉભી હતી. એ મંદ સ્મિત પોતા માટે છે એ વિચારથી, અનેક ફૂલછોડની પાંખડીઓ ખેરવતો તે આગળ વધ્યો. એના ફડફડાટ કરતા ઓવરકોટથી ઘણાં ફૂલ ખરી પડતા હતાં આજે એના જીવનમાં અજબ સ્ફૂર્તિ હતી. આજે અયેશા એને જોઇને હસતી હતી. તે જુસ્સાથી, રાગથી, વેગથી આગળ વધતો હતો.

નીચે રસ્તા પર કોઈ ઉભું રહીને અયેશા સાથે વાત કરતું હતું, અને અયેશા તેની સાથે વાત કરીને હસી રહી હતી !

પ્રભાતનો ખુશનુમા મંદ સુગંધી અનિલ વહેતો હતો, પણ તેની કલ્પનાની મીઠી લહેજતમાંથી તે જાગ્યો જ નહિ. જે જોયું તે બધું ખરૂં હતુ, છતાં અયેશાનું સ્મિત પોતા

માટે હતું તે પણ એટલું જ ખરૂં હતું. એ સ્વપ્નનો તે પૂજારી બની ગયો.

卐

ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા છે. કાંઈ નવીન નથી. પણ તે પેલા સ્વપ્નની–કલ્પનાની હસતી અયેશાને પૂજે છે.

એક વખત બપોરે એણે પોતાના માથામાં ચમેલીનું તેલ નાખ્યું હતું; કેશ બરાબર સમાર્યા હતા; મિષ્ટાન્ન પર લીધેલા પાનથી હોઠ ચણોઠી જેવા લાલ બન્યા હતા; આંખમાં રાગ હતો; મગજમાં ઘેન હતું; શરીરમાં ઇશ્કનો વેગ હતો. તેણે સહજ જ પોતાનો નવો અરીસો હાથમાં લીધો.

એ અરીસામાં એનું મોં કેવુ સુંદર, સ–રસ લાગતું હતું ! જાણે રસનો અવતાર !

તેણે પોતાના ચહેરાને ફરીફરી નિહાળ્યો અને ... છેવટે, પોતાને મોહ થાય તેવા પોતાના ચહેરા પર, તેણે એક વખત ચુંબન લીધું. તેણે અરીસાને હોઠથી દૂર કર્યો !... પણ .... પણ .... આ શું ? તે આભો બની ગયો ! અરીસાને દૂર કરતાં જ અંદર અયેશાની હસતી મુખમુદ્રા તેણે જોઈ ! અને અરીસા પર જ્યાં તેના હોઠની તાજી ભીનાશ હતી ત્યાં જ, જાણે એ ભીનાશને પોતા પર લઈ લીધી હોય, તેવાં અયેશાનાં બે સુંદર નેણ હતાં.

આજે તેણે પાછળ જોવાનું મન ન કર્યું. હતો તેમજ અરીસો રાખીને તે ઘડીભર થંભ્યો. થોડી વારમાં હસતીહસતી અયેશા પાછી ફરતી લાગી. તેણે પાછા ફરી જોયું. સામેની મેડીમાં અયેશા પોતાના ખંડમાં પાછી ફરી રહી હતી. એ જ આસમાની ઓઢણી અને એ જ વિજળીનો વેગ !

તે અરીસા પર જોઈ રહ્યો. જાણે અયેશાએ તેને સ્પર્શ કર્યો હોય તેવો અકથ્ય રોમાંચ તેણે અનુભવ્યો. અને પેલા અરીસા પરની ભીનાશ ! આજે એ ભીનાશ એને વધારે મોહક લાગતી હતી : એ ભીનાશમાં રાગ ભર્યો હતો : એનુ ચાલત તો એને સાચવી મુકત.

卐

ઘણા દિવસો એમ જ વીત્યા. એ અરીસો લઇને હમેશાં એમ બેસવાનું. પણ . . . જે સ્મિત એ પોતાનું માનતો તે બીજાને માટે જ હતુ. અને છતાં તે એ સ્વપ્નને પૂજ્યા કરતો.

અયેશાને તો આ સ્વપ્નસ્થ પુરુષની ખબર પણ ન હતી. એમ ને એમ ઘણા દિવસો વીત્યા.

એક દિવસ એ અરીસો લઇને અયેશાની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. પણ આજે સામેનું દ્વાર ખુલ્યું નહિ : અયેશા બહાર આવી નહિ : અને દિવસ ચાલતો થયો. અયેશાની ધૂનમા હવે એ પોતાના ચહેરાને જોવાનું ભૂલ્યો હતો. આજે અયેશા ન દેખાઈ, એટલે એણે સહજ જ પોતાના ચહેરાને વધારે બારીકીથી નિહાળ્યો.

પણ એનુ અવલોકન અધુરૂં રહ્યું, તે ધ્રૂજતોધ્રૂજતો ઉભો થઈ ગયો. જાણે વિજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ, તે સ્તબ્ધ બનીને અરીસા તરફ જોવા લાગ્યો.

અરીસામાં એનું પ્રતિબિંબ હતું.

પણ પેલા સુદર સુકુમાર રસભર્યા ચહેરાને બદલે કોઈ નિર્લજ્જ પુરુષનો કદરૂપો ચહેરો ત્યા પ્રતિબિંબમાં આવીને રહ્યો હતો !

તે ધ્રૂજવા મંડ્યો, ને ધ્રૂજતોધ્રૂજતો ફરવા લાગ્યો. મરણ

પામતો મનુષ્ય દુરાશાથી જેમ જીવન માટે વલખાં મારે તેમ, તે અહીંતહીં વલખાં મારીને અરીસા શોધવા લાગ્યો પહેલો જે અરીસો હાથ લાગ્યો તે તેણે ચટ દઈને પોતાના મોં સામે ધરી દીધો. અંદર કદરૂપું, અકાલવૃદ્ધ, ઝાંખી કરચલીઓ વાળું, નિસ્તેજ, વિષયી પુરુષનું મોં દેખાયું!

'ધબ!' એક ધબાકો થયો, ને તેણે અરીસાને નીચે ફેંકી દીધો!

'શું ત્યારે, હું ખરેખર આવો કદરૂપો છું?' તેણે ફરીને પોતાના પેલા માનીતા અરીસાને હાથમાં લીધો. પણ અરીસો તો હજી એનું એ કદરૂપું ચાડું ધરી રહ્યો!

એ જ વખતે સામેની મેડીમાં અયેશા દેખાઈ. તેનો હમેશનો હસતો ચહેરો તેણે અરીસામાં જોયો.

. . . પણ તેણે પ્રબળ વેગથી અરીસાને જમીન પર ફેંકી દીધો:

'કડાક' કરતો એક કડાકો થયો, ને અરીસાના હજાર કટકા થઈ ગયા! ચમચમાટી બોલાવતા બૂટથી એ અરીસાના દરેક કટકાને ચગદતોચગદતો તે અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો, અને 'હું મારૂં મૂળ સ્વરૂપ પાછું મેળવીશ જ' એમ અત્યંત દૃઢતાથી બોલીને, તેણે ખંડનુ કમાડ જોરથી વાસી દીધું.

અખંડ જ્યોત

અમે ત્રણે ભાંડુ સ્વભાવે મૂળ આનંદી તો હતાં જ અને તેમાં હજી વહી જતું નાનપણ અને ઉગતી જુવાનીની રમ્ય સંધિ હતી, એટલે અમારા મા પૂજાપાઠ કરીને 'હે ઇશ્વર! મને જન્મોજન્મ આ ઘર દેજે!' એમ સાચી શ્રદ્ધાથી બોલીને, 'લ્યો છોકરાં પરસાદી' એમ છેલ્લું વાક્ય બોલે ત્યાં અમે એક ખૂણામાં ઉભા રહી કુતૂહલથી અત્યાર સુધી જોતાં હોઇએ તે, એકદમ ખડખડાટ હસી પડીએ ને 'જન્મોજન્મ' એ શબ્દને જુદીજુદી રીતે બોલીને 'પરસાદી' લેવા દોડીએ. ઘડીભર માતાનું મોં પણ મલકી જતું ને અમે તો પ્રસાદીનાં ભુખ્યાં પ્રસાદી લઇ બહારના આનંદી ફળિયામાં દોડી જતાં. તે વખતે હજી સુંદર બાલપણ હતુ ને જીવનમાં અજબ જોમ હતું.

આજ એ વાતને ઘણાં વર્ષ વહી ગયા છે. નાનપણનાં બધાં રમકડા તો મારા ઘરના કબાટમાં ભરેલાં છે; પણ જેમની સાથે એ રમકડાં માટે હું લડ્યો છું, ક્યારેક એમને હરાવ્યાં છે ને ઘણી વખત હાર કબુલ કરી છે, તે બન્ને

ભાંડુ આજે નથી. અમારાં ત્રણેનાં બાલપણનાં સાક્ષી મા પણ નથી. આજે હું એકલો જ રહ્યો છું ને બીજા બધા ધંધાના અભાવે મારા ઘરની અગાસી ઉપર બેસીને સાંજે આકાશમાંથી ઝાંખાઝાંખા અંધારપછેડા ઉતરે છે તે જોયા કરૂં છું. કલ્પનાની પાંખ મને ઉપાડીને ભૂતકાળમાં મુકે છે, ત્યારે બાલપણના દિવસો, માતાની પ્રસાદી ને અમારો તનમનાટ યાદ આવે છે. પેલો શબ્દ 'જન્મોજન્મ' પણ પોતાના બધા વાતાવરણ સહિત હાજર થાય છે. પણ આજે એ શબ્દમાંથી એક બીજો અર્થ સમજાય છે: 'જન્મોજન્મ આ ઘરમાં જ મા પાછાં આવશે ખરાં? . . .'

અને માતાની મૂર્તિ પાસે જ એક શરમાળ મુગ્ધા, નવી ઢબની લાજ કાઢી, સાડલાનો એક છેડો એક આંગળીથી એક તરફ ખેંચી, મારી તરફ ખોટો રોષ દેખાડતી, સ્નેહભરેલી સાચી આંખો ફેરવતી ઉભી રહેતી તે દિવસ યાદ આવે છે.

તે વાત આમ બની ગઈ:

અમારા ઘર પાસે જ શાસ્ત્રી ગગાપ્રસાદ રહેતા. શાસ્ત્રીજી અનેક રીતે ઈશ્વરનું માણસ હતા. સવારથી સાંજ સુધી તે કમર્મકાંડમાં જ મશગુલ રહેતા. સવારે 'હરિઃ ૐ' કરતા ઉઠે ને પોતાની ચાંખડી પર ચડી ફળિયામાં આંટા મારે, ઉગતા સૂર્યને અર્ઘ્ય આપવા સ્નાનાદિ ક્રિયા કરે ને છેક બાર ઉપર બે વાગે મિતાહાર લે. જરાક આડે પડખે થઈ, શાસ્ત્રીજી બેઠા થાય ત્યાં પાડોશમાંથી અનેક સ્ત્રીઓ હાજર થઇ હોય. શાસ્ત્રીજી પોતાની મધુર ભાષામાં 'શિવમાહાત્મ્ય' કે 'વિષ્ણુપુરાણ' વાંચે અને, જાણે ભૂતકાળનો એક માનવસંઘ વર્તમાનકાળની ધમાલો વચ્ચે જીવવા માટે છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતો હોય તેવો

એ બધો સમાજ બે કલાક ભગવત્સ્મરણમા લીન બની રહે.

શાસ્ત્રીજીનું શરીર સુદામા જેવું હતું, તો ઘરમાં પણ તાંદુલની કોથળી જ મોટી સમૃદ્ધિ મનાય તેમ હતુ. શાસ્ત્રીજી પણ કાલની ફીકર ન કરતાં આજનું આજ વાપરી નાખતા ને કોણજાણે કેમ હજી કાલની સવાર ન પડે ત્યાં કોઇ ને કોઈ ભાવિક જન સીધાસામાન સાથે શાસ્ત્રીજીના દ્વાર પાસે ખડું હોય.

તે શેરીમાં પણ શાસ્ત્રીજીની ભારે મર્યાદા જળવાતી. ને હમણાંહમણાં કોલેજમાંથી આવેલા નવા જુવાનો પણ તેમના સંસ્કૃતના જુની ઢબના જ્ઞાનને વખાણતા ને માર્ગમાં મળે તો બે હાથ જોડવા ચુકતા નહિ.

તેમનો સ્વભાવ મૂળ વૈરાગ્યવાન તો હતો જ. તેમા શાસ્ત્રીજીના પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી તો હવે એકલી વૈરાગ્યની જ ભરતી થતી ચાલી. પોતાની એકની એક પુત્રીને ઠેકાણે પાડવાની જ ચિંતા માત્ર રહી હતી. મારાં મા શાસ્ત્રીજીનાં ભાવિક જનોમા લેખાતાં ને શાસ્ત્રીજીની પુત્રીનું શ્રદ્ધાભર્યું ગોરૂં મોં એમની આંખોને ભારે ભાવી ગયું હતુ. એક દિવસે મારાં મા કથા સાંભળીને પાછાં આવ્યાં ત્યારે શાસ્ત્રીજીની પુત્રી સાવિત્રી તેમની સાથે હતી. પછી તો સાવિત્રી વારંવાર અમારે ત્યાં આવતી ને એ વખતની ઉગતી જુવાનીમાં એનુ સુંદર મોં કલ્પનાના ને સૌંદર્યના તરંગ ભરતુ સૌને ઠીક લાગ્યું ને શેરીમાં ઘેરઘેર એ વાત પ્રશંસાપાત્ર બની રહી, કે 'સાવિત્રીનું સગપણ ગંગાના નાના પુત્ર સાથે થવાનું છે.' ત્યાર પછી ધરતીકંપ જેવા અનેક ફેરફારો અમારા નાના ફળિયામાં જ બની ગયા અમે ત્રણ ભાંડુ હતાં તેને બદલે હું

એકલો થઈ રહ્યો. મારાં માનાં જુનાં મિત્ર નર્મદા ડોશી મૃત્યુ પામ્યાં. પણ એ બધા ધરતીકંપો વચ્ચે અમારૂં અનેરૂંઅનેરૂં જીવન નવાનવા અંકુરોથી શણગારાતું ચાલ્યું. સાવિત્રી હવે સામી મળે તો નીચું જ જોઈ રાખે ને હું તેને બોલાવ્યા વિના રહું જ નહિ. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં કંઈ કામ હોય તો હું દોડીને જ જાઉં. મારાં માને મારો આ ફરેલો સ્વભાવ-એકદમ આજ્ઞા ઉઠાવવાનો-જરાક વિચિત્ર તો લાગ્યો, પણ તે પોતે વારંવાર સાવિત્રીને જરાજરામાં અમારે ઘેર તેડી લાવતાં એટલે પોતે બધું જ સમજતાં ને મીઠું હસતાં!

શાસ્ત્રીજીએ સાવિત્રીનું સગપણ મારી સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું. મંગલ પ્રસંગને આજનો કાલ ઠેલવામાં એ જમાનામાં તો હૃદય ધડકતા. બધી વાત નક્કી થઈ ગઈ ને થોડા માસ પછી તો નવી ચુંદડીમાં નવાનવા રંગ ધરતુ સાવિત્રીનું શરમભર્યું મો અમારા ઘરમાં હેરાફેરા કરતુ થયું. સગપણ પછી વિવાહ પણ તરત થઈ ગયા ને મૂળથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવા શાસ્ત્રીજી જાત્રાએ ચાલ્યા તે દિવસે આખું ગામ વળાવવા ગયુ ને આબાલવૃદ્ધ સૌ એમને પગે પડીપડી પાછાં આવ્યાં. ગામનો જુનોપુરાણો આત્મા ચાલ્યો જાય તેમ શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા. તે હતા ત્યાં સુધી તોફાનીમાં તોફાની માણસને એમની આંખની શરમ આવતી ને પોલીસને પણ ગોથું ખવડાવી દેનાર અઠંગ ઉઠાવગીર પણ તેમને જોતાં નરમ બની જતો. ગામના જીવત ધર્માસન જેવા શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા, ને જાણે આ જમાનામાં હવે જુની મંગલ મૂર્તિઓને પણ ઠેબે ચઢાવવાનો પવન વાયો તેની ગંધ આવી કે ગમે તેમ, પણ તે પાછા ફર્યા નહિ. મને સાંભરે છે કે

ઘણાં ઘરમાં કંકુના સાથિયા પુરી પુરી ભીંતો પર એમના જાત્રાના દિવસ મંડતા ને ચોરે ભોળા કણબી ભેગા થઈ શાસ્ત્રીબાવાએ એક વખત કહેલી સાદીસાદી નીતિની વાતો સંભારતા ને આનંદ પામતા. ગામમાં ફરતો નવો પવન પણ શાસ્ત્રીજીના નામને સ્પર્શ કરી આવતો. ને ઉઘાડાં માથાં મૂકી બંગાળી જેવા નવજુવાનો સડક પર ફરવા જતા ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ એક વખત 'બૉય'નું 'ઓય' કરી શી રમુજ કરી હતી તે વાત યાદ કરતા.

એક વખત એવું બન્યું કે એક તદ્દન અંગ્રેજી ઢબનો જુવાન પોતાના ઘરના બારણા પાસે બેઠોબેઠો ચાકરને બોલાવવા 'બૉય! બૉય!' કરે, ને ત્યાં શાસ્ત્રીજી તેની મા પાસે 'એકાદશી માહાત્મ્ય' વાંચવા બહારથી અંદર આવે શાસ્ત્રીજીને લાગ્યું કે છોકરાને પેટમાં દુખવા આવ્યું છે માટે 'ઓય ઓય' કરે છે, એટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તે બોલી ઉઠ્યાઃ 'બેટા નાનુ! જરાક અજમો ફાકી લે ને! પેટમાં દુખતું તરત મટી જશે.' નાનુને લાગ્યું કે મારી ને મારા જમાનાની આ જુનો 'સ્પિરિટ' મશ્કરી કરે છે! તે જરાક રાતો પીળો થયો ત્યા બારણામાં વૃદ્ધ માતા દેખાયા: 'નાનુ, બેટા! શાસ્ત્રીજી ઉભા છે ને તું ખુરશી પર બેઠો છે?' એટલા કોમળ શબ્દો સાથે ડોશીમા શાસ્ત્રીજીના ધૂળવાળા પગ પાસે નમી પડ્યાં ને વાત ત્યાંથી જ અટકી ગઈ. પણ નવા સંડળમાં એ વાત ભારે રમુજ આપે છે

શાસ્ત્રીજી ગયા પણ શ્રદ્ધાની મૂર્તિ જેવું સાવિત્રીનું મોં મારી માને સોંપતા ગયા. જેમ પુત્રી ઉપર માતા વહાલભર્યો હાથ ફેરવે તેમ સાવિત્રીના વાંસા પર ને માથા પર હાથ

ફેરવતાં મારાં મા વારંવાર સાવિત્રી પાસે ઉભાં રહેતાં ને 'મારી દીકરી તો બહુ ડાહી છે!' એ છેલ્લું ઉમળકાભર્યું વાક્ય બોલી કામે લાગતાં, ને અમારી વચ્ચેના મતભેદમાં મને ધમકાવીને સાવિત્રીનો એવો પક્ષ ખેંચતાં કે સાવિત્રી પણ જરા જરા બેશરમ બનીને પોતાની તોફાની આંખો મારા તરફ ફેરવ્યા વિના રહી શકતી નહિ. એની આંખો પણ બોલી ઉઠતી, 'કાં? લેતા જાઓ! માજીએ કેવા અડાવ્યા છે?' એની તોફાની આંખો આ શબ્દો કહેતી હતી એવી ખબર જ્યાં અમે એકાંતમાં મળતાં કે તરત પડી જતી. કારણકે હજી તો હું પુરો ઓરડામાં ન આવું ત્યાં હસતીહસતી સાવિત્રી મારી સામે અંગુઠો રાખીને ભારે લટકાં કરતી બોલી ઉઠતી, 'હાં જી આજે માજીએ કેવા અડાવ્યા છે?' હું જો ધુંઆંપુંઆં થયો હોઉં તો તો સાવિત્રી ચોક્કસ આ વાત લંબાવવાની, ને કાં આંખમાંથી ક્રોધનાં આંસુ ઝરે ત્યારે ને કાં હસીહસીને પેટ દુખે ત્યારે જ એને નીરાંત થાય. સાવિત્રી વળી મારી વિરુદ્ધ માજીનો પક્ષ પણ ઉઘાડેછોગ લેતી ને ક્યારેક તો બન્ને 'મા દીકરી' મને સખત હાર આપતાં.

આમ અમારૂં નાનું ઘર સુખી હતું. લીમડાની શીતળ છાયા જેવી શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી ને સાવિત્રીનાં રમુજી તોફાનોની અને મારી વચ્ચે ન્યાયાધીશના જેવી ગંભીરતાથી બેસીને માજી જે ચુકાદો આપતાં તેમાં સાવિત્રી તરફ હમેશાં પક્ષપાત હોય જ. પણ એ મીઠા વાતાવરણમાંથી તો અમારી બન્નેની જીવનગાંઠ એક જ બની રહેતી હતી. સાવિત્રીના મોં પરનો નાનો સરખો તલ મારે મન કાલિદાસનાં કાવ્યો જેવો રસભર્યો હતો, ને મારી ઉગતી મૂછ સાવિત્રીને મન પ્રેમાનંદના

ઓખાહરણ જેવી–ધનુષની પણછરૂપ–હતી. અમે એ અવસ્થામાં હતાં કે જ્યારે જીવનમાં તોફાન એ જ પ્રેમ મનાય છે.

મને સાભરે છે કે એક દિવસ હું નહાવા બેઠો ત્યારે સાવિત્રી ઉનું પાણી લાવી ને તેમાં ટાઢું પાણી ઉમેરતાં પહેલાં ઉના પાણીનો એક પ્યાલો ભરી રાખ્યો. માજી જરા નજર ચુકયાં ત્યાં તો તેણે મારા વાંસા ઉપર એ પાણી રેડયુ. મારાથી ' ઑાય વૉય ! ' થઇ ગયું ને માજી બૂમ પાડી ઉઠયાં, ' શું છે ? શું છે ? ' પણ સાવિત્રી તો એની હમેશની રીત મુજબ તોછડી લાજને એક આંગળીથી ઝાલી રાખીને ઉભી રહી એની આંખ તો હસતી હતી અને હુ ' પણ મા ! આ તમારી દી–' એ વાકય બોલવા જતો હતો ત્યાં તો ફરી ટાઢા પાણીનો કળશિયો મારા પર રેડ્યો ને ઉતાવળમા ' લ્યો હવે સમાધાન થઇ ગયું છે. બોલતા નહિ '–એટલુ બોલીને સાવિત્રી એવી ઠપકાભરેલી આંખે મારા તરફ જોઇ રહી કે જાણે હવે અબોલા લેશે ! ટાઢા પાણીનો કળશિયો રેડયો એ તો માજી પણ જોઈ ગયાં હતાં, એટલે આટલું જોઇને ' દીકરા; તું પણ એ જ લાગનો છે ! . . . . ' એટલું બોલી ઘરમાં ખખડાટ થયો કે તરત જ ' બિલાડી ! ' કહેતાંકને માજી જરાક હસતાં ચાલ્યા ગયાં અને પેલી અબોલા લેનારી તો તરત જ મોટેથી હસી પડી. ' એમાં શું ઑાયવૉય કરો છો ? જેટલુ ઉનું પાણી રેડયું તેટલું જ ટાઢું પાણી રેડયું છે ને ? . . . . '

અમારો વિનોદ લખતાં અર્ધું જીવન પૂરૂં થાય ને આખું જીવન આંસુમાં સરી જાય એટલે હવે આગળ જ ચલાવુ છું.

હા. અમારો નિર્દોષ–આનંદ લાખો વખત ટકી શકયો

નહિ. થોડા વખત પછી મારે પણ કૉલેજમાં જવાનો વારો આવ્યો. વૅકેશનમાં જ્યારે પાછો આવું ત્યારે સાવિત્રી તે દિવસે ખાસ કરી મારાં મા પાસે જ બેસી રહે, ન કામ હોય તો કામ કાઢે ને કૈં ન મળે તો માજી પાસે ગીતા વાંચવા બેસે, એને ખબર હતી કે હું એની રાહ જોતો હઇશ એટલે છેવટ આટલું પણ તોફાન કર્યા વિના સાવિત્રી રહી શકે નહિ.

છેવટ અમે જુદાં પડ્યાં ત્યારે મને સાંભરે છે કે કોઇ દિવસ નહિ ને તે દિવસે સાવિત્રી ભારે ગંભીર બની ગઇ હતી. તે મને છેવટ મળવા આવી ત્યારે મારા પગ પાસે નમી પડી ને–જરાક વિચિત્ર તો લાગશે પણ–જાણે કે હું એનો મોટો ગુરુદેવ હોઉ તેમ, મારી પાસે એક રેશમી કપડાં પર કંકુ ભરેલાં બે પગલાં કરાવ્યાં ને એક નાનીસરખી છબી પણ માગી લીધી! મારું આ મહત્ત્વ શરમ ભરેલું લાગશે, પણ નાના માણસને એકલા નિર્મળ પ્રેમે તો ઇશ્વર જેવડા મહાન કલ્પ્યા છે ને તેથી તે મહાન બન્યા છે પણ ખરા.

તે દિવસે સાવિત્રીને મેં પહેલવહેલી પ્રેમનાં તોફાનમાંથી પ્રેમની ગંભીરતામાં જતી જોઈ. તે મારી સામે જોઈ રહી ને ગંભીરતાથી બોલી, ' કદાચ આપણે ન મળીએ તો . . .' એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પણ તે તેણે રોક્યાં ને વાક્ય પુરૂં કર્યું. ' માજીની પેઠે હુ પણ જન્મોજન્મ આ ઘરમાંજ અવતાર માગું છુ . . . . અને તે પણ ' ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ '

મેં પણ એવી ગંભીરતામાં આજે કૈંક નવું અનુભવ્યું. જ્યારે જુદા પડ્યાં ત્યારે સાવિત્રીએ તો કોણ જાણે કેમ ફરી

ન મળવાનાં હોઇએ તેમ ફરીફરી મને રોકયો ને ફરીફરી આંસુ પાડીને નીરખ્યો–નીરખ્યો, કારણકે પ્રેમની સૃષ્ટિમા કોઈ અસ્થાને કે કદરૂપું છે જ નહિ.

વાત એવી હતી કે મારા માજીમાં વૃદ્ધાવસ્થાની શિથિલતા ઘર કરીને રહી હતી ને હવે એ પાકું પાન ગમે તે વખતે ઉડી જાય. એમના છેલ્લા મંદવાડમાં તો ભારે ચિંતા થઈ હતી, પણ સદ્‌ભાગ્યે તે ટકી ગયાં હતાં. અને પોતાના પિતાને સાચા સંન્યાસીની માફક જગત છોડતાં જોયા હતા, તેથી સાવિત્રીને હવે માજી જાય એ ભારે ઘા લાગતો હતો. મેં તો ભારે પગલે ઘર છોડયું. ફળિયામાં માજીને પ્રણામ કરી ફળિયું છોડયું. પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે માજીએ કહ્યું, 'બેટા! સાવિત્રીને પ્રાણની માફક જાળવજે હો! હું તો હવે ખર્યું પાન છું, ને મારો ભરોસો શો? જાઓ ને ફતેહ કરી આવો!'

ફતેહમાં તો દસ ચોપડી ગોખીને ઓકી કાઢવી હતી, પણ તે વખતે તો એ પરીક્ષામાં જ જીવન હતું.

પછી હું કૉલેજમાં ગયો. થોડા દિવસમાં જ સાવિત્રીનો તાર આવ્યો. એકદમ ઘેર આવ્યો, પણ ત્યારે મારાં માને મૃત્યુ પામ્યે આઠ કલાક થઈ ગયા હતા. સાવિત્રીનું મોં શોકથી વિહ્‌વલ બની ઘેલછા લાગશે તેવું દેખાતું હતુ.

તે વખતની પરીક્ષા ગુમાવી. પણ સાવિત્રીને જે કારી ઘા લાગ્યો તે રૂઝાયો નહિ. તોફાન, મસ્તી ને આનંદ બધું જ ગયું. રહ્યું માત્ર ગમગીન મોં ને ભારે હૈયું.

સંસ્કારથી તે શુદ્ધ પિતાની પુત્રી હતી, બાળપણથી જ મારાં માને ઓળખતી ને છેલ્લાછેલ્લામાં તો લાડકી દીકરીની જેમ તેના ખોળામાં જ માથું રાખી ઘણી વખત સુઇ જતી.

સાવિત્રી મારાં માને ભુલી ન જ શકી. એ શોકમાં ને શોકમાં એને પણ ભારે વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. જ્યાં મન પોતે જ માજીની પાછળ દોડ્યું ત્યાં કોઈ દવા શું કરવાની હતી? સાવિત્રીનો વ્યાધિ અસાધ્ય બની ગયો ને છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચી. મેં રોતાંરોતાં પુછ્યું, 'સાવિત્રી! તારી છેલ્લી ઈચ્છા શી છે?'

આર્યહૃદય! ઓ હિંદુ સ્ત્રી! તું છે ત્યાં સુધી જ હિંદુ સંસારનું ગૌરવ છે! તું નહિ હો ત્યારે હિંદુ સંસાર નહિ હોય ને હિંદુ સંસાર નહિ હોય ત્યારે હિંદુઓ નહિ હોય! પછી તો હશે અંગ્રેજી ઢબની હિંદુ મડમ ને હિંદુ ઢબનો અંગ્રેજ! એની બધી ખોડખાંપણો છતાં હિંદુ સ્ત્રીને લઇને જેટલો ઉજ્જ્વલ હિંદુ સંસાર છે તેટલો ઓપ ચઢાવેલી અંગ્રેજ સ્ત્રીને લઇને નથી! . . .

અને સાવિત્રીએ મારી સામે જોયું હસતું મોં વધારે હસ્યું ને તેના શુદ્ધ સસ્કારની જ્યોતિ જેવો એક જ શ્લોક આવ્યોઃ 'ભૂયો યથા મે જન્માંતરેપિ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ'

એ દૃષ્ટિ છેલ્લી હતી, પણ શબ્દો બીજા જીવનની શરૂઆત જેવા હતા.

卐

સાવિત્રીની વાત થઈ રહી. આજ હવે બીજા ધંધાને અભાવે આકાશમાંથી ઉતરતા અંધારપછેડા હું જોયા કરૂં છું ત્યારે જન્મોજન્મ આ ઘર માગનાર માતાની મૂર્તિ પાસે સાવિત્રીનું–તે આવી ત્યારે જેવું હતું તેવું–શરમાળ મોં 'ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ' કહેતું ખડું થાય છે. પછી કલ્પનામાં

બધાં જુદાંજુદાં દશ્યો ખડાં થઈ ચાલ્યાં જાય છે ને છેવટે એ બધાંમાંથી જાગી મારા ખંડમાં જઈ હું સુતોસુતો જાગ્યા કરૂં છું ! એમ ને એમ આજ પંદર વર્ષ વહી ગયાં છે.

એક દિવસ આ પ્રમાણે હું મારી અગાશીમાં બેઠો હતો. વાંચનાર ! ક્રોધ ન કરે તો હું ખાતરી આપું છું કે આ બનેલી બીના છે, જોડી કાઢેલી વાર્તા નથી. હું બેઠો હતો ને મારી સામે ગિરનારનાં લીલાં ઝાડવાં વધારે ને વધારે ઝાંખાં થતાં હતાં. સૂર્યની લાલી શમી ગઈ હતી ને આછા અંધારપછેડાથી પૃથ્વી ઢંકાતી હતી. રાત્રિ પહેલાંની થોડીક પળો એવી હોય છે કે જ્યારે ઝાંખીઝાંખી પૃથ્વીમાં ભુરા રંગનો ધુમ્મસ જેવો આછો અંધારપછેડો ચારે તરફ વીંટાઈ રહે છે. આ પળ એવી હતી, ને એ ઘડીમાં જ અનેક અર્થપૂર્ણ અગમ્ય ગાથાઓ ભરેલી હોય છે. હું બેઠો હતો ત્યાંથી થોડે દૂર–વાદળથી ઘણે નીચે, પણ પૃથ્વીથી ઠીકઠીક ઉંચે–આછું આછું વાદળું ફેલાતું લાગ્યું. મેં આંખ ચોળી ને ચોખ્ખું જોવા મહેનત કરી. આછા આસમાની રંગની એક મૂર્તિ–પવન જેવી પાતળી ને પાણી જેવી પારદર્શક, પણ પૃથ્વી જેવી ઘન–ત્યાં ઉભી હતી. આંખે ઝાંઝવાં વળે છે એમ ધારી મેં ફરી આંખ ચોળી. પેલી મૂર્તિ ત્યાં જ હતી, પણ આકાશ જેવી સ્પષ્ટ હતી ને અગ્નિ જેવી તેજસ્વી. હું આંખ ખેંચીને એ તરફ જોઇ રહ્યો ત્યાં મૂર્તિમાં–આહ ! શું જોયું ? સાવિત્રીના મોંની સ્પષ્ટ રેખાઓ દેખાઈ. એ જ તોફાની આંખ, મસ્તીભરેલો પ્રેમ ને એની સાથે વિરલ એવી શ્રદ્ધાની સ્પષ્ટ રેખાઓ !

હું બેઠો હતો ત્યાં જ સડક થઇ ગયો. જીવતાં જેને

પૂજ્યાં હોય તેને મૃત્યુ પછી કેવા ડરથી આપણે જોઇએ છીએ ? પણ સાવિત્રી તો નિર્મળ હતી, એનાથી ડરવાનું શું ?

એક પળમાં સાવિત્રી તરફથી સુગંધી પવન આવતો લાગ્યો. અજાયબી પર અજાયબી હું અનુભવું છું ત્યાં સાવત્રીના મીઠા શબ્દો મેં સાંભળ્યા, 'ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ' હવે ખરેખર ભ્રમ છે એમ ધારી હું ઉઠયો, પણ ત્યાં 'વહાલા પ્રિયતમ ! હું તારી રાહ જોઉં છું. . . . . ને ત્યાં . . . . ગામમાં તપાસ કરજે !'

તે જ ક્ષણે આકાશમાં કૈં હતું નહિ.

હું કલ્પનાના ભૂત પર હસતોહસતો ચાલ્યો ગયો.

卐

બીજે દિવસે સવારે હું ઉઠયો ત્યારે રાતની વાત તાજી હતી ને શબ્દો તો સ્પષ્ટ સાંભળ્યા. આ નવાઈ શી ! મેં એ વિષયની તપાસ કરવા નિશ્ચય કર્યો એટલામાં જ મારા નામનો કાગળ બારીએથી ફેંકી 'સાહેબ, લે . . . . જો–' એમ લહેકો કરતો પૅાસ્ટમેન સીસોટી વગાડતો ચાલ્યો ગયો.

એ કાગળ અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે છે.

'રા. રા. . . . .

આપને ખબર છે કે આપણી જ્ઞાતિમાં કન્યાઓનો સુકાળ છે. મારી પુત્રી . . . .નું મારે સગપણ કરવું છે, પણ યોગ્ય સ્થળના અભાવે આજે પાંચ વર્ષ કાઢી નાખ્યાં. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ . . . . . ટુંકમાં જો આ વાત આપને અનુકૂળ હોય તો એક વખત આંટો મારી જજો.

એજ. લિ. . . . . . .'

મેં બે હાથથી આંખો દાબી દીધી. કાલે રાત્રે સાવિત્રીએ

જે સ્થળ ને જે નામ આપ્યુ હતું. તે જ સ્થળ ને નામ આજે આ પત્રમાં હતું !

હું બીજે દિવસે ત્યાં ગયો. હકીકત સાવિત્રીની મૂર્તિએ આપી હતી તે જ પ્રમાણે હતી. જાણે સાવિત્રીની બીજી પ્રતિકૃતિ હોય તેવી તે મારી નજર આગળથી બે વખત પસાર થઈ ગઈ. એ જ મસ્તી, એ જ નિર્દોષિતા ને એ જ શ્રદ્ધા; જો કે મોં જુદું હતું . . . .

બીજે દિવસે હું . . . . . .

કલ્પનાની મૂર્તિઓ

કેટલાંક માણસો વિચિત્ર હોય છે ને કેટલાંક વિચિત્ર દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ વૃદ્ધ માણસ તો ખરેખર વિચિત્ર હતો. જમનાનાં કાળાં ભમ્મર જેવાં પાણી જોવામાં એને એટલો આનંદ પડતો કે કેટલીક વખત છત્રીશ છત્રીશ કલાક તે પાણી પાસે જ બેઠો રહેતો. એની માન્યતાઓ બધી હસાવે તેવી હતી. તે માનતો કે જળસુંદરી ઘણી વખત અરધી રાત્રે જમીનપર રમવા આવે છે ! સાવ કલ્પનાના બનેલા આ માણસે ઘણી વખત જળસુંદરી જોઈ હતી એમ એ કહેતો. એ વાત કોઈ માનતું નહિ ને સૌ તેને બેવકુફ સમજતા. વળી જળતરંગમાંથી દિવ્ય સ્વરમૂર્તિ આવી શકે તેમ એ માનતો. ઘેલો માણસ ! ઘણી વખત તારા અને નક્ષત્રની સૃષ્ટિમાં જ આનદ લેતો ! આ ગાંડો શુકન અપશુકન ને પક્ષીની બોલી વિષે પણ ગપ્પાં છોલતો. સૌ જાણતા હતા કે તે ધૂની માણસ છે. તેને પહેલાં તો સંગીત સાથે નશાખોરના જેવી દૃઢ પ્રીતિ હતી. તેનું પ્રિય વાજીંત્ર હતું બંસી. એ કહેતો કે મુંગા સ્વરોમાં સંગીતની જે મજા છે તે બોલેલા

શબ્દોમાં નથી જ. શબ્દ જો લાગણી વિના બોલાય છે તો કૃત્રિમ બની જાય છે. એટલે અત્યંત કોમળ હૃદયનો માણસ જે ગાય તેમાં જ સંગીતની છાયા આવે છે બીજે નહિ. તે કહેતો કે લયપામતા સ્વરમાં જે મીઠાશ છે તે મુંગા શબ્દને લીધે જ છે. ગમે તેમ તે પોતે બસી આબાદ છોડતો. કલ્પનાનો બાળક હોવાથી ઘણી વખત વિચારતો કે જમનાના જળ આ બંસી થભાવી શકે! પણ પાણી તો સતત વહ્યા જ કરતું ને એ બસી બજાવ્યા જ કરતો. એ બસીનો આશક હતો: જમનાના જળ કાંઠે બંસી બજાવવી એ એનો ઇશ્ક હતો: ને સમુદ્રકન્યા કે જળસુંદરીને નિહાળવી એ એનો આદર્શ હતો ખોટો, વ્યર્થ ને અશકય પણ આદર્શ એટલે જ સાચાદિલથી કરેલી ખોટી અશકય કલ્પના!

એનો આ ઇશ્ક ચાલ્યો ગયો ને એ આશક મટી ગયો. જીવનનું રૂપાંતર અચાનક થયું પણ તેમ થવાનાં પ્રબળ કારણો હતાં. આ ઘેલો માણસ જુવાનીમાં એક સુંદર સ્ત્રી પરણ્યો હતો. એ સ્ત્રી સંગીતની અત્યંત શોખીન હતી. શોખ લગભગ ગાંડપણ જેવો. એક વખત દિલ્હીમાં જલસો થયો ત્યારે તેણે ગાયું હતું. સૃષ્ટિને રસમાં નવરાતી હોય તેમ તે દિવસે તે ખરેખર ખીલી હતી. અને જ્યારે આખું મંડળ ચિત્રવત્ સ્થિર બન્યું હતું, તે વખતે પંચમ સૂરથી વાતાવરણને આરપાર વિંધી નાખવાની તેની શક્તિ એકદમ લયપામતી લાગી. રણકાર કરતા સ્વરની માફક તે એકદમ બંધ થઇ ગઇ. વિજળીનો આંચકો લાગે તેમ પ્રેક્ષક વર્ગ અકસ્માત ઉંઘમાંથી ઉઠયો. પણ તેની સામે ગાનારી ધીમે ધીમે મંદ–અતિમંદ બની રહી હતી. એ આશ્ચર્યમાંથી પ્રેક્ષકો જાગે તે

પહેલાં એક ધબાકો થયો : ગાનારી નીચે પડી : અને થોડી વારમાં તેનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછી આ ગાંડાના મનમાં ધૂન ભરાઈ બેઠી હતી કે તેની સ્ત્રી જળસુંદરી થઈ છે! કેવો વિચિત્ર ખ્યાલ! આ ઘેલા માણસે ત્યારથી સંગીતની પ્રીતિ તોડી હતી;—તે એટલે સુધી કે તેના ઘરમાં આજે વર્ષો થયાં વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી સગીતની પ્રણાલિ તેણે તોડી નાખી. સંગીતનાં સાધન માત્ર તેણે ફેંકી દીધાં. પોતાના છોકરાને સગીતનો કક્કો યે શીખવ્યો નહિ. અને જ્યારે એ છોકરો જુવાન થઈ ક્ષયથી મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાની સાતઆઠ વર્ષની પૌત્રીને લઈને દિલ્હી છોડી ચાલી નીકળ્યો!

હવે એ વૃદ્ધે પોતાની પૌત્રીને પણ સંગીતથી દૂર રાખવા તનતોડ મહેનત કરી. અને થયું પણ તેમ જ. પરંતુ દેહ બદલાયા પણ પ્રાણ ન બદલ્યો. દિલ્હી છોડ્યા પછી તેઓ આગ્રામાં આવ્યાં હતાં જમના નદી જ્યાં વળાંક લે છે ત્યાં, પૃથ્વી પરના અમૃતબિંદુ જેવો તાજ ઉભો છે. તાજની પાછળ ખુલ્લું ભૂરૂં આકાશ ને આગળ હરિયાળાં નીલાં મેદાનો, એ દૃશ્ય ખરેખર રમ્ય છે. આ ઘેલો માણસ બંસીનો ઇશ્ક છોડી બેઠો, પરંતુ હવે તાજનો ઇશ્ક લઈ બેઠો. ચોવીસે કલાક એ પડયોપાથર્યો આ ફૂલ જેવા મકાનની પાસે જ ભમ્યા કરતો! અને આ બધો વખત એની પૌત્રી તો સાથે જ હોય. એ જાણ્યેઅજાણ્યે સૌંદર્ય પીધા કરતી. દાદાને જ્યારે બંસીની ધૂન હતી અને દાદી જ્યારે સંગીતમાં જ મસ્ત હતી, ત્યારે આ છોકરીએ તે વાતાવરણ પીધું હતું. વખત જતાં વૃદ્ધને સંગીતનો તિરસ્કાર છૂટયો ને પોતે

પૌત્રીને સંગીતથી દૂર રાખી; પણ સંગીતની લગની લગાડનારી જે ધૂન હતી તે ધૂન તો કાયમ જ રહી. છોકરી સંગીત પરથી શિલ્પ અને ચિત્ર તરફ વળી ગઇ. દેહ બદલાયા, પ્રાણ તો એ જ રહ્યો. તેણે તાજના, અડતાં જીવ ન ચાલે એવાં કોમળ ફૂલ જોયાં : નાજુક બદનમાં મીઠાશ ને પ્રાણનો જે વિરલ સંયોગ છે તે જોયો : 'નાનકડી નાર' વીંધ્યા અણવીંધ્યા નાકમાં મોતી પહેરે એ ચિત્ર તેણે અનુભવ્યું. એ તાજની કન્યા થઈ. તેના જેવી સુદર ને સાચી; કોમળ, મીઠી ને જાણે અમી ઝરશે તેવી તેની આંખે જે કળા પીધી ને તેણે સૌંદર્યની જે તાલીમ મેળવી તે જાણે સાંગોપાંગ તેના શરીરમાં ઢળી પડી હોય તેમ તે એક બેનમૂન કન્યા બની ગઈ. એનું નામ સિતારા.

સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, ચાંદની રાત્રે જ્યારે તાજને જુઓ ત્યારે તે કંઇકને કંઇક નવીનતા દાખવે છે. સિતારાએ આ દૃશ્યો વારંવાર જોયાં હતાં, અને તેના ઘેલા વૃદ્ધ દાદાએ તો એમને પૂજ્યાં હતા. આ તાજના જ સાન્નિધ્યમાં ચાર પાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. થોડે છેટે જમનાના કાંઠાપર, બરાબર તાજની સામે તેમનુ ઝુપડું હતું; છેટે સુમનબુર્જનો નાજુક ગોખ દેખાતો; ને સામે તાજ. સિતારાના દાદાએ ભરવાડનો ઉદ્યોગ હાથ કર્યો હતો. થોડાં બકરાંઘેટાં તેમનુ બધું ગુજરાન ચલાવી દેતાં. હાથમાં ડાંગ લઈ, ખભે ધાબળી નાખી, જમના નદીના કાંઠા પર એ ચારતાં જવાં ને તાજમહેલ નીરખતો જવો, એવી ઇર્ષા ઉપજાવે તેવી સ્થિતિમાં તે રહેતો. ને સિતારા પણ કાંઇ કામ ન હોય ત્યારે સાથેસાથે ફર્યા કરતી. વૃદ્ધ માણસ તેને સમુદ્રની દેવીની વાતો કરતો, કે નક્ષત્ર ને તારાની

અસર સમજાવતો કે તાજનો ઇતિહાસ કહેતો. ક્યારેક એના પ્રિય વિષય ‘ જળસુંદરી ’ પર પણ વ્યાખ્યાન આપે. ગમે તેમ, પણ જેવો તે પોતે કલ્પનાનો આદમી હતો, તેવો જ વારસો પોતાની પૌત્રીને તે આપી રહ્યો હતો.

કલ્પનાનો પણ પડઘો પડે છે અને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ મળી આવે છે વૃદ્ધ માણસ જે સ્વપ્ન રાતદિવસ ઝંખી રહ્યો હતો તે જ સ્વપ્ન એક આદમી નીરખી રહ્યો હતો. આગ્રાનો એક જુવાન ચિત્રકાર છેક સંધ્યાકાળે જ્યારે તાજના પારદર્શક દેહમાં આકાશી રંગના ઓળા ઉતરી જાય ત્યારે જમનાના કાંઠા પર ફરતો, તેનું નામ વિધુશેખર. બહુ અચ્છો જુવાન હતો. કાળાં ઝુલ્ફામાં સંતાયેલું તેનું મોં ખરેખરા ચિત્રકારને શોભાવે તેવું મધુરું ને મોહક હતું. તેણે જમનાના પાણીનો, આકાશના રંગનો, ને તાજમહાલનો વર્ષો થયાં એક ચિત્તે અભ્યાસ કર્યો હતો સિતારા જેવી તાજની કન્યા હતી તેવો એ તાજનો ચિતારો હતો. તાજનું સૌન્દર્ય પી પીને એ ચિતારો બન્યો હતો.

એક વખત સંધ્યા હતી. સંધ્યા ખીલે છે ત્યારે જલપ્રવાહમાં વહેતા ગુલાબી રંગો સુંદર લાગે છે. પરંતુ જ્યારે આકાશ કુમળાં ભૂરાં વાદળાંથી ઢંકાયલું હોય છે, ને પૃથ્વી પર વરસાદના જરાતરા છંટકાવથી ભીનાશ આવી હોય છે, ને હરિયાળી લીલોતરી પર તેજને બદલે છાયા પથરાયેલી હોય છે ત્યારે અત્યંત ગૂઢ ને ઉંડા સંવેદન વાળી લાગણીઓ જન્મ લે છે. આજે એવી ઘડી હતી. આજે વિધુશેખર તાજનાં હરિયાળાં મેદાનો પર થઇ, 'સાહેલીનો બૂર્જ પસાર કરી, ધીમે પગલે જમનાના કાંઠા તરફ ચાલ્યો

તેજ અને છાયાની ચાદર ઓઢી પૃથ્વી કાંઇક ઝાંખી પડી હતી. ધુમ્મસ ન છતાં ધુમ્મસ જેવું લાગે એ સમય હતો. વિધુશેખરની દૃષ્ટિ એ વખતે અકસ્માત સામેના કિનારા પર પડી ને તે હતો ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. એ સ્થિર થઇ ગયો પરંતુ એનું ચાલત તો એ કૂદત. સામેના કિનારા પર, જલતરંગમાંથી જ જન્મેલી હોય તેવી એક સ્ત્રી ઉભી હતી. એ ઉભી હતી ત્યાં કેડ સમાં પાણી હતાં ને તે પાણીમાં એવી રીતે ઉભી હતી કે જાણે જળસુંદરી જ હોય !

વિધુશેખરના મનમાં પણ બીજો વિચાર ન જ આવ્યો. એની કલ્પનામા આવ્યું કે : ' એ જળસુંદરી !'

કલ્પનાની મૂર્તિ તરફ તે જોઈ રહ્યો. ભીના કાળા કેશ વિખાઈ જઇને એના વાસાને ઢાંકી રહ્યા હતા. અનિમિષ નયને જાણે એ તાજને પી રહી હતી તાજના ચિતારાએ આ દૃશ્ય જેવુ જોયુ તેવું લીધુ. તેના ખ્યાલમાં કલ્પનાની રાણી ઘૂમી રહી. પણ થોડીવારમાં અંધારું વિંટાવા લાગ્યું ને રાણી અદૃશ્ય થઈ. તે પાછો ફર્યો. સંવેદન કલ્પના ને ગૂઢ અગમ્ય વાતાવરણ એને ઘૂમાવી રહ્યાં હતાં. પાછો ફરતાં ફરતાં તે સહેજમાં જ બચી ગયો, તેની સામે જ કોઇ અણઘડ આદમી ભટકાયો હતો. તે આદમી ગાડાની માફક તેના મોં પાસે મો લાવ્યો ને બોલ્યો :

'એ એ એ . . . . એ દૃશ્ય. કોણ હતું ખબર છે ?'

'ના.'

'એ આ નદીમાં રહે છે. જલસુંદરી. તાજનાં દર્શન કરવા ઘણી વખત આવે છે. જલસુંદરી. જલસુંદરી . . . સમજ્યા ? જ . . . લ . . . સું . . . દ . . . રી . . .' પેલો માણસ ઘેલછામાં લવતો લાગ્યો.

'તમારૂં નામ ?'

'મારૂં ? . . . જલસુંદરી . . . મારૂં નામ ? હા, મારૂં નામ મને સાંભર્યું . . હું સિતારાનો દાદો.'

'પણ સિતારા–?'

'તમે અહીં કદિ અરધી રાત્રે આવ્યા છો ? આહા ! ત્યારે જમનાનાં રૂપાનાં પાણી ને સામે આ તાજ ! રૂપેરી . . . આહા ! એક દિવસ એવે વખતે જલસુંદરી આવ્યાં હતાં.'

પણ આ ઘેલછાએ ચિતારાની જલસુંદરીની કાલ્પનિક માન્યતાને તોડી. 'ત્યારે એ કન્યા . . . આ ડોસાની પૌત્રી સિતારા લાગે છે . . .' તેના મનમાં એકદમ ખ્યાલ આવ્યો. એ ખ્યાલ થતાં જ તેની કલ્પનાની રાણી, પાર્થિવ–પૃથ્વીની બની ગઈ નશો ઉતરી ગયો; સંવેદન ચાલ્યું ગયું; વાતાવરણ ટળી ગયું. એ કલ્પનાની રાણીને પૂજનારો ચિતારો મટીને પાર્થિવ કન્યાના સૌંદર્યનો ખ્યાલ કરનાર મનુષ્ય બની ગયો ! તેના મનમાં દૃશ્ય રહી ગયું, કલ્પના રહી ગઈ અને સિતારાની મૂર્તિ રહી ગઈ.

'મેં એવુ કાંઇ–જલસુંદરી જેવું જોયું નથી.' એમ બોલી તે પેલા ઘેલા આદમીને છોડી આગળ ચાલ્યો. એક તરફ એક સિપાઈ હસતો હતોઃ 'પેલો ઘેલો જ મળ્યો હતો ના ?'

'હા. પણ એ છે કોણ ?'

'બીજું કોણ ? ગાંડો છે. એ કયારનો અહી બેઠો હતો. અંધારૂં વીંટાયું ને એ વખતે જમનામાં કોઈ નહાવા આવ્યું. તરત જ એ જળસુંદરી–જળસુદરી કરતો ઉઠ્યો ને દોડ્યો. ત્યાં તમે જ સામા મળ્યા.'

'એમ કે ?'

ચિતારો વિચાર કરતો કરતો ઘેર ગયો તેણે સિતારાને મનમાં તો પોતાની બનાવી પણ દીધી !

ત્યાર પછી તો ઘણી સંધ્યાઓ ચાલી ગઇ પણ કેટલીક સંધ્યાઓ, અંધારપછેડામાં લપાતાં પહેલાં શરમની મીઠી સુરખીનો રંગ જોવા જમનાનાં જળમાં ઘણીવાર થંભી જતી. કારણ કે વિધુશેખર મીઠું હાસ્ય કરીને સિતારાને ભીંજવતો તે વખતે શરમની મીઠી સુરખીથી છવાતું એનું મોં જમનાનાં જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય તે આ સંધ્યા છાનુંમાનું જોઇ લેતી

સિતારાનો ગાંડા જેવો દાદો દૂરદૂરથી જળસુંદરી નિહાળવાનાં સ્વપ્નાં ઘડતો હોય ત્યારે સિતારા ને વિધુશેખર એકબીજાની મશ્કરી કરતાં હોય ! આવી રીતે તાજની કન્યા તાજના ચિતારાની થતી હતી, તે વખતે તેનો વૃદ્ધ દાદો ઘણી વખત ફરિયાદ કરતો કે હવે જળસુંદરી આવતાં જ નથી !–ને આવે છે તો એકલાં આવતાં જ નથી !

સિતારા એ કાંઈ સમજતી નહિ. દાદાની આટલી ઘેલછા જોવાને એ ટેવાઈ ગએલી હતી. બીજી બધી રીતે દાદો ડાહ્યા હતા.

'તું આની સાથે પ્રીતિ જોડ.' એમ કોઇ આજ્ઞા કરે

ને પછી પ્રીતિની શરૂઆત થાય તો એમાં હમેશાં ગાંઠ રહી જવાની પ્રેમ સ્વયંભૂ છે; તેમ જ કલા પણ સ્વયંભૂ છે.

એક વખત ચિતારો જમનાના કાંઠા પર બેઠો હતો. કાળાંભમ્મર પાણી દોડયાં જતાં હતાં ને તાજ એકલો ઉભો હતો. હમેશનાં પરિચિત સિતારાનાં પગલાં તેણે સાંભળ્યાં. તેણે પાછું વાળીને જોયું તો સિતારાનું મીઠું હસતું મોં દીઠું. ચિતારો એક વિચારની ધૂનમાં હતો. તેની કલ્પના છેક ઇ. સ. ૧૧૯૯ની સાલ જેટલી પાછળ ગઇ હતી. તે આગ્રામાં બેઠોબેઠો, તાજની સામે નિહાળીને, પૃથ્વીરાજની સંયુક્તાને મનમાં ને મનમાં ઘડી રહ્યો હતો.

રાયપિથોરાનો રાતા પથ્થરનો દિલ્હીનો કિલ્લો તેની નજર આગળ ખડો થયો હતો. સુઘડ રજપૂતાઇ* (શિવલ્રી)નો છેલ્લો છેલ્લો નમૂનો તે પૃથ્વીરાજ આ ચિતારાએ ઘડેલી તેની સ્ત્રી સંયુક્તા પાણીદાર મોતી જેવી નિર્મળ અને તેજસ્વી હતી; બાળભાષામાં કહીએ તો રૂપરૂપનો અંબાડ હતી. રૂપનો પાર નહિ, તેજનો પાર નહિ અને નિર્મળતાનો પાર નહિ. રજપૂતાણીઓ ઘણી થઇ ગઇ છે પણ સંયુંક્તા જેવો પ્રેમનો નશો કોઇનામાં ન મળે. ચિતારો એને જોઇ રહ્યો હતો. આબેહૂબ જાણે એ જ. કલ્પનાએ સૃષ્ટિ રચી હતી ને પ્રેરણાએ પ્રાણ મૂક્યા હતા. તાજને બરાબર પાછળ રાખીને રજપૂતાણીની અસલ આદર્શ પ્રતિમા હોય તેવી સંયુક્તા ઉભી હતી તેના સેંથામાથી સાચા મોતીની લટ બન્ને બાજુ લટકતી હતી

તાજના જેવી જ નાજુક શરીરની, પણ તેજના ફુવારાથી નાહી રહી હોય એટલી જાજવલ્યમાન સુંદર અને પવિત્ર.

* નવલરામ–ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ

ચિતારો કલ્પનામાં આ દૃશ્ય જોઇ રહ્યો હતો–પી રહ્યો હતો, તેટલામાં સિતારાએ તેના ખભાપર હાથ મૂકયો. આંગળીઓ ફરતાં જેમ વાજીંત્ર બોલે, તેમ આ કોમળ સ્પર્શ થતાં વિધુશેખરનુ હૃદય જાગી ઉઠયું. એની કલ્પના–પ્રેરણા વેરાઇ જવા લાગ્યાં.

હજી એ દૃશ્ય જ જોતો હોય તેમ તે બોલ્યો, 'કેમ સિતારા આજ તો કાંઈ મોડી ?' અપમાન થયું હોય તેમ કલ્પનાની સયુક્તા દૂર ને દૂર જવા લાગી.

ચિતારાની પાસે આવીને સિતારા ધીમેથી બેઠી, પોતાની સોડમાંથી એક કાગળ કાઢયો.

'ઓ–ત્–તારી ! તું વળી ચિત્ર કરતાં કયારની શીખી ?' સિતારા પ્રેમથી તેની પાસે સરી. કાંઇક ચાલ્યું ગયું હોય–જીવન જતું હોય–તેમ ચિતારો બેબાકળો બનીને તાજ તરફ જોઇ રહ્યો સયુક્તાની છબી ઝાંખી બનતી હતી. તેણે વેદનાથી છાતી પર હાથ મૂકયો ને એક નિશ્વાસ નાખ્યો, 'ઓ ! રે ! ગઈ કે શું ?'

અત્યંત માયાથી સિતારાએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો: 'વિધુ ! તને શું થાય છે ? તુ ધ્રૂજે કા ? અને . . . તું શું બોલ્યો ? કોણ ગઈ ?'

ચિતારાએ શૂન્ય આંખે તાજ તરફ જોયું.

એની કલ્પનાની મૂર્તિ–પૃથ્વીરાજની સયુક્તા–ત્યાં હતી નહિ. તે પીગળી ગઈ હતી. કોણ જાણે કયાં ? અને ચિતારાને ખબર હતી કે આવી મૂર્તિઓ આવે છે માત્ર ઘડીભર. જો એનો સત્કાર ન થયો તો તેઓ ખસ જાય છે–જાય છે હમેશને માટે. આજે પણ આ મૂર્તિ ગઈ તે ગઇ ! પછી

એ કોઇ દિવસ આવે નહિ. કલ્પનાની મૂર્તિ આવી માનભરી હોય છે.

વિધુશેખરે સિતારા તરફ જોયું. એક ઘડીભર એ ધ્રૂજ્યો. 'અરેરે ! આણે મારી સયુક્તા ખોવરાવી !' એ વેદનાથી એ વીંધાઈ ગયો. 'મારી પ્રિયતમા કલાને રોકનાર આ કોણ ?' એ પ્રશ્નથી એ વ્યાકુળ બની ગયો. ત્યાં સિતારાએ અત્યંત કોમળ સ્વરે ફરીથી કહ્યું. 'વિધુ ! તું ધ્રૂજે કાં? બોલ તો ખરો. મારા સમ છે,–તને શું થયું છે ?'

સિતારાએ એનું મન વાળવા એને તાજનું સૌંદર્ય ને આકાશી રંગો દેખાડ્યા. પણ ચિતારો તાજમાં શું જુએ ? તાજ જેના વડે શોભતો હતો તે સંયુક્તા ક્યાં ?

સિતારાએ ધીમેથી તેના હાથમાંથી ચિત્રનો કાગળ સેરવ્યો. તેણે તે લઇ લીધો. જાગ્યો હોય તેમ વિધુશેખર સિતારાનું ચિત્ર જોઈ રહ્યો.

'આ શું દોર્યું છે સિતારા !' વેદના દાબીને તે બોલ્યો.

'એ છે જળસુંદરી.'

ચિતારાએ તે દિવસે જળસુંદરી જોઇ હતી તે યાદ આવ્યું. જળસુંદરીની એની કલ્પના સિતારાના નામથી વેડફાઇ ગઈ હતી. આજની સયુક્તાનું વિધાન પણ સિતારાના આગમનથી પડી ભાંગ્યું હતું ! અરેરે ! કલ્પનાની મૂર્તિઓ ! તમારા મૃત્યુનો ઘા જીવનપર ગજબ અસર કરે છે, ને જીવન પછીના જીવનને પણ રંગે છે, ત્યારે તમે જ સાચી મૂર્તિઓ, ને સાચી મૂર્તિઓ એ કલ્પના એવો ક્રમ તો નહિ હોય ના ?

'આ જળસુંદરી છે કાં ? જળતરંગો તો આબેહૂબ છે.

વિધુશેખર ઉભો થયો; તેણે બે હાથે અદબ વાળી: ' કોણ કહે છે હું માણસ નથી ? શું મારામાં પ્યાર નથી ?'

' ના. પ્યાર હોય તે પીગળે. દયા હોય તે દ્રવે. મનુષ્ય હોય તેને લાગે. '

અત્યંત દુ:ખથી ચિતારો બોલ્યો, ' સિતારા ! હું માણસ છું હો ! '

સિતારાએ ગર્વથી કહ્યું, ' માણસ હો તો જળસુંદરી કરી દે. એક ઘેલાનું એમાં કલ્યાણ છે. '

' અરેરે ! કોણ સમજે કે હું કલ્પનાનો–પ્રેરણાનો–પેલી કલાનો દાસ છું, મિત્ર નથી. સેવક છું, સ્વામી નથી. જેટલી અને જેવી જ્યોતિ જાગે એવી જ મૂર્તિ હું ઘડું !'

' અભિમાન ! ' સિતારા બોલી, ' આ તાજના કારીગરને કાંઈ ન નડ્યુ અને તને . . .'

' બસ, બસ, બસ–' વિધુશેખર વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો ' જા હું એ ચિત્ર કરીશ. જીવન . . .'

' એક ચિત્રમાં જીવન ને એક ચિત્રમાં મૃત્યુ. આમ તમને જીવનમૃત્યુની વાતો કરવાની ટેવ પડે છે કે શું ?'

વિધુશેખર માત્ર ફિક્કું હસ્યો. તે દિવસે સિતારા કાંઈ બોલી નહિ ને ચાલી ગઈ.

કલાનાં અનેક સ્વરુપો છે; અનેક રીતે એ રૂપો મળે છે. પરંતુ કલા સાંગોપાંગ વરે છે માત્ર આજીવન અભ્યાસીને; એના ખરેખરા ભક્તને. બીજા બધાને તો એ જરાજરા મીઠું હસાવી, ફોસલાવી, પટાવી રવાના કરી દે છે.

ચિતારો તે દિવસે લથડતે પગે ઘેર ગયો. જાણે જીવન

હરાઈ ગયું હોય તેવો એ નાસીપાસ હતો. પણ હજી એને આશા હતી. આજે એણે કલ્પનાની મૂર્તિ ખોઇ હતી. બીજે દિવસે એ આવીને સરી ગઇ. ત્રીજે દિવસે આવુંઆવું થઇને ચાલી ગઈ. ચોથે દિવસે એ આવી જ નહિ. પાંચમે દિવસે એ હાથતાળી દઇને નાસી ગઇ. છઠ્ઠે દિવસે તેણે એને ખૂબ આશા આપી પણ પોતે તો સતાતી જ ફરી. આમ એક, બે, ત્રણ અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. એ કલ્પના ફરી ન જ આવી.

અને જેવી એની અંદરની દુનિયા હતી તેવી જ બહારની હતી. સિતારા એને મળતી. અને ન મળતી. એ ચિત્રની રાહ જોતી હતી. ચિતારાની વેદના એ સમજતી, પણ માત્ર જળસુંદરી મળી જાય તો પછી 'પોતાના' ચિતારાને એ કાંઇનું કાંઇ કરવાની હતી.

ખરેખર, છ માસ ચાલ્યા ગયા! આજે રાત્રિ સુંદર બનીને તાજને આંગણે બેદરકારપણે પડી હતી. ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો જમનાનાં જળમાં સતાકુકડીની રમત માંડી બેઠાં હતાં. કુદરતમાં અનુપમ રૂપ ભર્યું હતું.

વિધુશેખરે છેવટે પેલું જળસુંદરીનું ચિત્ર પુરૂં તો કર્યા જેવું કર્યું હતું. તેને સંતોષ ન થયો, પણ તેણે એને પુરૂં માન્યું હતું, ને હમણાં તે દિવસની સંયુક્તાને ઘડી રહ્યો હતો! અરેરે! પણ એ સ્ત્રી જબરી ચાલાક હતી. એક અંગ પકડે ત્યાં બીજે અદશ્ય થઇ જતી. ચિતારો એને પકડી ન જ શકયો. આજે આવી' રૂપાળી રાત્રિએ એ છેક નિરાશ હતો! માનસિક અકથ્ય સંવેદન ઉત્પન્ન કરવામાં ઇશ્વરનો શો સંકેત હશે? આજે તો તે છેક જ લોથ થઇ ગયો હતો. પેલા ચિત્રની નાયિકા આવી તો નહિ જ પણ મોં ચડાવીને

જાણે બોલી હોય એવું તેને લાગ્યું, 'ચિતારા ! તું ચિતારો જ નથી. ચિતારાને વળી બીજો ઇશ્ક શો ? બીજી માશુક શી ? તારા માટે જ તેં મને બોલાવી હત તો હું આવત. પણ યાદ છે ના ? તેં મને છોડીને પેલી સિતારાને બોલાવી. મારે કળાને કોઈ શોકય હોય ?–' અને સયુક્તા સરી ગઈ!

તેણે છેક મોડી રાત્રિ સુધી એનું વિધાન કરવામાં આકાશપાતાળ એક કર્યાં. પરંતુ 'ન માગે દોડતી આવે' એવી કલાદેવી જાગી જ નહિ. તે શૂન્ય જેવો–ઘેલા જેવો થઇ ગયો. એણે પોતાના ચિત્રપટ પર એક નજર ફેરવી. ત્યાં શું હતું ? માત્ર ડાઘા ! તે નિરાશ બનીને જમનાના કિનારા પર જ ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે છેક નિરાશ થઇને એ ખૂબ વાર બેઠો. એટલામાં, કોઇ દિવસ બસી ન બજાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પેલા વૃદ્ધ પુરુષે–સિતારાના દાદાએ–બંસી બજાવવી શરૂ કરી. જ્યારે મન તદ્દન શૂન્ય હોય છે ત્યારે જે એકાદ સ્વર તે સાંભળે છે એનાથી એ એકદમ આકર્ષાય છે. અને આજે તો વર્ષોથી બધનમાં રહેનાર સ્વરને પેલા વૃદ્ધ માણસે છોડી મૂક્યો હતો. રાત્રિ રૂપાળી હતી, સ્વર અખંડ બુલંદ હતો અને બજાવનારો કારીગર હતો. અખંડ રસની એક ધાર ચાલે તેમ જમનાના આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી સ્વરોની ધારા ચાલી રહી હતી. પવન પાણી ને તેજ : જમીન આકાશ ને પડછાયા : બધામાં સ્વર સોંસરવો વહી રહ્યો હતો. જળ થભે, ચદ્ર થોભે, સૃષ્ટિ ઘડીભર અટકે એવી આ પળ હતી. એવા સ્વર ને એવો બજાવનાર હતો !

અને જેમ કોઈ દોરથી ખેચે તેમ તે ઉપડ્યો.

卐

કોઈ અકથ્ય વેદનાથી નાસતો હોય તેમ તે ઉપડચો. સામે કાંઠે કેવી સુંદર બંસી વાગે છે ! બસ તે આગળ વધ્યો. હજી વધ્યો. વધતો જ ગયો. ખેંચાતો ગયો. જમનાનાં પાણીને તેનો પગ અડચો ત્યારે તે હસ્યો : ફિક્કું, શૂન્ય, ગાંડા જેવું અટ્ટહાસ્ય !

એ હાસ્યના પડઘાથી પોતે જાગ્યો. પણ બંસીનું આકર્ષણ અનિવાર્ય હતું. એના મગજમાં બધે શૂન્યતા હતી. એના હાસ્યના પડછંદથી કોઇ એના તરફ દોડી આવ્યું. એ સિતારા હતી. ચિત્રકાર જ્યારે નિરાશ થઇ જમનાના કાંઠા પર ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યારે એની મઢુલીમાં બે જણાં ગુપચુપ બેઠાં હતાં : સિતારા અને તેનો દાદો. વિધુશેખરનું અધુરૂં ચિત્ર, રૂદનની યાદ હોય તેવું પડચું હતું. તેનું પુરૂં ચિત્ર 'જળસુંદરી' પણ એક તરફ પડચું હતું. સિતારાના દાદાએ ત્યાં જોયું. પોતાની માન્યતાને આજે જબરો ટેકો મળ્યો હોય તેમ તે ઉછળ્યો ! 'બસ, એ જ આ જળસુંદરી ! પેલા જુવાને કરી ના ? મેં તે દિવસે એને પૂછ્યું ત્યારે એણે ઇનકાર કર્યો હતો. પણ આજે એ પકડાયો ! એ જ જળસુંદરી !' એટલું બોલી તે નાઠો. એને ખાતરી ગઈ કે પોતે જુએ છે તે સત્ય જ છે. એની ઘેલછા તો ઉલટી વધી, કારણકે આજે એની માન્યતાને આ ચિત્રથી ટેકો મળ્યો હતો. પણ સાથેસાથે તેણે જુગજુગનો વિજોગ છૂટચા હોય તેમ બંસી—એકવાર ફરીથી—બજાવવી શરૂ કરી દીધી ! તે બસી બજાવતો હતો ને ચિત્રકાર તેના તરફ—હજી આગળ ને આગળ વધતો હતો.

સિતારા દોડતી આવી. તેણે અત્યત કોમળતાથી તેનો

હાથ ઝાલ્યો, ' વિધુ ! વિધુ ! તું આમ ક્યાં જાય છે? હવે તો પાણી ઉંડાં છે !'

તે હસ્યો. અરેરે ! કેટલું ભયંકર હાસ્ય !

એક ઘડીમાં નિશ્ચય કરીને સિતારાએ તેને પાછો ખેંચ્યો. પણ વ્યર્થ; એ આગળ વધતો જ ગયો !

બીજી ક્ષણે વિજળીના જેવી ઝડપથી તે બહાર નીકળી; ' દાદા ! દાદા ! બંસી બંધ કરો !' તેણે બૂમો પાડી.

જવાબમાં બંસીનો સ્વર વધુ ને વધુ મોહક થતો ગયો.

卐

તરત જ તે પાણીમાં પડી. એના જીવનમાં પથરાએલુ તાજનુ સૌંદર્ય ઝળક્યું. મુમતાજ–શાહજહાંના અમર પ્યારની ભાવના તાજના પથ્થરમાં કોતરાઇ છે એ યાદ આવ્યું. તે એકદમ ઉઠી, ને ચિતારાના હાથને પકડી લીધો. તે તાજની કન્યા હતી ને તેણે તાજના ચિતારાને પકડ્યો.

મૃત્યુનો સમય સુંદર હોય ને સ્થળ પવિત્ર હોય તો ઘણી વખત મરણ પામવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ઇચ્છા સાવ સ્વાભાવિક છે. ચિત્રકાર પાણીમાં વધતો ગયો. છાતી સુધી પાણી આવ્યાં : ' વ્હાલા ક્યાં જવું છે ?' સિતારા બોલી.

' બસ, આ ઉભી એને પકડવા !'

' કોણ છે ? વિધુ ! કોણ છે એ ?'

' સંયુક્તા !–કલ્પનાની રાણી–'

' પેલા ચિત્રની–તે દિવસની રાણી !' સિતારાના મનમાં તે દિવસ વેગથી પસાર થઇ ગયો.

એના ખભાપર માથું નાખી સિતારા રડી, ' તું પાછો

ફર વ્હાલા! તું પાછો ફર. તારી તે દિવસની કલ્પનાની રાણી હજી અખંડિત મળશે!'

卐

પણ ચંદ્ર વધારે સુંદર બન્યો હતો : સમય પણ રાત્રિના ઠંડા ભારથી વધારે ઉજ્જ્વલ લાગતો હતો : અને પેલી બંસી વધારે ને વધારે મોહક થતી જતી હતી. સિતારા વિધુશેખરને વળગી પડી. પગલાં આગળ ભરાતાં ગયાં : એક . . . બે . . . ત્રણ . . .

—અને અચાનક પેલી બંસી બંધ પડી.

બંધ કરી નહિ. બંધ થઈ નહિ. બંધ પડી ગઇ . . .

રાત્રિ શાંત બનતી હતી; શાંત હતી તેવી જ બની રહી : અને જમનાનાં જળમાં ચંદ્ર ને તારા ડુબવા ને તરવા લાગ્યા.

જમનાનાં કાળાં ભમ્મર પાણી એમ જ ચાલ્યાં જાય છે . હજી અને હવે પછી . . .

ગોવિંદનું ખેતર

નીલી નાઘેરમાં નદીના કિનારા પર ગોવિંદનું ખેતર હતું. ગોવિંદના પિતા રઘુનાથ મહારાજ રાજપુરમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ લેખાતા. વેપારી આલમના સરદાર તરીકે એમનું નામ આસપાસનાં બેચાર ગામમાં મશહૂર હતું. ભોળા અને ભલા ખેડુતોની ધીરધાર આ કામદારને ત્યાં થતી, અને રાજપુરના ભંગીથી માંડીને ત્યાંના ભાયાતી દરબાર જેવા મુળુભા સુધી સૌ રઘુનાથ મહારાજની સુવાસને ઓળખતા. ઘણી વખત સાધારણ કજીઆ એમની હાજરીની શેહમાં જ દબાઇ જતા. રાજપુરના ધર્મમંદિરમાં, હનુમાનની દેરીમાં ને ઝાંપામાં, બધે સ્થળે જ્યારે જ્યારે કોઈ નવો પ્રશ્ન આવે, કાંઇક અડચણ પડે કે અસાધારણ વાત બને, કે તરત રઘુનાથ મહારાજ એનો નિકાલ લાવવાના.

રાજપુરમાં એ સૌના ગુરુ પણ હતા. કંકુ પટલાણી, ધનુ રબારણ ને સંતોક શેઠાણી, એ ત્રણને હમેશ ને હમેશ નવ ગ્રહમાંના એકાદની પીડા તો રઘુનાથ મહારાજને દ્વારે મુકવાની હોય જ. શ્રદ્ધા હશે કે અજ્ઞાન, પણ એના જ્યોતિષથી

સારૂં પણ થઇ જતું. સવારમા દિવસ ઉગતાં રઘુનાથ નદીએ નાહીને પોતાનું મજબુત ગોળમટોળ શરીર ચંદનથી શોભાવતા, ' જય નીલકંઠ ' કરતા મંદિરમાં જતા. એમનો સાદ પણ ખાસ્સો ઘાટો ઘેરો; ઘેર બેચાર ભેંશ, ખેતર વાડી અને બેત્રણ ગામમાં જામેલી જુની પ્રતિષ્ઠા. અરધો કામદાર જેવો, અરધો શેઠ જેવો, ગામના ગુરુ જેવો, ને નાનામોટાં સૌને મીઠો લાગતો આ પૂજ્ય પુરુષ રાજપુરમાં સુખી હતો ને એને લીધે આસપાસનાં ત્રણચાર ગામડાં પણ સુખી હતાં.

રઘુનાથ મહારાજે પોતાના ગોવિંદને શહેરમાં ભણવા મોકલ્યો હતો રાજપુરની નાનીશી સરહદમાં ગોવિંદ ચાર અંગ્રેજી ભણ્યો ત્યાં તો એની કીર્તિ પ્રસરી ગઈ. ગોવિંદની મા નાનપણથી નહિ, એટલે એનામાં કાંઇક લાડનું અભિમાન વધારે હતુ. ગામડિયાઓને તાજુબીમા તરબોળ કરે એવાં ' હોરેશ્યસ 'નાં પાનાં બેપાનાં તે ક્યારેક વાચતો. તેને સૌ વખાણતા, કારણકે વખાણનારૂં મંડળ તદ્દન અજ્ઞાન હતું. ગોવિંદ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થયો. જો કે એને તો વર્ગ ચડાવવામાં આવ્યો હતો, પણ પરીક્ષાની આ જાદુભરી જુદાઇ ગામડિયાના ભેજામાં આવે તેમ હતુ નહિ. તે દિવસે રઘુનાથ મહારાજે મોટી મીજબાની જેવું કર્યું. જોકે શાક ભીંડાનું હતું, અથાણુ ચીભડાનું, ને મુંબઇનાં ' સંતરાં મોસંબી 'ની ગંધાતી બદબોને બદલે મગની તાજી શીંગો ને તાજગીભર્યા શેરડીના સાંઠા હતા. એની જ વાડીમાંથી લાવેલાં બોર ને દાડમ પણ ખરાં. ગામડિયા આ મેવામાં અનહદ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

ગોવિંદ પરણ્યો ત્યાર પછી રઘુનાથ મહારાજ પોતાના

પુત્રને બહુવાર મદદરૂપ ન થઇ શક્યા. એમનું વૃદ્ધ શરીર લથડ્યું. ગોવિંદ ત્યારે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં હતો. એનું મન પણ પરણ્યા પછી અભ્યાસમાંથી ઉઠ્યું હતું, એટલે વૃદ્ધ પિતાની હાજરીમાં રહેવા માટે તેણે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી. ન આપી હોત તો પણ ગાડું હવે અટકે તેમ હતું. થોડા દિવસ પછી રઘુનાથ મહારાજ દેવ થયા, ને ભર્યા ઘરમાં ગોવિંદ અને તેની ભાગીરથી બન્ને બિનઅનુભવી રહ્યાં.

ગોવિંદમાં અપૂર્ણ અંગ્રેજી જ્ઞાનના ને શહેરી જીવનના દોષ ધીમેધીમે ઘર કરી બેઠા હતા. ભાગીરથી પણ આ ગામડામાં રસભર્યો છે એવું સમજતી નહિ.

પરેવાશ્યે રબારી ઢોરને 'પહર'માં લઇ જવાની બૂમ પાડે ત્યારે, પોતે નવ વાગ્યે પથારીમાંથી બેઠો થઇ મહારાજને દાતણની બૂમ પાડતો તે હૉસ્ટેલના દિવસો ગોવિંદને યાદ આવે. ભાગીરથીનો નવરંગી સાળુ ભેંસના છાણમાં જરાક બગડે તો એનો આખો દિવસ બગડતો. ગામડા ગામમાં તો પાંચ વાગ્યે ઘટીના ઘેરા નાદ વચ્ચે ઝીણા સુરની હલક જામતી હોય; છ સાત ન વાગે ત્યાં દધિમંથનના સ્વરથી ફળીએ ફળી ગાજતું હોય! પણ ભાગીરથીની વાંકી સેંથી: ગોવિંદના ખમીસનો અક્કડ કફ, ઝીણું ધોતીયું કે નવરંગી સાળુ એમાંનું કાંઇ પણ બગડે એ કેમ ખમાય? શહેરી જીવનની ટાપટીપના મોહમા પડેલ આ દંપતીને ગ્રામ્ય જીવન ખુંચવા લાગ્યું. સવારની તાજી સુગંધી છાશ, મીઠું ગોરસ, ને ઇંદ્રને દુર્લભ દુધ; આ ચીજો ચાના કપને બદલે ઘરમાં અથડાતી જોઈ ભાગીરથી તો અડધી થઈ જતી.

ક્યાં હૉટેલ, મોટર, ચેવડા, ચા ને સુંદર બાગ: ને

ભરેલી પોળમાંથી ગોવિંદ હમેશાં અગિયાર વાગે જતો ને પાંચ બજ્યે આવતો. આટલી ગુલામી સ્વીકારીને તેણે પોતાની શહેરી તરીકેની ઇજ્જત સાચવી લીધી! ને ભાગીરથીનો પેલો નવરંગી સાળુ ભેંસના છાણને બદલે હવે ગટરની દુર્ગંધી પામવા લાગ્યો! ભાત, દાળ, રોટલી ને ગંધાતું શાક, એ ખાતાંખાતાં શહેરી જીવન વીતવા લાગ્યું.

આજકાલ કરતાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. ભાગીરથીના સાડલા રંગવામાં, લિપ્ટનના ડબામાં, કયારેક કૉફી, કોકો ને બિસ્કિટમાં ને વખત મળે તો હૉટેલની મરકીમાં ગોવિંદના ટુંકા પગારનો મોટો ભાગ વપરાઇ જતો, ને તેથી જીવન રસાયન પદાર્થોને બદલે જીવન ટકે તેવા પદાર્થ પણ ન મળ્યા. એવામાં ભાગીરથીને એક છોકરો આવ્યો. પછી તો વિટંબના વધી. નવી માતા જુની સાસુ પાસેથી કાંઇ તાલિમ તો મેળવી શકી ન હતી એટલે પાછો બાલામૃતનો ખર્ચ આ ગરીબ કારકુનના બજેટમાં વધ્યો. ધીમે ધીમે જીવનનો શ્રમ એટલો વધ્યો કે ગોવિંદને ક્ષય લાગુ પડ્યો.

દરેક કારકુનની સ્ત્રી હોય છે તેમ ભાગીરથી બહારની ટાપટીપમાં એટલો સમય ગાળતી કે ઘરમાં વ્યવસ્થાને બદલે દરેક જગ્યાએ કાંઇ ને કાંઇ ચીજ રખડતી હોય. બીચારી સમજે કયાંથી કે હૉટેલનાં જલેબી ને ભજીયાં એ છોકરાને ઝેરનો પ્યાલો આપવા બરાબર છે. એનો પડોશીધર્મ પણ એટલો વિશાળ હતો કે એનું ઘર સૌ નવરાંનું વિશ્રાંતિભવન હતું. ભાગીરથી ધીમેધીમે ગ્રામ્યજીવનનો વ્યવહાર ભુલી શહેરી જીવનનો ભભકો ને કર્કશતા ખીલવતી ગઇ.

આજે હવે ગોવિંદ ધીમા બળતા દીવા સામે જોઇ

રહ્યો છે. પાસે રગટીંટિયા જેવો હરિપ્રસાદ ને ભાગીરથી ગ્લાનિ ભર્યાં બેઠાં છે.

'નરહરને કીધું?' ઝીણા દુઃખભર્યા અવાજે ગોવિંદ બોલ્યો. 'તેણે રાજપુર તાર કર્યો?'

'હા.' ભાગીરથીએ જવાબ વાળ્યો, આ બધી સ્થિતિથી અજ્ઞાન બાળક એની માતાના ખોળામાં રમી રહ્યું હતું.

નરહર ગોવિંદ જેવો બીજો કારકુન હતો. શહેરમાં સૌ કારકુન ને ભાડુત છે. માલીક ને શેઠ લુંટારા, ને તેમની જ પડોશમાં ભુખ્યા ને દુઃખી કારકુન ને ભાડુત. આ શહેર!

એટલામાં બારણું ખોલીને એક ફાંકડા જેવો જુવાન દાખલ થયો. એ નરહર પોતે જ હતો.

'ઓહો! હરિપ્રસાદજી' તે છોકરા સામે જોઇ બોલ્યો; પછી ગોવિંદ સામે જોયુંઃ 'કાં કેમ છે? આજ તો 'ફિવર' નથી ના?'

'શરીર સહેજ ગરમ છે.' ગોવિંદે કહ્યું.

'એ તો સાળું અમદાવાદની 'હીટઃ' તોબા!'

ગોવિંદે ઉધરસ ખાધી. નાનો હરિપ્રસાદ ભાગીરથીની સાડી ખેંચીને રમતો હતો.

'હં.' ગોવિંદે ટુંકો જવાબ વાળ્યો. બીજું કાંઇ બોલે ત્યાં ઉધરસ ખાવી પડી.

આ વખતે દ્વાર ખુલ્યું, ને બ્રાહ્મણો બાંધે છે તેવી ગોળમટોળ ચીંથરિયા પાઘડીવાળો એક બ્રાહ્મણ દાખલ થયો. એના એક હાથમાં ડાંગ ને ખભાપર ખડિયો હતો, ને બહુ જતનથી સાચવેલુ ચંદનનુ ટીલું કપાળમાં હતુ. નરહર જરાક આડું જોઇ હસ્યો, ત્યાં બ્રાહ્મણની પાછળથી કોઇ વિચિત્ર ખેડુતનો જાડો અસંસ્કૃત સ્વર આવ્યો, 'કાં, ગોવિંદભાય ! કાંઇ ઓળખાણ પડે છે ?'

નરહર બોલનાર સામે જોઇ રહ્યો. એના કાઠિયાવાડી જાડા વેષમાં ને ચહેરા પર જન્મસિદ્ધ ભલમનસાઇનાં ચિહ્ન હતાં. પણ કારકુનની નજર એવું જોવા કેળવાએલી ન હતી તે ગોવિંદ સામે જોઈ બોલ્યો, Perhaps those Rajpur fellows.' (કદાચ રાજપુરનાં માણસ હશે.)

ગોવિંદ બન્નેને જોતા સફાળો બેઠો થયો. 'ઓહો ! કાકા, કલ્યાણ પટેલ ! આવો આવો તમને ભુલું ?'

એટલામાં નારણ ભટ્ટ ખડિયો નીચે મુકીને આગળ વધ્યા: 'અરે ગોવિંદ ! બેટા ! તારા આ હાલ ? શું માંદો છે ?' નરહર સૌને વાતોએ ચડ્યાં જોઈ ધીમેથી સરી ગયો. શહેરમાં પડોશીધર્મ આવી રીતે સમાપ્ત થાય છે.

'કાકા !' ગોવિંદની આંખમાં આંસુ આવ્યાં: 'હવે આ છોકરાને જાળવજો !'

'અરે કાંઇ ગાંડો થયો છે ? આવો કલ્યાણ પટેલ, આવો; ગોવિંદ પાસે આવો.'

કલ્યાણ પટેલ આગળ વધ્યા, ' ઓહો ભાઇ ! બહુ લેવાણા છો ?' ભોળા અને ભલા કણબીએ રૂપિયાની થેલી આગળ ધરી. જુઓ, તમે તો હિસાબ ન કર્યો, પણ અમારે પાછું બીજે અવતાર ભર્યે છુટકો. આ તમારા એરધિયાણ ભાગનું મુલ.'

બીજે દિવસ સૌએ સાથે સંતલસ કરી. એમ ઠર્યું કે ગોવિંદે રાજપુર આવવું. ગોવિંદ રજા લેવા ગયો. બડા સાહેબના બાંકા શરીરમાં વક્રતા ઘણી હતી. એણે કહ્યું કે હમણાં કામની ખેંચ છે; રજા ન મળે.

' પણ સાહેબ. આ સવાલ મારી જીંદગીનો છે.'

' જીંદગી કરતાં પણ આ કામ વધારે ઉપયોગી છે. રજા નહિ જ મળી શકે.'

ગોવિંદ હતાશ બની પાછો ઘેર આવ્યો. ' સાહેબ ડિસમિસ કરશે !' તેણે નિરાશાભર્યા સ્વરે નારણ ભટ્ટને કહ્યું.

' શું કીધું ?' નારણ ભટ્ટ સમજ્યા નહિ.

' ડિસમિસ કરશે.'

' ડામેસ કરશે, એમ ના ?'

' હા.'

' ત્યારે બેટા ! પાછો રાજપુર ભેગો થા. એવા પાંચ સા'બ ઘડીભર થંભી જાય એવા ધોડાપુર મોલ જામ્યા છે ! જ્યાં સુધી તરકોશી વાડી છે ત્યાં સુધી અભરે ભર્યાં છે.'

પણ ગોવિંદના નોકરીમય જીવનમાં તો ' ડિસમિસ 'ની ગડમથલ જામી રહી હતી. આવા યાંત્રિક જીવનમાંથી રસાયન ઉડી જઇ એકલો ધારાધોરણનો જથ્થો રહે છે. પરંતુ

રાજપુરના જાહેર જીવન વગરના ગામડિયાઓમાં સ્વાધીનતાનો જુસ્સો હતો. તેમણે કારકુનને તેજ કર્યો.

બીજે દિવસે સૌ રાજપુર તરફ ચાલ્યા. ગોવિંદ રાજપુરમાં તો આવ્યો, પણ શહેરી જીવનનું ઝેર એવું રગરગમાં વ્યાપી ગયું હતું કે હવે તેની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર થવો અશક્ય હતો. નરહરનો કાગળ એવો હતો કે સાહેબે ડિસમિસ કર્યો છે, છતાં માણસનો ખપ છે માટે રાખશે. ગોવિંદે જવાબ લખ્યો કે હવે હું નોકર નથી ને કોઇએ નોકર રહેવું નહિ. જમીનના કકડામાં જેટલું જીવન છે તેટલુ બીજા કશામાં નથી.

ત્યાર પછી થોડા માસે જીવનની મુસાફરીનો છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ગોવિંદને એક જ નીરાંત હતી કે પોતાના જ ગામમાં, કુટુંબને રક્ષણમાં મૂકી પોતે જાય છે.

'કાકા! કલ્યાણ પટેલ!' ગોવિંદે કહ્યું, 'હવે હુ જાઉ છું. અને આ તમને સોંપ્યાં.'

થાપણનો ને હાથ ઝાલવાનો રિવાજ જેવો ગામડામાં સચવાઇ રહ્યો છે તેવો જબરદસ્ત શહેરમાં પણ સચવાતો નથી; ને તેથી જ તો શહેરમાં 'અનાથાશ્રમ'નો રિવાજ છે; જ્યારે ગામડામાં બંધુત્વની ભાવનાને માર્ગ છે.

કલ્યાણ પટેલ માત્ર રોઇ રહ્યો! છેવટે બોલ્યો, 'તમારા જીવને સદ્ગતિ કરજો. જ્યા સુધી હું છું ત્યાં સુધી હરિપ્રસાદની ખેડ તુટશે નહિ.'

ગોવિંદ આંખ મીચી ગયો!

卐

બેચાર વર્ષ પછી નીલા ભરચક્ક ખેતરમાં ભાગીરથી

ઉભી છે. તાજી સુગંધીથી મગજ ભરાઇ જાય છે. શ્રાવણ માસનાં આછાં વાદળાંમાં નીલાંપીળાં ખડ જલપ્રવાહની માફક ડોલી રહ્યાં છે. ટેકરીઓ પર ને ડુંગરા પરથી રબારીની વાંસળી ને દર્દભર્યા દુહાઓ આખી સીમને કાંઇ જુદો જ પલટો આપી રહ્યાં છે. એ વખતે ગોવિંદના ખેતરને સીમાડે બે બળદના ગાડામાં બેસીને એક જુવાન એ તરફ આવતો દેખાયો. ગાડું છેક નજીક આવ્યું ભાગીરથીએ જુવાનને ઓળખ્યો.

'ઓહો ! નરહરભાઇ ! આમ કયાં ?'

'મારા મામાને ત્યાં જાઉં છું; અહીંથી બે ગાઉ દૂર ગામડામાં રહે છે.'

'બહુ લેવાઈ ગયા છો ! કાંઇ તબિયત ઠીક નથી ?'

નરહરે ઉધરસ ખાતાં જવાબ આપ્યો, 'બસ એ જ !' અને એનો શહેરી જુસ્સો બહાર આવ્યો: 'માણસને ક્ષયમાં મારી નાખવો ને ભવિષ્યની પ્રજાને હીનવીર્ય કરી નાખવી એ અમારી યાંત્રિક સંસ્કૃતિ અને વીસમી સદીની સુધરેલી પ્રગતિનો પ્રભાવ છે ! ખરેખર, કોઇ પ્રજા ગુલામ ને હીનવીર્ય હોય એના કરતાં બળવાન ને જંગલી હોય તે વધારે સારૂં છે.

ગાડું આગળ ચાલ્યું ને પાછાં ફરતાં ભાગીરથીની મિજબાની સ્વીકારવાનું નરહરે કહ્યું. ભાગીરથી સીમમાં નજર કરી રહી. ભથિયારીઓ સાંજે પાછી વળતાં ગીત લલકારી રહી હતી ને ચારે તરફ રસનો પ્રવાહ રેલી રહ્યો હતો. ભાગીરથીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. હરિપ્રસાદે તે જોયું. તેનો બાળ સ્વભાવ તરત પ્રશ્ન કરવા દોડ્યો: 'બા તું કેમ રૂએ છે ?'

‘ અમસ્તી, બેટા !’

‘ ના, કહે. ’

, બેટા ! આ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય, ખેતરની સ્વાધીનતા, લીલી વાડી ને જીંદગીની તાજગી ખોઇ, યંત્રોના મોહમાં, શહેરમાં આપઘાત કરવાનો પાઠ કોણ આપી રહ્યું છે ? શું ગામડાં ભિખારી થશે, ને શહેરો ગુલામ થશે એ આ સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે ?’

卐

આથમતા સૂર્યમાં માદીકરો રાજપુર તરફ ચાલ્યાં.

તારણહાર

ઘેલા સોમનાથની પાસે ત્રિવેણીનો પવિત્ર સંગમ છે. એક તરફથી આવતી વાઘરણ નદીની ઉંચી ભેખડો ને ભયંકર કોતરોમાં ચારે પાસ ઝાડવાં ને ઝાંખરા ઉગી નીકળ્યાં છે. આ ભયંકર પ્રદેશમાં એક જુવાન સવાર મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. સાંજ પડતી હતી ને અંધારૂં ચારે તરફથી પૃથ્વીને કાળી ચાદર ઓઢાડતુ દોડતું હતું. એક પછી એક ઘણાં કોતર ને ઝાડવાં વટાવી તે જુવાન અંતે જાણીતી કેડી પર આવી પહોંચ્યો. પાંચાલની કઠણ ને મજબુત જમીનમાં પગ મુકીમુકીને ટેવાઇ ગએલી તેની ઘોડી ઝપાટાબધ આગળ વધી.

જ્યાં ત્રિવેણી છે ત્યાં સંધ્યાના ભુખરા ધુસરમાં એક મનુષ્યાકૃતિ ઉભેલી તેણે જોઇ. તે ખંચાયો. તેની ઘોડીએ પણ એક પગ પાછળ લીધો પણ બીજી જ ક્ષણે પોતાના સવારની ઇચ્છા તે સમજી ગઈ. જુવાન ધીમેથી આગળ વધ્યો

'કોણ ?' સામે ઉભેલ મનુષ્યે એકદમ સવાલ કર્યો.

'ઓહો ! આ તો બાપુ દીનદયાળ પોતે !' સવાર મનમાં બોલ્યો. બોલ્યા વિના તે આગળ વધતો હતો.

'કોણ ? કોણ છે એ ?' ફરી સવાલ આવ્યો.

'બાપુ ! હું સામંત.'

સામંત જવાબ આપતાં પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. તે ઘોડી પરથી નીચે ઉતર્યો. તેની સામે આખા શરીર પર કફની પહેરેલ એક પ્રતાપી સાધુ ઉભો હતો, નદીના જળમાં ઉભો ઉભો તે સંધ્યાને અર્ધ્ય આપી રહ્યો હતો. સામંત છાનો ઉભો રહ્યા ને તેની પાસે તેનું વફાદાર પ્રાણી પણ શાંતિથી ઉભું રહ્યું.

દીનદયાળે સામંત સામે જોયું: 'કાં ? કયાં છે નાગભાઇ, મુળુ ખાચર ને દાયરો ?'

'એ બધાને સાલેમાળના ડુંગરામાં મુકીને હું એકલો જ આ બાજુ આવ્યો છું. ત્યાથી બરડામાં ઉતરી પડવું છે !'

'એમ ?'

'હા.'

સાધુના પ્રતાપી ચહેરામાં સ્મિતતરંગની એક આછી લહરી આવી ચાલી ગઇ. વધતા જતા અંધારામાં દૂરના નેસના ઝાંખા દીવા ને આકાશના તારા સિવાય કાંઇ દેખાતું ન હતું.

દીનદયાળે ફરી સામંત સામે જોયું : 'સામંત ! બરડાના ડુંગરામાં એક ફકીર રહે છે. દીનદરવેશ તેનું નામ તું એને મળજે. તને આટલું જણાવવા જ મેં તેડાવ્યો હતો. હવે તું સુખેથી જા. પણ જોજે, જયારે શસ્ત્રત્યાગની ઘડી આવે ત્યારે જરૂર–જરૂર અહીં આવજે.'

સામંતના ચહેરા પર આશ્ચર્ય દેખાયું. 'શસ્ત્રત્યાગ !' તે વીર હતો. પોતાની જમીનની તકરાર માટે આજ ચાર વર્ષ થયાં બહારવટું ખેડતો હતો. તેને સાધુની વાત ગમી નહિ; પણ તેના પર તેને અખંડ શ્રદ્ધા હતી. તે માનથી

સાધુને નમ્યો ને પોતાની તાજણ પર હાથ મૂકયો. આંખના પલકારામાં તે સવાર થયો. આવી જીંદગીને ટેવાએલી તાજણે એક આછો ખોંખાર કર્યો, ને થોડી વારમાં તો અંધારામાં તેના પગના આછા પડઘા સિવાય કાંઇ ન રહ્યું.

卐

પોરબંદર પાસે આવેલી જાંબુવંતીની ગુફાથી થોડે દૂર એક ઝુંપડા પાસે એક ફકીર ઉભોઉભો બરડાના તદ્દન નીરસ ડુંગરાઓ પર નજર ફેરવતો હતો. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યની આછી લાલી આવી ગઇ હતી, ને બરડાના સુકા પથ્થરો વચ્ચે ભાંભલા થોરનાં ઝુંડના ઝુંડ ઉભાં રહી કોઈ થાકેલા મુસાફરને પોતાના એકના એક દેખાવથી વધારે કંટાળો આપે તેવાં બની રહ્યાં હતાં. પણ આ ફકીરની આંખને એ નીરસ પથ્થરો ને શુષ્ક ડુંગરામાં સૌંદર્ય જોવાની ટેવ હોય તેમ દેખાતું હતું. સૂર્યનાં પહેલાં કેસરી કિરણથી ડુંગરના પથરા જાંબુવંતીની ગુફાની રેતી જેવો આછો સોનેરી રંગ ધરી રહ્યા કે તરત જ તે અંદર ચાલ્યો ગયો. તેની પાછળ ઝુંપડાનું બારણું બરોબર ઠસાવાયું ને થોડીવારમાં તે પોતાના કામમાં મગ્ન થઇ ગયો.

મનુષ્યની આંતરતૃષા જેવો બપોરનો ધૂમ તડકો તપતો હતો, ને બરડાના ડુંગરનો એકેએક પથ્થર, હલકો અધિકારી ઉંચે ચડી તપે તેમ તપતો હતો. વાતાવરણમાં મૃગજળની પરંપરા, આશાના સુંદર ચિત્ર જેવી, રમતી હતી અને છતાં કોઈને મીઠા પાણીનું બિંદુ મળે તેમ હતું નહિ. આ ધૂમ તાપમાં એક સવાર ઝપાટાબંધ ફકીરની ઝુંપડી તરફ વધતો હતો. મોંએ બુકાની બાંધી તેણે ગુપ્ત રહેવા યત્ન કર્યો હતો.

તેના ચહેરામાં પ્રતાપ ને ગૌરવ હતાં, ને તેની તાજણ ઘોડીની જેમ તેની દરેકેદરેક રગ મજબુત અને આખા શરીર સાથે સંગત હતી. ઉતાવળમા તે આગળ ધસતો હતો.

ઝુંપડી પાસે આવી તેણે સાદ કર્યો, 'બાપુ ! દીનદરવેશ બાપુ !'

થોડીવાર સુધી કાંઇ જવાબ આવ્યો નહિ. તેણે પોતાની ઘોડી પરથી સામાન ઉતારી તેને છૂટી મૂકી દીધી અને પોતે ઝુપડી પાસે રાહ જોતો ઉભો.

થોડી વારે અંદરથી એક ધીમો શાંત અવાજ આવ્યો. પુસ્તકના જ્ઞાનના ગર્વ કે તીખાશને બદલે તેમાં એકલા શુદ્ધ પ્યારની મીઠાશ હતી: 'કોણ ? મુસાફિર ?'

'હા જી !' સામતે જવાબ વાળ્યો. 35179

થોડી વારમાં બારણું ઉઘાડીને સામંતની સામે એક કદાવર, ને વૃદ્ધ ને ભલો માણસ ઉભો રહ્યો. તેના શરીર પર લીલા રંગની કફની હતી ને હાથમાં એક પુસ્તક હતું. તેણે માયાથી આવનાર સામે જોયું. ભભૂકતા અગ્નિ સામે કોઈ અવિચલ પ્રશાંત જ્યોત હોય તેમ તે સામંત સામે ઉભો રહ્યો. સામંત તેની શેહમાં હોય તેમ આજે જીંદગીમાં પહેલી જ વાર નાનમ અનુભવવા લાગ્યો.

'આવો.' આછા મધુર અવાજથી દરવેશ બોલ્યો: 'થાકયા લાગો છો. આવો અંદર આવો.'

પ્રતાપ ને પ્રભાવ બહાર મુકી નમ્ર બની સામંત અંદર ગયો. ઘોડીનો સામાન એક ખુણામાં મૂકયો. ઝુંપડીના એક ખૂણામાં ચટાઇ પડી હતી તે તરફ આંગળી કરી દરવેશ બોલ્યો, 'બેસો.'

સામંત ત્યાં બેઠો. દરવેશ અંદર બીજી ઓરડીમાં ગયો. ઝુંપડીમાં ચારે તરફ ગરીબાઈ ને સાદાઇનો ઇતિહાસ હતો. એક તરફ થોડાંક કબુતર પાંખ પર પાંખ લગાવી શાંત બેઠાં હતાં. બીજી તરફ એક બિલાડી આમથી તેમ આંટા મારતી દરવેશ પાછળ દોડતી હતી. એક કબાટમાં થોડાંક પુસ્તકો, બેચાર ચિત્રો તથા એક સુંદરી ને નાળિયેરની કાચલીના સાદા વાટકા પડ્યા હતા. સામંતને આ વાતાવરણમાં કાંઇક ખૂબી લાગી. ઘોડાના હણહણાટ ને તલવારના ખણખણાટ આછા પડધા જેવા દૂર ને દૂર થતા દેખાયા. તેનો ઉગ્ર સ્વભાવ આ કૌતુકવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તે પહેલાં દરવેશ આવ્યો. એણે એક હાથમાં બકરીનું બચ્ચું લીધું હતું ને બીજે હાથે બકરીને દોરતો હતો. થોડાં ફળ, એક નાળિયેર, થોડીક સાકર ને દ્રાક્ષના દાણા સામંત પાસે મુકીને તે બકરી દહોવા લાગ્યો. તાજા દૂધનું પ્યાલું છલોછલ ભરી બકરીને છોડી દીધી. સામંત પાસે દૂધનું પ્યાલું મૂકી તે પાસેની ચટાઇ પર બેઠો. કબુતરો ઉડીઉડી તેના ખોળામાં ને માથા પર ચડવા લાગ્યાં. સામંત આ દૃશ્ય જોઇ રહ્યો.

‘લ્યો ! જે રૂચે તે.’ દરવેશે મીઠાશથી કહ્યું ને દયાભર્યા સ્મિતથી સામંત સામે જોઇ રહ્યો : ‘ ભુલા પડ્યા છો !’

સામંતનો પ્રભાવ પાછો આવ્યો. ‘ કોણ હું ! ભુલો પડું ? ના, ના. બરડા, ગીરનાર, સાલેમાળ ને ઓસમાનના ડુંગરા તો પગ નીચે કાઢ્યા છે !’

‘ એમ કે ?’ ફરીરે મીઠું હસીને સામંતને નાસ્તો કરવા નિશાની કરી. સામંતે થોડોક નાસ્તો કર્યો.

‘ તમે થાક્યા લાગો છો. જરા આડે પડખે થાઓ.’

દરવેશે કહ્યું, અને પોતે સામંત પાસે બેસી મીઠાશથી વાત કરવા લાગ્યો. થોડીવારમાં સામંત ઘોરવા લાગ્યો. દરવેશ એક પાટી કાઢી તેમાં આંકડા મૂકવા લાગ્યો ને પાછલે પહોરે જ્યારે સામંત જાગ્યો ત્યારે દરવેશ પુસ્તકો વચ્ચે ખડકાઇ ગયો હતો !

'આ શું ? તમો ભણો છો ?' સામંતે પૂછ્યું.

'ના ના, હું તો ખુદાની ઇચ્છાના આંકડા ગોખું છું !'

સામંત પથારીમાં બેઠો થયો. તેણે ત્વરાથી ગૌરવભર્યે ચહેરે પૂછ્યું 'તમે મને ઓળખો છો ?' અને તરત એણે હુકાની છોડી નાખી.

ફકીરે લેશમાત્ર વ્યગ્ર બન્યા વિના શાંતિથી જવાબ વાળ્યો, 'હું તમને ઓળખું છું. સામંત ખાચર !'

'હેં !' સામંત જરાક લેવાયો : 'ક્યાંથી ઓળખો ?'

'દીનદયાળ મારો દોસ્ત છે !'

'તેણે લખ્યું હતું ?'

ફકીર હસ્યો : 'લખે શું કરવા ? પ્રેમનો શબ્દ વંચાય નહિ, સભળાય નહિ, આવે, ઉગે ને પ્રેરણા થાય.'

'હે !' સામંતની તરવાર ઢીલી પડતી લાગી. 'સાંઇ બાવા ! તમે જાદુ જાણો છો ?'

ફકીર બેદરકારીભર્યું મીઠું હસ્યો : 'કેળવેલી શક્તિ એટલે જાદુ !'

સામંત તેની તરફ ખસ્યો. પોતાનો હાથ તેની પાસે ધર્યો : 'ઓલિયા ! મારા નસીબનો તાગ દેખાડો.'

'તું માનીશ નહિ !'. ફકીરે તેની સામે બરાબર તાકીને જોયું.

'તારા મધુર ને પ્યારા એકના એક પુત્રને !'

'હૈં !' સામંત ભયમાં–ગભરાટમાં બેસી ગયો : 'દરવેશ બાપુ !'

'તારા જીવનવિકાસ માટે તારણહારે એ ગોઠવણ કરી છે !'

સામંત જ્યારે જુવાન હતો ત્યારે વિલાસી, વિષયી ને ઉચ્છૃંખલ હતો. જવાબદારી કે સ્નેહના ભાન વિના આજે જેમ છોકરાંની ખાતર છોકરાં થાય છે તેમ, તેને એ વખતે એક છોકરો થયો હતો. જ્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવનમાંથી પ્રગટેલી આ જ્યોતિ પણ કડવી આવી. પછી સામંત દૃઢ, ધીર ને જીતેન્દ્રિય થયો. પણ પૂર્વજીવનનું કડવું મધુર ને પ્યારૂં ફળ ઘરમાં રહ્યું. દરવેશે આજે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન જોડ્યાં.

સામંત બેઠો થયો. તેનું તેજ હરાઇ ગયું હતું. તે બહાર નીકળ્યો, પાછળ દરવેશ આવ્યો : 'સામંત ! ભાઈ, જા, અને ન્યાયની વેદી પર પ્યારામાં પ્યારૂં બલિદાન દઇ, ન્યાયને તારો સ્વભાવ બનાવી દે ! બલિદાન કરો એટલે મનોદશા સ્વભાવ થઇ જાય છે.'

સામંતે તાળી પાડી ને ઝપાટાબંધ તાજણ પાસે આવી ઉભી.

શલ્યને મનમાં રાખી સામંત પોતાના ડાયરા તરફ ગયો.

ॐ

તેજપુરની નદીના જલપ્રવાહ પરથી સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણ ભુંસાઇ જતાં હતાં. નદીના કિનારા પરથી એક પછી એક માણસ રવાના થઇ જતાં હતાં ત્યારે એક જ જગ્યાએ એક

'હું માનીશ.' સામંત ઉતાવળે બોલ્યો.

ફરી દૃઢ નિશ્ચયાત્મક સ્વર આવ્યો : 'તું માનીશ નહિ !'

સામંતે ફરી એ જ કહ્યું.

દરવેશ ઝપાટાબંધ પાટીમાં આંકડા લખવા ને ભુંસવા માંડ્યો. સામંત સામે જોવા લાગ્યો. ફકીર પુસ્તકનાં પાનાં ઉપર પાનાં ઉથલાવતો ગયો. છેવટે તેની આંખમાં સંતોષ દેખાયો.

'તારું નસીબ . . . .' સામંત ગોઠણભર થઇ અધીર બની ગયો.

'લડાઈમાં ગયું ને સ્નેહમાં બદલાશે.'

સામંતના ચહેરા પર ગભરાટનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

'પણ જમીન પાછી મળશે ?'

'હા.'

સામંતે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો : 'ક્યારે ?'

'કહું ?'

'હા—હા—હા; એનું જ કામ છે.'

'જ્યારે જમીનનો રસ નહિ રહે ત્યારે.'

'કેમ ?'

'તારું ભૂતસમયનું કર્તવ્ય પાપપૂર્ણ છે. તેનું ફળ તારા ઘરમાં છે. પાપના મધુર લાગતા પ્યારા ફળને ઉચ્છેદ્યા પછી જ નવું જીવન શરૂ થાય.'

'હું કોને ઉચ્છેદીશ ?'

'જ્યારે તારું જીવન અન્યાયપૂર્ણ ને અપવિત્ર હતું ત્યારે જે ફળ આવ્યું હતું તેને ! પાપનું આ ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તારા મધુર ને પ્યારા . . .'

સામંતે અધીરાઇમાં માથું ધુણાવ્યું.

'તારા મધુર ને પ્યારા એકના એક પુત્રને !'

'હેં !' સામંત ભયમાં–ગભરાટમાં બેસી ગયો : 'દરવેશ બાપુ !'

'તારા જીવનવિકાસ માટે તારણહારે એ ગોઠવણ કરી છે।'

સામંત જ્યારે જુવાન હતો ત્યારે વિલાસી, વિષયી ને ઉચ્છૃંખલ હતો. જવાબદારી કે સ્નેહના ભાન વિના આજે જેમ છોકરાંની ખાતર છોકરાં થાય છે તેમ, તેને એ વખતે એક છોકરો થયો હતો. જ્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવનમાંથી પ્રગટેલી આ જ્યોતિ પણ કડવી આવી. પછી સામંત દૃઢ, ધીર ને જીતેન્દ્રિય થયો. પણ પૂર્વજીવનનું કડવું મધુર ને પ્યારૂં ફળ ઘરમાં રહ્યું. દરવેશે આજે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન જોડયાં.

સામંત બેઠો થયો. તેનું તેજ હરાઇ ગયું હતું. તે બહાર નીકળ્યો, પાછળ દરવેશ આવ્યો : 'સામંત ! ભાઈ, જા, અને ન્યાયની વેદી પર પ્યારામાં પ્યારૂં બલિદાન દઇ, ન્યાયને તારો સ્વભાવ બનાવી દે ! બલિદાન કરો એટલે મનોદશા સ્વભાવ થઇ જાય છે.'

સામંતે તાળી પાડી ને ઝપાટાબંધ તાજણ પાસે આવી ઉભી.

શલ્યને મનમાં રાખી સામંત પોતાના ડાયરા તરફ ગયો.

卐

તેજપુરની નદીના જલપ્રવાહ પરથી સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણ ભુંસાઇ જતાં હતાં. નદીના કિનારા પરથી એક પછી એક માણસ રવાના થઇ જતાં હતાં ત્યારે એક જ જગ્યાએ એક

સ્ત્રી છેલ્લું કપડું ઉતાવળે ધોતી હતી, ને તેની પાસે જ એક માણસ ઘોડીને પાણી પાતો હતો. પેલી સ્ત્રી મનમાં થરથરતી હતી, પણ પેલા માણસની દૃષ્ટિ તદ્દન નિર્મળ હતી. એકાંતમાં એક નિરાધાર યૌવનપૂર્ણ સુંદરી પાસે છતાં તે અડગ વીર દૃઢ રહી શકયો ન તેણે પાછળ જોયું, ન આડું જોયું કે ન તેની પાની તરફ કે આછા ઓઢણામાંથી દેખાતા ઘાટીલા શરીર પર નજર કરી. પુરુષને જીતેન્દ્રિય જોઈ સ્ત્રી જેટલી ભક્ત બને છે તેટલી બીજા કોઈ પરાક્રમથી બનતી નથી. ચાલતાંચાલતાં સ્ત્રીના મોંમાંથી પ્રશંસા નીકળી પડી: 'ભાઈ, ખરા રાજવશી છો !'

પણ સવારનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તે ચાલી નીકળી.

ઉતાવળમાં તેની વીંટી ધોવાની જગ્યાએ પડી રહી હતી. તે સવારે લીધી ને પાછળ દોડયો.

'બેન ! તમારી વીંટી કે ?'

આભારથી ઢળતાં નયને સુંદરી બોલી, 'હા ભાઈ ! બાપુ, તમે કેવા છો ?'

સવાર મીઠું હસ્યો, 'મારૂં નામ સામંત ખાચર !'

પેલી સ્ત્રી ભયથી ચીસ પાડી ઉઠત, પણ સામતે ધીમેથી ઉમેર્યું, 'ડરતાં નહિ, બેન ! આજે આ ગામ લુંટવું છે. તમે કેવાં છો ?'

'અમે આયર.'

'તમારૂં નામ ?'

'નાગમતી !'

'તમારૂં ઘર કયાં આવ્યું ?'

'કણબી પરામાં, ડાબી બાંયે ચોથી ડેલી

'ઠીક જાઓ. કામ પડે તો સંભારજો !'

ગભરાટમાં, ભયમાં ને ઉતાવળમાં નાગમતી દોડતી ગઈ. સામત નિર્ભય બહારવટિયો હતો. તેણે તે દિવસે ચોક્કસ જ તેજપુર લુંટ્યું.

卐

લુંટ પુરી થઈ ને મડળ વિખરાયું. બીજે જ દિવસે જ્યારે સૌ નદીના કિનારા પર દૂર પડ્યા આનંદ કરતા હતા ત્યારે એક બાઇને આવતી સૌએ જોઈ. બધા આશ્ચર્ય પામતા હતા. આટલા બહારવટિયા વચ્ચે એક સ્ત્રી આવી નિભર્યતાથી આવે એ તદ્દન અજબ વાત હતી.

એ છેક પાસે આવી ત્યારે સામંતે તેને ઓળખી: 'ઓહો ! પેલી નદીવાળી બાઈ; નાગમતી !' આખા ડાયરામાં ગભીરતા આવી ગઈ.

નાગમતી છેક પાસે આવી. સામંતે તેને માનથી બોલાવી: 'આવો બેન ! કેમ ? મારૂં કાંઈ કામ પડ્યું ?'

'હા' કહી નાગમતી છેક પાસે આવી. એની સીધી સોટા જેવી પાતાળી શરીરવેલ સૌંદર્યના પલટામાં ઢંકાઈ રહી હતી. એક પછી એક સૌનાં મન તોફાન કરતાં લાગ્યાં. નાગમતીના દેહમાં અકથ્ય મધુરતા ફેલાઈ રહી હતી. સામતે એક કરડી નજરે પોતાના સાથીઓ તરફ જોયું. સૌ વશ થવા લાગ્યા.

'કેમ આવ્યાં છો, બેન ?'

'ભાઈ! તમે કાલે આંગળીને તો શોભાવી; પણ મેં નાક ગુમાવ્યું !'

'કેમ બેન એવું શું છે ?'

'ભાઇ તમારા સાથીઓ પુરુષ પાસેથી પૈસા લે છે ને સ્ત્રીઓ પાસેથી . . .' તે બોલતાં ધ્રૂજી.

'ઘરેણાં-' એક માણસે ઉમેર્યું

સામંતની દૃષ્ટિ ફરી: 'મુળુ! અત્યારે બહારવટિયા નથી હોં! એક જણ ન્યાય માગે છે–ખબર છે કે?'

'શું બેન-?'

'સ્ત્રીઓ પાસેથી આબરૂ–લાજ!'

'હેં! કોણ છે એવો? અમારા ડાયરામાં?'

આખા ડાયરામાં ગંભીર ધ્રૂજારી આવી ગઈ. નાગમતી ડાયરા તરફ ફરી બોલી, 'જુઓ, આ તમારી પાસે બેઠેલો જુવાન!'

સામંતની પાસે તેનો કનૈયા જેવો રૂપાળો છોકરો બાપના જેવી જ અડગ શૌર્યભરી કાન્તિમાં શોભતો બેઠો હતો. સામંતે અત્યંત દુઃખથી તેની સામે જોયું: 'નાગભાઈ!'

સામંતનો શબ્દ સાંભળતાં જ તે ધ્રૂજી ઉઠ્યો. કોઈ કાંઈ બોલે તે પહેલાં નાગભાઇએ શરમથી માથું નીચું નમાવ્યું: 'હા, કાલે તેને અન્યાય થયો છે!'

'આપણે ત્યાં, ખબર છે ને, આબરૂ હોય ત્યાં સુધી સુધી જ સ્ત્રી. પછી જીવતું મુડદુ!'

'હા.'

'એટલે તેં ખૂન કર્યું છે, સમજ્યો?'

એક પણ શબ્દ બોલવાની કોઈ હિંમત કરે તે પહેલાં સામંતની ગોળી સનનન કરતી નાગભાઇને વીંધી ચાલી ગઇ!

'અરે! હાં હાં હાં . . . ચારે તરફથી પોકાર આવ્યો.

સામંત અત્યંત હિંમતથી નાગમતી તરફ ફર્યો, 'બસ બેન ?'

પણ નાગમતી બે ડગલાં આગળ વધી, 'ભાઇ ! હું પણ આયર છું ! ખૂનની તરસી નથી; મારી આબરૂની ભુખી છું !'

સામંત દોડીને અટકાવે તે પહેલાં નાગમતીનું હૃદય કટારથી વીંધાઇ ગયું હતું ! આખો ડાયરો તેને વીંટાઇ વળ્યો. લોહીમા તરફડતા પોતાના પુત્ર તરફ સામંત ફર્યો. તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર છૂટી. 'ઓ દરવેશ ! આવો મોંઘો બલિ–!' અને તે નાગભાઈ પાસે ભારે હૈયે બેસી ગયો. અકથ્ય દુઃખથી તેની નસેનસ ખેંચાઈ રહી હતી. તે રડતાં રડતાં બોલ્યો, 'નાગભાઇ, પ્યારા ! આપણે ખોટું રાજ્ય કર્યું હતું, તે હવે પછી સાચું કરવા આજ તારો મેં હોમ કર્યો છે !'

નાગભાઇ છેલ્લા શ્વાસે હતો. તે આનંદથી–ભક્તિભર્યા સંતોષથી પિતા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતો હતો. છેલ્લી ઘડીએ જ્યારે જીવન અંગેઅંગથી ખેંચાઇને માત્ર દૃષ્ટિમાં આવી કેન્દ્રસ્થ થાય છે ત્યારે દૃષ્ટિ આત્માની અકથ્ય ભાષા બોલે છે !

ખરેખર, શબ્દ એ તો જંજાળ છે; દૃષ્ટિ એ જ ભાષા છે.

'નાગભાઈ ! ભાઈ ! બેટા ! તું મને કેટલો પ્યારો હતો ! અને ઓ ! તારૂં મરણ પણ કેટલું મધુર છે !'

卐

ત્યાર પછી સામંતના નિર્ભય બહારવટાથી તેને તેની જમીન પાછી આપવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો. પણ દીનદરવેશે કહ્યું હતું તેમ જ થયું. હવે જમીનમાં રસ ક્યાં હતો ?

દીનદયાળને ત્રિવેણીના સંગમ પાસે ચૈતન્યહીન જેવો, અકાલવૃદ્ધ દેખાતો એક માણસ મળ્યો. દીનદયાળ અત્યંત મીઠાશથી બોલ્યો, 'સામંત! દીનદરવેશે શું કહ્યું હતું?'

'બસ એ જ, જમીનમાં હવે રસ નથી, અને હવે જમીન પાછી મળે છે!'

'ત્યારે આવ! હું તને આજ નવી જ સૃષ્ટિ બતાવું.'

દીનદયાળ જંગલ તરફ ચાલ્યો ને સામંત તેની પાછળ ચાલ્યો. જંગલમાંથી પસાર થતાં જ એક હરિયાળી જમીન પર દીનદયાળ બેસી ગયો. આસપાસથી હરણાં કુદતાં આવ્યાં; છેટેથી ગાયો સ્નેહથી તેને બોલાવી રહી હતી; ઝાડ ઉપરથી પોપટ તેના માથા પર બેસવા માટે ઉડતા હતાઃ ચારે તરફ પ્રેમની સૃષ્ટિ ફેલાઇ રહી હતી.

'આ મને મારા ગુરુ દીનદરવેશે બતાવ્યું છે, સામંત! પ્રેમની સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ છે તે શક્તિ બીજે કયાં છે? તેં ખૂબ પરાક્રમ કર્યું છે. આજે હવે આ નવા મિત્રો વચ્ચે નવાા આંકડા શીખ!'

દીનદયાળે એક વાંસળી વગાડી, ને પશુઓ તથા પક્ષીઓ અવિશ્વાસ છોડી તેની પાસે આવવા લાગ્યાં!

ભીની આંખે સામંત આ જોઇ રહ્યો. તેને દીનદરવેશના શબ્દો યાદ આવ્યા, 'તારણહારે તારે માટે આવો જીવનક્રમ ગોઠવ્યો છે!'

જન્મભૂમિનો ત્યાગ

આજ પંદર વર્ષથી, ત્યાંથી ફરવા નીકળનારા સૌ તેને એ જ જગ્યાએ જોતા. રસ્તાની એક બાજુ ખાંચો હતો, અને તે ખાંચાની જમીન રસ્તાથી ઉંચી હોઈ, ઘોરા જેવું લાગતું, આસપાસ બેચાર મોટા પથરા પણ પડ્યા રહેતા. ઉપર નાનું પણ ઘાટી છાયાવાળું પીપરનું ઝાડ હતું. વાઘજી મોચી ત્યાં સવારમાં આવીને બધું સાફ કરતો. પછી પોતાનો જુનો કોથળો પાથરી, પાસે પાણીની કુંડી ભરી, છીપર પર ધીમેધીમે પોતાનો સોયો ઘસીને તાજો બનાવતો. આઠ વાગે ને 'સૂરજ નારાણ' રાશ વા ચડે, ત્યારે વાઘજીની વહુ નંદુ માથા ઉપર ભાત લઇ, મોટો ઘૂમટો તાણી, નવી કાંબીનો મધુર રણકાર કરતી આવી પહોંચતી. તેની સાથે વાઘજીને પ્રાણથી પણ જ્યાદે પ્યારો એવો તેનો પુત્ર માવજી પણ હોય.

ધણીધણિયાણી એ ખૂણાને પોતાનો કિલ્લો માનતાં. એ અભેદ્ય ગઢને તેમણે જરા પાળ જેવું બનાવીને સાચવ્યો હતો. પીપરના થડમાં એક ખાડો ખોદી, વાઘજીએ પોતાની

ચલમ માટે ધૂણી પણ બનાવી હતી. એક તરફ બે પથરા પર એક જુના માટલામાં છલોછલ મીઠું પાણી છલકાતું. બેચાર કાચલીઓ ભેગી કરી, વાઘજીએ કોઈમાં 'લેંપી' કોઇમાં મીણ તો કોઈમાં દોરા ભર્યા હતા. એક તરફ વાઘજીનો હોકો પણ બાદશાહી ઠાઠમાં બિરાજતો હોય ! હમેશાં આઠ વાગે નંદુ ભાત લાવે એટલે ધણીધણિયાણી વાતો કરતાં જાય, ને ભાતમાં લુખો રોટલો ને બેચાર મરચાં હોય તેમાંથી વાઘજી પોતાની શીરામણી શરૂ કરે.

માવજી એ વખતે પોતાના પિતાનું સિંહાસન ખાલી ન પડે તે માટે પેલા જુના કોથળા પર બેઠો હોય ને એકાદ ઓજાર છીપર પર ઘસતો હોય, કે વખતે હોકાની નળી મોંમાં લઇ, વાઘજીની પેઠે ગુડગુડ કરવાનો ઢોંગ કરી, સાવ ખોટા ધુમાડા કાઢતો હોય ! મોચી ને મોચણ છોકરાની આ હુશિયારી જોઈ હસતાં, ને નંદુ તો મોચીને હસતીહસતી કહેતી, 'તમે ભલે જુનાં ખાસડાં સાંધ્યા કરો, પણ મારો આ, શે'રમાં સંચે શીવીને બૂટ વેચશે ! . . .' વાઘજી સંતોષથી માવજી તરફ જોઈ રહેતો, અને તેમાં પણ જો છોકરો પલોંઠી વાળીને પગ પર પગ ચડાવીને કોઈ મોટા માણસની પેઠે બેઠો હોય, તો પછી તે દિવસે જોઈ લેવો વાઘજીનો રંગ ! મનમાં ગણગણતાં ગણગણતાં એક પછી એક ટાંકા દેતો હોય કે દોરા ખેંચી કાઢતો હોય. પણ છોકરો સવારે મોટાની માફક બેઠો હતો એ ધૂન તો તેના મગજમાં ચાલતી જ હોય !

કટકબટક શીરામણી કર્યા પછી વાઘજી હોકો ગગડાવતો, માવજીભાઈ તેની સામે બેસીને જોયા કરતો ને નંદુ એકબે

ઠામ ઘસી, માટલામાં પાણી ભરી લેવાની તૈયારી કરતી. પછી નંદુ છોકરાને તેડી ઘેર જતી ને વાઘજી જુનાં ખાસડાંનું વર્ગીકરણ કરી, પોતાની 'ઑફિસ'ના ચડેલા તુમારને પહોંચી વળવા તરત જ કામે વળગતો. તેની પાસેથી રસ્તા પર આખા દિવસમાં હજારો માણસ પસાર થઇ જતાં, પણ તેનું ધ્યાન પોતાના ટાંકામાં જ ચોંટયુ હોય! એ ઝપાટાબંધ વીંધ પાડતો હોય, દોરો ખેંચતો હોય, દોરો વણતો હોય, કે જુના જોડાને ગંધાતા પાણીમાં બોળતો હોય, પણ ગમે તે નીકળે ને ગમે તે જાય, પોતાના કામમાંથી બહાર નજર કરવાની તેને ટેવ પણ ન હતી ને ફુરસદ પણ ન હતી. માત્ર રસ્તા પર જનારના પગ પર તેની નજર અચૂક જરાક ફરી જતી, ને તરત જ તે પાછો પોતાના કામમાં મશગુલ થઈ જતો.

બપોરે પાછું ભાત આવે, ને સાંજે વાઘજી પોતાના કિલ્લામાં બધુ સુરક્ષિત મુકી પોતાનો હોકો ગગડાવતો ખભે ફાળિયું નાખી ચાલી નીકળે. ચાલીને તેને પહેલવહેલાં જવાનું શાકબજારમાં. ત્યાંથી કાંઈક શાકભાજી લઇ, બીજી કાંઈ ખરીદી ન હોય તો માવજી માટે થોડીક 'કેસરવાળી પીળી જલેબી' લેતોક ને તરત જ તે ઘેર પહોંચી જતો. બે પંખી માળામાં બેસીને એકબીજાની હુંફમાં કાંઇકાંઇ પ્રેમની વાતો કરે તેમ આ ગરીબ ધણીધણિયાણી, રાત્રે કમાણીના હિસાબની, આવતા દશેરાના તહેવારની કે માવજીના નવા કબજાની વાતો કરતાં. ચાંદની ખીલી હોય તો વખતે રસ્તાની ધૂળમાં ખાટલો ઢાળી બેસતા, ને ત્યારે નંદુ માવજીના સગપણ વિષે વાત કરતી તો વાઘજી વળી વહુનાં ઘરેણાંની ચિંતા કરતો. આદર્શ

ઘડવાની તમન્ના નહિ હોવાથી ને કાવ્ય લખવાની ફુરસદ નહિ હોવાથી, બન્ને જણાં આવી કલ્પના કરીને આશાનો રસ જીવનમાં ઉતારતાં. નંદુની કાલ્પનિક ‘ વહુ ’ ને વાઘજીનાં કાલ્પનિક ‘ ઘરેણાં ’ એ બન્ને હમેશાં મળતાં ને હમેશાં વેરાઈ જતાં !

છતાં, એ ગરીબ ઘર સાદું, શાંત ને સુઘડ હતું. ને ત્રણે જણાં એકબીજાની હૂંફમાં ગરીબીનાં આંસુ ભુલી સાદા જીવનનો આનંદ લઇ રહ્યાં હતાં.

卐

શહેરમાં એક ફેરફાર થયો.

વાઘજી બેસતો તે સરિયામ રસ્તો હતો. એ રસ્તો ખાસ કરીને ધોળાં લુગડાંવાળા ઉચ્ચા વર્ગ માટે હતો. આજે વાઘજી આવીને પોતાની ‘ ધોલકી ’ વાળીચોળીને સાફ કરી રહ્યો, ત્યાં તેણે જોયું કે ગોઠણ સુધી ચામડાનાં હોલબૂટ પહેરી એક ‘ સા’બ ’ ત્યાં ફરી રહ્યો હતો. એક હાથમાં નાજુક નેતરની સોટી રાખી હતી. ચારે તરફ નજર ફેરવતો તે આમથી તેમ આંટા મારતો હતો ભંગી લોકો રસ્તો વાળીચોળીને સાફ કરતા હતા, ને પાછળ ધડધડ પાણીની ગાડી ચાલીને ધૂળ બેસાડી દેતી હતી. આઠ વાગ્યા પણ આજે નંદુ ભાત લઇને આવી નહિ. નવ થવા આવ્યા ને વાઘજી રાહ જોઇ જોઇને થાકયો, પણ કયાંય નંદુ દેખાણી નહિ. એવામાં અચાનક પેલો ‘ સા’બ ’ ફરતોફરતો આવી પહોચ્યો. તે વાઘજીના કિલ્લા પાસે અટકયો.

‘ રામુ ! ’ તેણે બૂમ પાડી.

બનાતનો પટો બાંધીને છેટે અદબસર ઉભેલો એક માણસ તેની પાસે હાજર થયો.

'આ કોણ છે? રસ્તા પર ચામડાના ઢગલા શા?'

રામુના જોડાને હજી બે દિવસ પહેલાં જ વાઘજીએ એક થીગડી મફત મારી હતી એટલે તેણે કાંઇક બચાવનો યત્ન કર્યો.

'હા જી! એ તો મોચી છે. આ એની દુકાન છે. ઘણા વખતની છે.'

સાહેબે નેતરની સોટીનો ઉપલો રૂપાના હાથાવાળો ભાગ મોમાં નાખ્યો, 'રસ્તા ઉપર ખુલ્લી દુકાન શું!... ચાલો, ગવર્નર સાહેબની સવારી નીકળે તે પહેલાં એનો બધો સામાન ઉપાડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કરો. જલદી થાય; દસ પહેલાં.'

આટલો હુકમ કરી સોટીને પોતાના ચામડાના બૂટમા પછાડતો તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

'કોણ હતું રામુભાઇ?' વાઘજીએ રામુને પૂછ્યું.

'નવા ફોજદાર સાહેબ. પણ ભાઈ! હવે જમાનો બદલાયો છે. નકર આવા ઓછાપેટા અમલદાર હોય? ગરીબ માણસ, બિચારો બે પૈસા કામી ખાય છે, એમાં એના બાપનું શું જાય છે? હેં? પણ ભાઇ, અમલ! અમલ કોને કે'?'

'શું કીધુ ફોજદાર સા'બે?'

'બીજું શું? આજ કાંઈ કોઇનુ સારૂં થાય એમ ઓછું જ છે? પણ હું તને હેરાન કરૂં તો તુ મને શું દે, એના

જેવી વાત. આ એમ, કે ગવર્નર સાહેબ આવે છે ના, તે તને રસ્તા ઉપર બેસવા દેવો નહિ!'

વાઘજીની પીપરમાં પાન ખખડ્યાં. વાઘજીને અત્યારે એનો અવાજ ભવિષ્યની આપત્તિ જેવો લાગ્યો. તે જરાક ખિન્ન થયો.

'અરે, ભાઈ! મારી ગરીબની રોજી. . . . . .'

'હવે એનું તારે શું કામ છે? પાછા અમે ને અમે સાંધી દેશું હમણાં એ દિવસ ફરી ગયા.'

'પણ આ મોકાનો મારગ . . .'

'હવે મોકાનો મારગ ને બીજો મારગ, તારે ક્યાં મફત પૈસા લેવા છે? અને એ દિવસ ફરી જા ને પછી વળી સાહેબને સમજાવશું.'

એટલામાં ફોજદાર સાહેબ પાછા વળતા દેખાયા. ભંગી લોકો ધ્યાન રાખીરાખીને વાળવા મચ્યા હતા.

'વાઘજી! તું સામાન ફેરવવા મંડી જા. એનો હમણાં કોયડો ફાટે છે.' રામુએ કહ્યું.

વાઘજીએ અત્યંત દુઃખથી જૂનાં ખાસડાં કોથળામાં ભર્યાં, કાચલીઓ અંદર મૂકી, પાણી ઢાલવી માટલું હાથમાં લીધુ ને ધીમેથી ત્યાંથી ઉતર્યો. ફોજદાર ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તેણે માટલાવાળા હાથે તેને સલામ કરી, ખાસડાંનો કોથળો જરા નીચે મૂક્યો, અને તેની સામે જોઇ અરજી કરવા લાગ્યો:

'સા'બ! મારી ગરીબની અરજી . . .'

નંદુ મોડીમોડી પણ માવજીને તેડીને આવતી હતી, તે વાઘજી પાસે થોભી ગઈ.

'ઘેરે હાલ્યા કે શું ?' તેણે ઘૂમટામાંથી જ પૂછ્યુ વાઘજી તેની સામું જોયા વિના સા'બ સામે જોઈ રહ્યો હતો. સાહેબે મોઢેથી સીસોટી વગાડતાંવગાડતાં રસ્તા પર લાંબી નજર ફેંકી, બધે સાફ થયું છે એમ જોઈ લીધુ ને મોચી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

'સા'બ ! મારી ગરીબની અરજી . . . .' વાઘજી હજી બોલ્યા કરતો હતો. સા'બ સાંભળતા છતાં ન સાંભળતા હોય તેમ 'નિર્લેપ' ઉભા હતા ! એટલામાં એક પટાવાળાએ સાહેબની પાસે આવીને સલામ કરી એક કાગળ આપ્યો. સાહેબે કવર ફોડયું, ને કવરની ઉપલી ફાડેલી કોર નીચે પડી તેના તરફ જરાક જોઈ કાગળ વાંચવા મડ્યા. પટાવાળો સાહેબનું મન કળી ગયો. તેણે તરત એ કોર લઈને કુચો કરી પોતાના ખીસામાં મૂકી દીધી.

'સા'બ ! મારી અરજી . . . . . .'

સાહેબના હાથમાંથી ખાલી કવર નીચે પડી ગયું. વાગજી ઉતાવળે માટલું હેઠું મુકી, પોતે સાહેબને કવર દઈ શકે એ લોભમાં આગળ વધ્યો. સાહેબે એના તરફ જરાક કરડાઈથી જોયું, પણ તેણે ધ્રૂજતા હાથે કવર લઈને સાહેબ આગળ ધર્યું. સાહેબે તેની સામે જોયું નહિ, પણ કાગળમાંથી માથું ઉચું કરી 'અચ્છા ચીમનલાલકુ ભેજો' એટલું કહી પટાવાળાને હાથથી જવાની નિશાની કરી.

'સા'બ ! મારી અરજી . . . . . .' ધ્રૂજતા હાથે હજી વાઘજી પેલું કવર સાહેબને આપવા ધરી રહ્યો હતો.

'તુમેરા સબ સામાન લે કર ઇધરસે જલ્દી ચલે જાઓ.' સાહેબે વાઘજીને એકદમ હિંદુસ્તાનીમાં જવાબ

આપ્યો. સાહેબ ચાલ્યા ગયા. વાઘજી નિરાશ થઇને પાછો ફર્યો, ને તેનું જૂનું માટલું ઉતાવળમાં નીચે મુકાતાં ફૂટી ગયું હતું તે જોઇને હસ્યો : ‘ આણે પણ રજા લીધી ! હવે આવું માટલું પણ નહિ મળે !’

‘ અરે ! જાઓ રે, તમે તે ભાયડા માણસ થઇને આમ શું નાખી દેવાની વાત કરતા હશો ? શું આવું માટલું નહિ મળે ? શું કીધું સાહેબે ?’ નંદુએ પૂછયું.

‘ હવે હાલ, ઘર ભેળાં થઇએ, નકર રહ્યાંસહ્યાં જૂનાં ખાસડાં પણ જાશે. આ માટલાએ રજા લીધી એણે થોડાં ઠંડાં પાણી પાયાં છે ?’ મોચીએ જવાબ વાળ્યો.

પીપર ઉપર એક દૃષ્ટિ નાખી, મોચી તે દિવસે, બેરોજગાર થઈ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

卐

‘ આજ તું કેમ મોડી ?’ રસ્તામાં મોચીએ પૂછ્યું.

નંદુને મોચીના સ્વભાવની ખબર હતી. પહેલેથી જ તેણે સાવ સાદું ને શાંત જીવન ગાળ્યું હતું, એટલે જરાક અટપટી અડચણ આવતાં તે હેં ફેં ફેં થઇ જતો. નંદુએ જરા વિચાર કરીને જવાબ વાળ્યો, ‘ હું તો આજ ના—પીટયું આજ તો તાવ—જરા . . ક માથું દુખે છે !’

મોચી શૂન્ય દૃષ્ટિથી એની સામે જોઇ રહ્યો. ‘ આજ તો દિ’ જ એવો ઉગ્યો છે. સા’એ આંહી બેસવાની ના પાડી, રોજી ગઈ, માટલું ફૂટયું ને હવે તને તાવ . . . . . ’ તેણે નંદુના હાથ પર હાથ મુકયો. હાથ તાવમાં ફફડતો હતો. ‘ આ તારો જરાક તાવ ?’

'તે ઈમાં શું? તાવ નો આવે? ઈ તો આવે ને ઉતરે.' નંદુએ હિંમતભેર કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી ગયા હતા. બન્ને ઘેર ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ઘરના વિનાશના ગણેશ મંડાયા.

રોજી તો ગઇ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઉતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગઈ. અને ઘરમાં પણ કેટલાક દિ'નું હોય? થોડાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર થયા; પણ છેવટે ભૂખમરો સામે ઘુરકતો ઉભો.

એક દિવસ વાઘજી નંદુ માટે રાબ કરતો હતો. રાડાં સળગાવીને રાબ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ઘરમાં છેલ્લી ખરચી ખુટી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા?' નંદુએ પૂછ્યુ.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હસ્યો, હું તો તારી પહેલાં જમ્યો!'

ધ્રૂજતે હાથે રાબનો વાટકો લઇને નંદુ તેની સામે જોઇ રહી: 'ધારો કે હુ મરી જાઉ તો તમે આમ ભૂખ્યા જ પડ્યા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું ભાન રાખો. આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો . . . . . .' નંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાઘજી રોઇ રહ્યો હતો!

'અરે! હું તો અમથી વાત કરૂં છું:' એટલામાં માવજી દોડીને માની છાતીમાં માથું ભરાવી ડુસકાં ભરવા લાગ્યો.

'કાલ છે કાંઇ ખાવાનું? આનું–ફુલ જેવાનું શું થાશે?' વાઘજીએ નિઃશ્વાસ મૂકયો.

'તમે કાલ રોજી પર જાઓને. અને હવે કાંઈ પાણા ય પડવાના નથી.

'ઓલી મોકાવાળી જગ્યા ગઇ, ને બીજીમાં કાંઇ પેદા થાતુ નથી.'

'હાય રે! શું કીધુ, સા'બે મારે પીટયે?'

'ના પાડી; ત્યાં બેસવાનું નથી.'

'ગવંડરની સવારી તો હવે હાલી ગઈ છે તો ય?'

'હા.'

જ્યારે છેલ્લું વાસણ વેચાઈ ગયું ત્યારે નંદુ તદ્દન સાજી થઇ ગઇ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર બે પૈસા પર ચલાવવું પડ્યું હતું, વાઘજી તે દિવસે રોજીએ ગયો હતો, પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેનો પગ હવે કોઇ ઠરવા દેતા જ નહિ. ને બીજે તેવી ઘરાકી જામે તેવો મોકો હતો નહિ. આજ એ કુટુંબ પહેલ વહેલું રાત્રે ભીખ માગવા નીકળ્યું.

વિજળીની રોશની નીચે અનેક સુખી યુગલ આનંદ કરતાં હતાં, પણ આ ભિખારી તરફ જોવાની કોઇને દરકાર ન હતી, તે ધીમેધીમે આગળ ચાલ્યો. સીનેમા પાસે લોકનો ઠઠેરો જામ્યો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિશ્ચિંત હાસ્ય કરતા હતા. પણ તેનો લાંબો થએલો હાથ દરેક વખતે ભોંઠો પડ્યો ને નંદુને થાક આપવા તે એક પાણીના નળ પાસે બેઠો ત્યારે પાણી સિવાય બીજું કાંઇ તેની પાસે હતું નહિ!

થાક ખાઇને તે આગળ વધ્યો. એક ઠેકાણે 'સુભદ્રાહરણ' વંચાતું હતું ને ગોળમટોળ ભટજી પાસે કેટલાક સીધાના થાળ પડ્યા હતા! ભટજી સ્ત્રીની પેઠે ઝીણાઝીણા સ્વર કાઢી

લોકને હસાવતા હતા. વાઘજીના કાલાવાલા એ સભામાં બેદરકાર કાન પર પડીને પાછા પોતાના જ મોં પર શરમની રેખાની માફક વેરાઈ ગયા !

વૃદ્ધ ન છતાં વૃદ્ધ જેવો તે આગળ ચાલ્યો ગયો. બહુચરાજીના મંદિર પાસે આરતી ઉતરી રહી હતી, ને માતાના ભક્તો ' જે જે ' કરી રહ્યા હતા. ભક્તિમાં વિઘ્ન હોય તેમ તેને સૌએ ધિક્કાર્યો. ભીખમાં ન ટેવાએલું મન આઘાત પામ્યું ને માવજીને રોતો જોઇ તેના તરફ વળ્યું. એક જુવાન નીકળ્યો તેની પાસે તેણે સહજ જ હાથ લાંબો કર્યો ને આંખ માની શકે તે પહેલાં તેના હાથમાં પૈસો પડ્યો. તેના હાથને એક પૈસાનો ભાર પણ જણાયો સામેની દુકાનેથી દોડીને તે દાળિયા લઇ આવ્યો પોતાનાં બન્નેને ખાતાં જોઈ, તેણે આકાશ સામે જોયું ને તેના ગાલ આભારનાં આંસુથી ભીના થવા લાગ્યા !

卐

એ રાત્રિ તે એક દુકાન પર પડ્યો રહ્યો. સવારે પાંચ વાગ્યે વહેલાં ઉઠવાવાળાં થોડાંક સાવધાન કૂતરાં જ ઉઠીને ભૈરવથી પોતાનું ગળું સાફ કરતાં હતાં, બજાર તદ્દન શાંત હતું, ને ભંગીના સાવરણા માત્ર ફરતા હતા. કોઇકોઈ જગ્યાએ સ્ત્રી વહેલી ઉઠી વાસણ માંજતી હતી કે દાતણ કરતી હતી. વહેલો નીકળેલો માત્ર એક ફકીર ક્યારેક કાંઈ ગાઇને તરત બંધ થઈ જતો હતો. બાકી બધું સુનકાર હતું. એ વખતે વાઘજી ઉઠ્યો ને માવજીને તેડી નદુ સાથે ચાલ્યો. પોતાની જુની ઘોલકી પાસે જઈ એક વખત પ્યારથી પેલી પીપરને ભેટ્યો, નાના બાળકની માફક રોયો, ને પછી કઠણ હૈયું

ફરી ચાલી નીકળ્યો. નંદુ આ બધો તાલ જોઈ રહી હતી. તે હવે બોલી, 'આપણે ક્યાં જાવુ છે?'

'આપણે હવે આ થાનક છોડી દેવું છે!'

'હેં! કેમ છોડવું છે? ક્યાં જાશું?'

'ગમે ત્યાં.'

'તંઈ આંઈ શું ખોટું છે જે?'

'આંહી હવે આ થાનક વના કામની ધૂન નહિ જાગે. ને એ થાનક ફોજદારે છોડાવ્યું!'

'હવે ઈમાં તે શું? આપણે ગરીબને વળી થાનક કેવાં?'

'ના, ના. આ જનમભોમકા હવે કળજુગથી ભરાઇ ગઈ છે. રાજાના જેવી મોલાતો પાસેથી આપણે ભૂખ્યા નીકળ્યા ને કોઇ કટકો રોટલો દીધો નહિ! જે જમીન પર બેસીને શેર બાજરી પેદા કરતા, તે જમીન પર વિજળીનો થાંભલો થઇ ગયો! ધરતીમાંથી હવે અમી ખુટચાં છે માટે આપણે બીજે ચાલો. આહી જેવારો નહિ થાય.' અને તે આખું ગરીબ કુટુંબ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યું

卐

હવે એ રસ્તા પર વાઘજીની દુકાન નથી. વાઘજી જતાં પેલી પીપરનુ ઠુંઠું થઇ ગયું છે એક વિજળીનો થાંભલો ને તે ઠુંઠું એવા બે જડ દોસ્તદારો રસ્તા પર છેટે સુધી નજર નાખતા ઉભા છે પણ હજી વરસમાં એક દિવસ, એક મજુર જેવો માણસ રાત્રે લપાતોછુપાતો ત્યાં આવે છે, રાત્રે ત્યાં પડી રહે છે, ને વહેલો મળસ્કામાં ઉઠી, પેલા ઠુંઠાને ભેટી છાનોમાનો ચાલ્યો જાય છે! પણ આ બધુ, વરસમાં એક જ દિવસ બને છે

એક ભૂલ

શહેરના બરાબર મધ્ય ભાગમાં શાકમારકીટ હતી. અત્યારે નવનો વખત હતો, અને બકાલીઓ, શિકારીના જેવી દૃષ્ટિથી ઉજળાં લુગડાંવાળા અધિકારીઓ તરફ વારંવાર નજર ફેરવતા 'ચાલો સાહેબ, ત્રણની શેર ! ત્રણની શેર ! તાજી કોબીજ ત્રણની શેર !' એમ એકનો એક સૂર ઉંચોનીચો કરી કાઢતા હતા.

શાકમારકીટમાં જુદાજુદા પ્રકારની પણ એક જ દૃષ્ટિબિંદુવાળી બકાલીઓની અનેક મૂર્તિ હતી. મારકીટ ગોળાકારમાં હતી અને દુકાનો સામસામે ગોઠવાએલી હતી. આ મારકીટમાં સૌથી ખંધો બકાલી મુળજી લંગડો કહેવાતો. તેને ત્યાં દરેક ઋતુનું સૌથી સારૂં શાક પ્રથમ આવતું, અને પડતર શાકને તાજામાં ખપાવવામાં પણ એ એક્કો હતો.

'અરે એઇ !' પાછળ જોઇને મુળજીએ એક છોકરાને બૂમ પાડી.

તરત બારતેર વર્ષનો ગુલાબી, હસતા ચહેરાવાળો એક સુંદર છોકરો હાજર થઇ ગયો.

'પ્યારેમોહન !'

'હો, ડો . . . . સાભાઇ, શું બોલો !' છોકરાએ જરા લહેકીને જવાબ વાળ્યો. છોકરો ભલો હતો; પણ બાળપણને નિર્દોષ મશ્કરી પર જરાક પક્ષપાત હોય છે.

'સાળા ! ફાટચો કે ? હું ડોસો એમ ?'

પ્યારેમોહનના ખભાને હાથ દઇ એક છોકરી હસતી ઉભી હતી. તેણે પોતાના હાથમાં કૂતરાનું બચ્ચું તેડ્યું હતું. તેના કાનને વારંવાર ખેંચી તે રમત કરતી હતી. કૂતરૂં તેને ખોટુંખોટું કરડતું હતુ. છોકરી મુળજીનો સ્વર સાંભળી ભડકી, ને જરા પાછી હઠી ગઇ.

'બંસી ! તું આંહી આવ.' મુળજીએ છોકરી તરફ નજર ફેરવીને કહ્યું, 'આ સાળો ફાટચો છે. જા મારી દીકરી, આ આટલું શાક લક્ષ્મીદાસભાઇને ત્યાં આપી આવ તો.'

'તો શું આપશો ?' છોકરીએ નરમાશથી પૂછ્યું.

'તુ કહીશ તે, ઓહો ! છોકરાંમાં પણ કળજુગ !'

'અને આ સતજુગની મૂર્તિ !' પ્યારેમોહન બોલ્યો, 'કાકા ! કાલે ભાજી કોણે મેળભેળ કરીને વેચી ?'

મુળજીએ આંખ કાઢી : 'ખબરદાર, જો બોલ્યો તો ?'

'નહિતર ? નહિંતર શું કરશો ? પણ લ્યો આ તમારા સાહેબ આવ્યા !'

સામેથી એક પાંત્રીસચાળીસ વર્ષનો આધેડ માણસ, અધિકારીની ઢબથી ચાલ્યો આવતો હતો. દરેક શાકવાળાની દુકાને જરા અટકી કાંઇક પૂછી પછી તે આગળ વધતો હતો. તેની સાથેનાં બે ચાર માણસો પણ તેની ચાલ પ્રમાણે ધીમે કે ઉતાવળે ચાલતાં હતાં. આ માણસ મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરી

હતો, ને અત્યારે શાકમારકીટની તપાસ કરવા નીકળ્યો હતો. સાથે સાથે શાકના ભાવતાલ પણ પૂછતો હતો.

પ્યારેમોહન અને બસી આ તકનો લાભ લઇ બંદીખાનેથી છુટચાં હોય તેમ દોડતાંદોડતાં ચાલ્યાં ગયાં. પણ જતાંજતાં પ્યારેમોહન મુળજીની ટોપલીમાંથી એક કેરી ઉપાડતો ગયો. મુળજી એઠો થઇ ગયો, ને પાછળ લાકડી ફેંકી, પણ નિશાન ચુકયો. એટલામાં મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીને આવેલા જોઇ મુળજીએ તેને ઝુકીને સલામ કરી.

'કાં સાહેબ ! શું લેશો ? આ શાક તો આપને માટે તૈયાર કર્યું છે; બીજું કાંઇ ? કાંઇ હુકમ ?' મુળજીએ પેલુ તૈયાર રાખેલું શાક બતાવ્યું.

અધિકારનો લાભ લેવામાં લક્ષ્મીદાસની તત્પરતા વખાણવાલાયક મનાતી.

'એલા મકન !' લક્ષ્મીદાસે મુળજીને જવાબ આપતાં પહેલા પાસેના બીજા એક બકાલીને બોલાવ્યો.

'જી !' મકને પોતાની દુકાન છોડચા વિના છેટેથી જ જવાબ વાળ્યો. પણ મકનને કાંઇ વધારે કહેતાં પહેલાં લક્ષ્મીદાસ મુળજી તરફ ફર્યો : 'મુળજી, બહુ સારૂં નથી હો. એલા તમે ભાજી સડી જાય તોપણ વેચ્યે રાખવાના ?'

'પણ સાહેબ, કીધુ કોણે ?' મુળજી સાહેબની નાડ જાણતો હતો, એટલે ડર્યા વિના વિવેકથી બોલ્યો.

પ્યારેમોહન હજી છેટે ઉભો હતો તે એક હાથમાં કેરી દેખાડી 'કાકા કેરી, કાકા કેરી ! બોલ્યા કરતો હતો, ને બીજા બેચાર જણા તેની પાસે ઉભાઉભા હસતા હતા.

'એલા મકન!' લક્ષ્મીદાસે વળી મકનને બોલાવ્યો ને એક ત્રીજાને પણ પકડ્યો: 'ક્યાં ગયા નથુ શેઠ'

આટલા બધાને ભેગા થતા જોઇ, પોતાની કથા લક્ષ્મીદાસ કાઢી ન બેસે માટે મુળજી એકદમ નીચેના ભંડારા તરફ વળ્યો. અંદરથી બેચાર કેરીનાં સારાં ફળ કાઢયાં ને ઉપર આવી લક્ષ્મીદાસ સામે ધર્યા.

'જોયું સાહેબ, આ ફળ જોયું? અસલ પૃાયરી હો. એક વખત માલ ચાખવા જેવો છે।'

'શું છે એનો ભાવ।' લક્ષ્મીદાસે જરા બેદરકારીથી પૂછ્યુ ને એક બૂમ વધારે પાડી, 'નથુ શેઠ!–એલા રહેમાન, નથુ શેઠને બોલાવજે!'

રૂહેમાન–તેનો પટાવાળો હુકમ પ્રમાણે નથુ શેઠને બોલાવવા ગયો.

'એનો ભાવ?' મુળજી બોલતો હતો, 'હવે સા'બ! આપને ભાવનું શું કામ છે? કેટલી આપુ?'

'ના.' લક્ષ્મીદાસ ભડકયો હોય તેમ ખેસ ખંખેરવા મંડ્યો.

'હવે સા'બ। અમારૂં વેણ રાખો. આ માલ નહિ મળે.' મુળજી પણ જાણે આજે સાહેબ પર ખાસ પક્ષપાત રાખતો હોય તેમ, ડોક જરાક વાંકી કરીને હાથ હલાવતોહલાવતો હાવકે મોંએ બોલતો હતો.

'ઠીકઠીક;' લક્ષ્મીદાસે ઉતાવળે કહ્યું, 'પાંચ શેર મોકલાવજે!'

લક્ષ્મીદાસ ત્યાંથી ચાલ્યા એટલામાં મકન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. 'તમે, એલા, પટાવાળાને કેમ ધક્કા

ખવડાવો છો ? પટાવાળા દરબારી નોકર નથી ?' મકનને લક્ષ્મીદાસે ધમકાવ્યો.

'અરે સાહેબ, એ શી વાત છે ? પટાવાળા દરબારી નોકર પહેલા. એક ઘરાક સમજાવવા રહ્યો એટલે જરા મોડું થયુ.' મકનનો વિવેક મુળજીથી જાય તેમ ન હતો.

'હજી તો શી વાત છે ? કાલે તારી કોબીજ ખાઇખાઇને ગામ મરવા પડયું છે એમ ડાકટર સાહેબ કહેતા હતા. ગજબ કહેવાય ના ?'

મકન હાથ પહોળા કરીને બોલ્યો, 'પણ સા'બ ! આખુ ગામ લોભિયું છે. તેલ વિના શાક કરે, પછી શાકનો શો વાંક ? આ ઘાંચી તો બધા ય માથે ઓઢીને રૂએ છે. તેલ જ ખપે નહિ !'

'અને તું એક શાહુકારનો ગગો ખાવાવાળો !'

'આ સા'બ રસરોટલી વિના હમણાં ખાણુ હરામ છે !'

'કેરી વેચે છે ?' લક્ષ્મીદાસે જરા ધીમેથી પૂછ્યું અને આગળ ચાલ્યો. બકાલી પણ પાછળ આંખમીચામણા કરતો ચાલ્યો.

'શો ભાવ છે ?'

એટલી વારમાં નથુ શેઠને તેડીને રહેમાન આવી પહોંચ્યો હતો. નથુ શેઠે લક્ષ્મીદાસના શબ્દો સાંભળ્યા ને તરત વચ્ચેથી ઉત્તર વાળ્યો, 'કેરી તો આપણી દુકાનની; બાકી બધા ગોટલા !'

'એમ કે ?' લક્ષ્મીદાસને નથુ શેઠની વાત રૂચી ને તેના તરફ જરા હસીને જોયું.

'જી હા; પધારો.'

'નથુ શેઠ ! તમારી બહુ રાડ છે. રહેમાન ! એક પાંચ શેર કેરી મુળજીને ત્યાંથી લઈ લેજે. સારી આવે હો !'

પટાવાળો કેરી લેવા ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને મુકી નથુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બલા ગઈ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, 'સા'બ આંહી નહિ આવો ?'

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું મકને સ્ત્રીની જેમ એ હાથના ટચાકડા ફોડી ધીમેથી 'બલા . . . ગઈ' કહ્યું ને પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડયા.

'આ છોકરાં કોણ છે ?' મારકીટના એક ખૂણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોહન અને બસીને બેઠેલાં જોઈને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછયું. ટાંકીમાં ચારપાંચ નળ ગોઠવ્યા હતા, આસપાસ કેટલીક કુંડીઓ હતી, ને એક નાનોસરખો બગીચો પણ કર્યો હતો. પ્યારેમોહન અને બંસી એક ખૂણાની કુંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાઈ રહ્યાં હતા.

'સાહેબ ! એ છોકરાં શાકમારકીટનાં હમેશનાં વગર તેડયાં મહેમાન છે.'

'એનાં માબાપ કોણ છે ?'

'કોને ખબર છે ? કોણ જાણે છે ? અહીં હમેશાં રહે છે. ખાવાનું પણ અહીંઆ ને સુવાનું પણ અહીંઆં. પણ અસ્સલ વાંદરાની જાત છે !'

'એમ કે ?'

'હા. આ છોકરી આઠનવ વર્ષ પહેલાં કયાંકથી આવી ચડી તે દિવસે તો દૂધ પીતી, ને છોકરો પણ ત્યારે અહીં જ હતો. ભગવાન રાખે એને કોણ ચાખે ?'

'ખાવાનું શું કરે ?'

'નળ ઉપર, માબાપ ! એનો વગર પરવાનગીનો કર છે ! કોઈ આવ્યુગયું ત્યાં ઓટલા પર ખાવા બેસે, એટલે છોકરાંઓનો ભાગ સાચો. બકાલીઓની પાસેથી પણ હમેશાં કાંઇ ને કાંઈ મળી રહે એ બન્ને મારકીટ ઉપર જ નભે છે સા'બ !'

'ઠી . . . ક.' લક્ષ્મીદાસે કહ્યુ. આ વાતમાં એને રસ પડયો નહિ. એનુ ધ્યાન નથુ શેઠની દુકાનમાં ગોઠવેલી કેસરી રંગની કેરીઓ પર હતું.

છેવટે લક્ષ્મીદાસ આજનો ફેરો સફળ કરી મારકીટના ફાટકમાંથી બહાર નીકળ્યો. ફાટક પાસેના ખૂણામાં જ પેલી નળની ટાંકી ને બગીચો હતાં. આસોપાલવના ઝાડ પરથી બંસી અને પ્યારેમોહનની વાતો સભળાતી હતી.

'પણ એ પડાવી કોણે ? ભાયડે ! ડોસાભાઇ અમથા તો કાઢે તેવા નથી !'

બન્ને જણાં ખડખડ હસી પડયાં.

'ડો . . . સાભાઈ !' પ્યારેમોહન રહી શકયો નહિ; તેણે ત્યાં બેઠાબેઠા મોટેથી બૂમ પાડી, 'એ ડો . . . સાભાઇ !'

જવાબમાં બેચાર બકાલીઓનુ હાસ્ય ને મુળજીના બે ત્રણ શબ્દો સંભળાયા છોકરાં પણ આનંદી હતાં ને અત્યારે તો ગેલમાં ચડયાં હતાં.

'જો હું સા'બ થાઉં ના, તો બધા પાસેથી ખૂબ કેરીઓ પડાવું !' પ્યારેમોહન કેરીનો ગોટલો નીચે નાખતાં બોલ્યો.

'ના માડી !' બંસીએ કહ્યું, 'એવું તે કોણ કરે ?

'નથુ શેઠ! તમારી બહુ રાડ છે. રહેમાન! એક પાંચ શેર કેરી મુળજીને ત્યાંથી લઈ લેજે. સારી આવે હો!'

પટાવાળો કેરી લેવા ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને મુકી નથુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બલા ગઈ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, 'સા'બ આંહી નહિ આવો?'

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું. મકને સ્ત્રીની જેમ બે હાથના ટચાકડા ફોડી ધીમેથી 'બલા . . . ગઈ' કહ્યું ને પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડયા.

'આ છોકરાં કોણ છે?' મારકીટના એક ખૂણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોહન અને બસીને બેઠેલાં જોઈને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછ્યુ. ટાકીમાં ચારપાંચ નળ ગોઠવ્યા હતા, આસપાસ કેટલીક કુંડીઓ હતી, ને એક નાનોસરખો બગીચો પણ કર્યો હતો. પ્યારેમોહન અને બસી એક ખૂણાની કુંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાઈ રહ્યાં હતાં.

'સાહેબ! એ છોકરાં શાકમારકીટનાં હમેશનાં વગર તેડયાં મહેમાન છે.'

'એનાં માબાપ કોણ છે?'

'કોને ખબર છે? કોણ જાણે છે? અહીં હમેશાં રહે છે. ખાવાનુ પણ અહીઆં ને સુવાનુ પણ અહીંઆં. પણ અસ્સલ વાંદરાની જાત છે!'

'એમ કે?'

'હા. આ છોકરી આઠનવ વર્ષ પહેલાં ક્યાંકથી આવી ચડી તે દિવસે તો દુધ પીતી, ને છોકરો પણ ત્યારે અહીં જ હતો. ભગવાન રાખે એને કોણ ચાખે?'

બકાલીઓ શામજીને સાદ કરી રહ્યા હતા. શામજી પોતાના લંગડા પગને સાણસાની મદદથી ટેકવીને ઝપાટાબંધ ચાલ્યો આવતો હતો. આજ તેણે નવું અંગરખુ પહેર્યુ હતું, માથે લીલો ખોટા તારાવાળો સાફો બાંધ્યો હતો, ને તેની વહુ ત્યા સાવરણો લઇ વાળતી હતી તેને રોફ બતાવવા કે વગ દેખાડવા રસ્તે જતાઆવતા સૌને સલામ કરતો હતો બકાલીઓના સાદથી તે મારકીટ તરફ આવી પહોંચ્યો

'કેમ નથુ શેઠ! શો હુકમ છે સાહેબ?'

'અરે આ બે રખડુ છોકરાં. એનાં કૂતરાને પકડયુ? આજે એ કૂતરાએ ખૂબ હેરાન કર્યા છે.'

મકન ને મુળજી છેટેથી હસ્યા, 'કાલે કા પકડતાં બચાવ્યુ?'

એટલી વારમા પ્યારેમોહન ને બસી નીચે ઉતરીને આવી પહોંચ્યા હતા ટપુ શામજી સામે ભસતોભસતો આમતેમ આટા મારતો હતો તે પોતાના મિત્રો મદદે આવેલા જોઇને વધારે ભસવા લાગ્યો.

'પકડ સાળાને!' નથુ શેઠે એક લાકડીથી ટપુને હાંકી કાઢ્યો હતો. કૂતરો પ્યારેમોહન તથા બંસીનો સાદ સાંભળી ત્યાં આશ્રય માગવા દોડયો, એટલામાં શામજીએ ચાલાકીથી આબાદ પકડી લીધો ને ગર્વથી બોલ્યો, 'લ્યો મહેરબાન!'

પ્યારેમોહન ને બસી દોડયાં, 'એલા એ, અમારો કૂતરો છે. પ્યારેમોહને બૂમ પાડી. બંસી ગળગળી થઇને બોલી, 'બાપુ! મારૂં કૂતરૂં છે; છોડી દે.'

'હા હા, ડીકલો છું ના?' શામજીએ કૂતરા પકડવાના પોતાના દસબાર વર્ષના અનુભવથી દયા ખોઈ હતી તે બતાવ્યું.

જો આકાશમાં ભગવાન છે ના, તેના ચોપડામાં આપણી વાતો લખાય છે!'

'એમ કે?' પ્યારેમોહને જરા ગંભીર બનીને આકાશ સામે જોયુ: 'તને એ કોણે કહ્યું?'

'કેમ, તે દ' ઓલા દક્ષણી સાહેબે ન કહ્યુ, તું ભુંડુ બોલ્યો એટલે?'

'હા.. હા.' પ્યારેમોહને એ જૂની વાત યાદ આવતાં જવાબ વાળ્યો; 'અને તેણે જ તારૂ નામ નાનીને બદલે બસી પાડ્યું. ભલા, એ સાહેબ ક્યાં ગયા?'

'અરેરે! બિચારા મરી ગયા.'

છોકરાં મૃત્યુના નામથી ઘડીવાર ગંભીર બની ગયાં. પણ એટલામાં તેમના વહાલા કૂતરાના ભસવાના અવાજથી જાગ્રત થયાં. બંસીએ નીચે દૃષ્ટિ નાખી ત્યાં મૃત્યુને ભૂલાવે તેવો એક ચહેરો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે બેબાકળી થઇ ગઈ. 'પ્યારેમોહન! હાયહાય રે?' એવો દુઃખભર્યો અવાજ તેનાથી નીકળી ગયો.

'કાં કાં? બંસી!'

'શામજી, મારો પીટ્યો! કાલ મારા ટપુને પકડ્યો હતો. હવે એ તો આ તરફ જ આવે છે, લે.' બંસી ઢીલી પડી ગઈ.

શામજી ભંગીનું નામ હતું, ને તેનું કામ કૂતરાં પકડવાનું હતું. કાલે તેણે બંસીના ટપુને પકડ્યો ત્યારે બંસીએ માંડમાંડ છોડાવ્યો હતો. આજે તેને આ તરફ આવતો જોઈ તે ધ્રૂજી ઉઠી.

પ્યારેમોહન એકદમ નીચે ઉતરવા મંડ્યો. કેટલાક

છોકરાં પાસે પડ્યો રહેતો ને ગમે તેવી અંધારી રાત્રે પણ છોકરાં નીરાતે સુઇ રહેતાં.

બીજે દિવસ બસી આખો વખત સ્ટેશને રહી હતી, ને ઉતારૂઓના પોટકાં ઉપાડી ત્રણ આના પેદા કર્યા હતા. આજે તેણે કોઇ બકાલી પાસે ચીભડાની ચીર સરખી માગી નહિ. બધા બકાલી એક ફેર ગયો જાણી છાના હસતા હતા.

પ્યારેમોહન કૂતરાની શોધ કરવા નીકળી પડ્યો હતો. બંસી આવીને તેની રાહ જોતી બેઠી. એટલામાં તો પ્યારેમોહનને દૂરથી દોડતો આવતો જોયો. એના પગમાં ઘણો ઉત્સાહ હતો. તે છેક પાસે આવ્યો.

'બંસી !' મોટી શોધ કરી હોય તેમ પ્યારેમોહન બોલ્યો 'કાલે તું એકલી રહીશ ?'

'કાં ?'

પ્યારેમોહન છેક પાસે આવ્યો 'જો કાલે કૂતરાનો ડબ્બો ઉપડે છે, ને હું પાછળપાછળ હાલ્યો જઇશ. ટપુ બહાર નીકળશે કે તરત ઉપાડીને હાલ્યો આવીશ.'

'હું ભેગી આવું તો ?'

'ના બાપુ, તું પાછી થાકી જા ને રોતી જા.'

'ઠીક, તો તું એકલો જાજે. પણ તેં શું ખાધું ?'

'કાંઇ નહિ !'

'બસીએ પોતાની ઓઢણીએથી સંતાડેલા ગાંઠિયા છોડ્યા ને બન્ને જણાં ખાવા બેઠાં : પાણી પીધું, ને ઓટલા પર વાતો કરતાંકરતાં સુતાં. એકબીજાના શ્વાસ ભટકાય એટલાં નજીક બન્ને નિર્દોષ બાળકો એકબીજાની હુંફમાં પડ્યાં હતાં ને શાંતિથી ઘોરતાં હતાં.

'એલા મૂકતો નહિ!' એક સાદ આવ્યો.

'કાં બાપુ!' બંસીનો ગળગળો સ્વર બીજા બેચાર હોકારામાં ડુબી ગયો.

'ઠીક થયું!' મકન છેટેથી બોલ્યો, 'સાળે કાલે જ મારૂં ભાત અભડાવ્યું હતું!'

પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ. તે પથ્થર લઇને દોડયો. ચારે તરફથી 'હાં હાં' ના પોકાર થવા લાગ્યા. 'કાં? લેતો જા ને? ગગો ફેરી લઇને ભાગ્યો હતો, ને હજી તો ભાજીની વાત કરે છે!' મુળજીએ ટોણો માર્યો.

પ્યારેમોહનનો છુટેલો પથ્થર ટપુને જ વાગ્યો ને કૂતરો બમણા દર્દથી ચીસ પાડી ઉઠ્યો. બધા બકાલીઓ હસી પડ્યા, ને બંસી હાથથી મો ઢાંકીને રોઇ પડી.

શામજી કૂતરાને દૂરદૂર ખેંચી જવા લાગ્યો. દર્દથી ધીમી થતી એની ચીસો બસીને બમણો શોક આપતી હતી. બન્ને જણાં તેની પાછળપાછળ ગયાં, પણ શામજીએ તો કૂતરાને પાંજરામાં પુરી દીધો હતો, ને ત્યાં તેના અનેક જાતભાઇઓ સાથે તે પણ લડાઇમાં પડ્યો હતો.

બન્ને નિરાધાર છોકરાં સામે આખી મારકીટ થઇ હતી, ને તેમનો નાનો કૂતરો ઝુંટવાઇ ગયો હતો. બંસી ને પ્યારેમોહન આખી રાત રોયાં.

તે દિવસે પ્યારેમોહન ને બંસી નળની પાસે પાણી ઉડાડતાં નહોતાં. તેમની રમતમાં ભંગાણ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની રમતમાં ભંગાણ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની સાથે સોડમાં સુનાર કોણ હતું? કૂતરો આખી રાત આ

છોકરાં પાસે પડચો રહેતો ને ગમે તેવી અંધારી રાત્રે પણ છોકરાં નીરાંતે સુઇ રહેતાં.

બીજે દિવસ બંસી આખો વખત સ્ટેશને રહી હતી, ને ઉતારૂઓનાં પોટકાં ઉપાડી ત્રણ આના પેદા કર્યા હતા. આજે તેણે કોઇ બકાલી પાસે ચીભડાની ચીર સરખી માગી નહિ. બધા બકાલી એક કર ગયો જાણી છાના હસતા હતા.

પ્યારેમોહન કૂતરાની શોધ કરવા નીકળી પડચો હતો. બંસી આવીને તેની રાહ જોતી બેઠી. એટલામાં તો પ્યારેમોહનને દૂરથી દોડતો આવતો જોયો. એના પગમાં ઘણો ઉત્સાહ હતો. તે છેક પાસે આવ્યો.

'બંસી!' મોટી શોધ કરી હોય તેમ પ્યારેમોહન બોલ્યો 'કાલે તું એકલી રહીશ?'

'કાં?'

પ્યારેમોહન છેક પાસે આવ્યો, 'જો કાલે કૂતરાનો ડબ્બો ઉપડે છે, ને હું પાછળપાછળ હાલ્યો જઇશ. ટપુ બહાર નીકળશે કે તરત ઉપાડીને હાલ્યો આવીશ.'

'હું ભેગી આવું તો?'

'ના બાપુ, તું પાછી થાકી જા ને રોતી જા.'

'ઠીક, તો તું એકલો જાજે. પણ તેં શું ખાધું?'

'કાંઇ નહિ!'

'બંસીએ પોતાની ઓઢણીએથી સંતાડેલા ગાંઠિયા છોડચા ને બન્ને જણાં ખાવા બેઠાં: પાણી પીધું, ને ઓટલા પર વાતો કરતાંકરતાં સુતાં. એકબીજાના શ્વાસ ભટકાય એટલાં નજીક બન્ને નિર્દોષ બાળકો એકબીજાની હુંફમાં પડચાં હતાં ને શાંતિથી ઘોરતાં હતાં.

સવારે પ્યારેમોહન વહેલો ઉઠી ચાલ્યો ગયો. બંસી તો સ્ટેશને પહોંચી ગઇ હતી. આજે તેણે ઠીક કમાણી કરી. સાંજે કેરી ને રોટલી ખાવા માટે પ્યારેમોહનની રાહ જોતી બેઠી રહી. છેક સાંજ પડી, પણ પ્યારેમોહન આવ્યો નહિ. બંસીએ બે ત્રણ વખત લાંબી નજર ફેરવી ખૂબ ટીકીટીકીને જોયું, પણ પ્યારેમોહન કે ટપુ કોઈ દેખાયું નહિ. તે રોવા મંડી નાનું બાળક સુતુંસુતું રોયું ને રોતુંરોતું આસોપાલવના ઝાડ નીચે આખી રાત પડ્યું રહ્યું. સવાર થયું ત્યારે પાછું રસ્તાપર રાહ જોતું ઉભું. પણ પ્યારેમોહન હજી આવ્યો નહિ. બંસી બિચારી, રાહ જોઇજોઇને હમેશાં સાંજે રડે રડતાં થાકે ત્યારે સુએ, સુતાં થાકે ત્યારે રડે.

'એક દિવસ, બે દિવસ, . . ને ઘણા દિવસ એક ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ ટપુ અચાનક પાછો આવ્યો. પણ હજી પ્યારેમોહનનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બંસીએ પ્યારેમોહનની રાહ જોઈ ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણકે તે એને શોધવા નીકળે ને કદાચ પ્યારેમોહન પાછળથી આવી ચડે તો ?. . . . બંસીને દરરોજ સાંજે નિરાશા થતી ને દરરોજ સવારે આશા આશા પ્રગટતી.

આ ઘટના બન્યે ઘણો વખત થયો. બંસી હવે તો છોકરી મટી નાનીશી સ્ત્રી બની છે. તેના ચહેરા પરથી બાલપણના બધા ભાવ ચાલ્યા જઇ યુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન આવી ચુક્યા છે. તે નાનપણથી મારકીટમાં જ ઉછરી હતી, એટલે તેણે પણ એક શાક વેચવાની જ દુકાન રાખી લીધી. હજી

લક્ષ્મીદાસ હમેશાં આંટો આવે છે, ને બંસીને કોઇ ને કોઈ રીતે સતાવ્યા વિના રહી શકતો નથી.

પણ બંસી પ્યારેમોહનની જ રાહ જુએ છે. તેણે કહ્યું નહોતું કે હું સાંજ પહેલાં આવીશ ? બંસી હમેશાં કાલ માટે કૈંક નવીન આશા રાખે છે, ને એવી રીતે એક પછી એક દિવસ ચાલ્યા જાય છે.

બંસી હવે તો મુળજી ને મકનની હરીફ હતી. શાકની ઝાઝી ઘરાકી એને ત્યાં જ લાગતી; ને કોણ જાણે કેમ, સૌથી સારૂં શાક પણ હમેશાં બંસીને ત્યાં જ રહેતું. મકન આંખમીચામણાં કરીને બોલતો; 'ભાઈ, જગત આંધળું છે !' ને મુળજી એને આશ્વાસન દેતો હોય તેમ કહેતો 'એ ય તે કેટલા દિ' ? ચાર દિ'નુ ચટકું !'

લક્ષ્મીદાસની વિરુદ્ધ ઘણી અરજીઓ થવાથી, ને લક્ષ્મીદાસે દરેક પ્રસંગમાંથી લાભ લેવાનુ સૂત્ર ખૂબ ચલાવ્યું તેથી, તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે તે શાક લેવા આવતો, પણ છુપાઇને ધીમેથી ચાલ્યો જતો. તેની જગ્યાએ નવો માણસ નીમાયો હતો, ને આખું બકાલી મંડળ એ નવા અધિકારીની કાગને ડોળે રાહ જોતું હતું.

卐

મુળજીની દુકાન પાસે મકન બકાલીઓની પરિષદમાં ભાષણ કરતો હતો, 'આ છોકરી જુઓને; આખી મારકીટે તેને ખવડાવ્યું, ને તેણે બધાંને ઢાંકી દીધાં !'

નવા આવનાર અધિકારીએ તે વખતે મારકીટમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ને એક પછી એક દુકાન પર થઈ તે આગળ આવતો હતો પાછળ પેલો વૃદ્ધ પટાવાળો રહેમાન હતો.

નવા મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીએ પોતાના હાથમાં નાનું બાળક તેડ્યું હતું, ને તેની સાથે ઘડીઘડીમાં તે રમત કરતો હતો.

બંસીની દુકાન આવી. સેક્રેટરી ત્યાં થંભી ગયો. દુકાન પરથી એક કૂતરો ઉભો થઇ પુછડી હલાવવા લાગ્યો.

'ડાઘિયા!' બંસીએ કોમળ સ્વરથી કૂતરાને બોલાવી લીધો. ટપુનું નામ હવે ડાઘિયો હતું

કૂતરો ગેલ કરતો પાછો ફર્યો, પણ આનંદના પોકાર દાબી શક્યો નહિ.

બંસી સાંભળે તેમ બકાલીઓમાં ધીમીધીમી વાતચીત થતી હતી:

'બોલ્યો પ્યારેમોહન તો નહિ.'

'અરે હા, એ જ. અહીં છોકરો હતો ત્યારે તો રખડતો.' બીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

'પુરુષના નસીબ આડે પાન, ભાઈ! નકર, આ ડાઘિયાને ગોતવા ગએલ. ભૂલો પડ્યો, ને કોક મુંબઇના શેઠે હાથ ઝાલ્યો તે આજ આપણો ઉપરી થયો.'

'કીયે છે મોટી પરક્ષામાં પાસ થીયો છે. અને . . આપણે ઇ ના ઇ . . . .'

'તમે શાક સારૂં જ વેચો છો કે?' પ્યારેમોહન બંસીની દુકાન પાસે ઉભો રહી તેને બોલાવવા લાગ્યો.

બંસીએ નીચેથી જરા ઉપર જોયું. એની મુંઝવણ સ્પષ્ટ હતી. તેણે ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, 'જી હા.'

ડાઘિયો વધારે ને વધારે કૂદવા લાગ્યો.

'મને ઓળખો છો?' પ્યારેમોહને ઓળખાણ આપવાની પહેલ કરી.

બસીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે ધીમેથી એટલો જ જવાબ વાળ્યો, 'તમને ન ઓળખું તો કોને ઓળખું? તમે પ્યારેમોહન!'

પ્યારેમોહન ડોકું ધૂણાવી આગળ ચાલ્યો પણ બંસીનું જગત એક જ સપાટે આશામાંથી અંધકારમાં ચાલ્યું ગયું. તેની આંખમાં અનાથતાનાં આંસુની સ્પષ્ટ છાલક આવી રહી.

પ્યારેમોહન આગળ ચાલ્યો ગયો કે તરત જ બંસીએ એક સુંદર દાડમ કાઢ્યું ને રહેમાન સામે ધરી બોલી, 'રહેમાન! આ નવા સાહેબ કે?'

'હા તે, વળી ભૂલી ગઇ? પ્યારેમોહનભાઇ એમનુ નામ.'

'પરણેલા લાગે છે.'

'કેમ નહિ? આ નાનો છોકરો તેડ્યો છે ને?'

બસીએ દાડમ આપ્યુ, 'લે આ સાહેબના છોકરા માટે.'

રહેમાન સાહેબ પાસે ચાલ્યો ગયો. બંસી હાથ વડે મોં ઢાંકી ત્યાં જ બેસી રહી. ડાધિયો આનંદમાં રઘવાયા જેવો આમતેમ ફરતો હતો, પણ બસીની બધી આશા પર નિરાશાનાં વાદળાં ફરી વળ્યાં હતાં. પ્યારેમોહન નાના છોકરા સાથે ગેલ કરતો મારકીટમાં ફરી રહ્યો હતો.

બીજે દિવસે આખી મારકીટમાં હોહા થઇ રહી હતી. બંસી પોતાની દુકાન જેમની તેમ મૂકી ચાલી ગઈ હતી, ને સૌ બકાલીઓ કુદીકુદી તાળી લેતા હતા.

રહેમાનખાંએ પ્યારેમોહનને આ વાત કરી. પ્યારેમોહન એકદમ રોવા જેવો થઈ ગયો: 'હેં! બસી ચાલી ગઈ? ક્યાં?'

'કોણ જાણે, સાહેબ. બાઇ બહુ જીવની ઉદાર હતી. કાલે નાનાભાઇને દીઠા, ને દીઠા ભેગુ દાડમ કાઢી આપ્યું.'

'નાનાભાઇ કોણ?'

'કાલે આપની સાથે બજારમાં લાવ્યા હતા ને? એને જોતાં જ પૂછ્યું', 'સાહેબનો છોકરો છે કે? લે દાડમ આપજે.' એટલે એવી વિવેકવાળી બાઇ, સાહેબ!'

પ્યારેમોહન નીચે બેસી ગયો. એના ચહેરા પરથી તેજ ઉડી ગયું. તે બે હાથમાં મોં ઢાંકી દઈ બોલ્યો, 'અરે રહેમાનખાં, તે કાચું કાપ્યું છે. એ તો પાડોશીનો છોકરો હતો. રમતિયાળ છે માટે સાથે આવ્યો હતો. હું તો એકલો જ છું! તને બંસીએ બીજું કાંઇ પૂછ્યુ?'

'હા, સા'બ. આપ પરણેલા છો કે નહિ; છોકરાંછૈયાં શું છે?'

પ્યારેમોહન નાના બાળકની માફક રોઈ પડ્યો, 'અરે, રહેમાનખાં! . . તે . .' એટલું જ બોલી શક્યો.

卐

દિવસોની તપાસ નિષ્ફળ ગઇ. બંસી ન જ મળી. હતાશ હૃદયે, હમેશાં સાંજે, પ્યારેમોહન તે મારકીટમાં જાય છે, બગીચામાં પેલા આસોપાલવના ઝાડ નીચે બેસે છે, ને નાના છોકરાની માફક રોઈ પડે છે! . . . .

ઘણી રાતો રોતાંરોતાં ત્યાં જ પસાર થાય છે ને છેક સવારે, માણસો તેને ઘર તરફ જતો જુએ છે.

બંસીએ રાહ જોઇ તેમ પ્યારેમોહન હવે બંસીની રાહ જુએ છે: શ્રદ્ધાથી, પ્રેમથી, શાંતિથી, આશાથી.

મદભર નેનાં

આનંદ મોહન વિચિત્ર પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો. એ નાનો હતો ત્યારે એની માએ કહ્યું હતું કે આનંદમોહનને કોઈ ચાહે એટલુ કપટ એનામાં નથી ! એ બહુ ઉદાર હતો ને તેથી ઘણો જ ગરીબ રહેતો. તેના સાચા અને અપ્રિય શબ્દોથી ભડકનારા સૌ તેને છાની રીતે પૂજતાઃ વખાણતા નહિ પણ માન રાખતાઃ સોબત ન રાખતા, છતાં સોબતી થવા યોગ્ય છે એમ માનતા. આનંદમોહનના આવા કડવા સ્વભાવમાં એક કરુણ પ્રસંગ મળી ગયો. તેની માતાના મૃત્યુ પછી તેનો સ્વભાવ એવો ફરી ગયો કે જાણે હવે એ પહેલાંનો આનંદમોહન જ નથી ! ચહેરો એટલો દૃઢ છતાં ગંભીર, શોકવાહી અને મૃદુ બન્યો ! ચાલ એટલી જ સીધી, અક્કડ અને અડગ છતાં સાબરમતીના કિનારા પર એનાં પગલાં એક કરતાં એક વધારે ભારથી ઉપડતા ! હજી પહેલાંનો જ રખડુ આનંદમોહન, પરંતુ હવે ખીસામાં મગફળીનાં ખોખાં ભરવાને બદલે કે એક ખીસામાં બોર ને બીજા ખીસામાં એના ઠળિયા ભરવાને બદલે એનાં ખીસાં જુદીજુદી ચિત્રોની ચોપડીઓથી ભર્યાં રહેતા !

આનંદમોહનની માતા માત્ર સ્ત્રી કે માતા ન હતી. શરાબમાં ચકચૂર બનેલા એના પિતાના ઘરની જીવતી વ્યવસ્થા હતી. આનંદમોહનનો પિતા કેદારનાથ પ્રથમથી જ દારૂનાં પીઠાંનો અભ્યાસી હતો. બીજા ઘણા ત્યાં આવીને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ એનો અડગ અભ્યાસ ચાલુ જ હતો. પોતાની નેતરની સોટી લઈ ધીમેધીમે આ આરામગાહમાં જાય ત્યારે જ એને આનંદ આવે ! આનંદમોહનની મા આ બધું જાણતી; ને તેણે પોતાનું સ્વત્વ ખીલાવી, પુરુષ–પતિને આ લતમાંથી બચાવવા બહુ યત્ન કર્યો; પરંતુ કેદારનાથના સ્વભાવમાં જરા પણ ફેર ન પડ્યો. આનંદમોહનની માતા જીવી ત્યાં સુધી તે દારૂડિયા પતિ અને રખડુ પુત્રની વચ્ચે સોનાની કડી હતી. બન્નેને ઘેર આવવાનું મન થાય એવી શીતળ છાયા હતી.

અને જોકે બેમાંથી એકકે યે પોતાના સ્વભાવ પર કાબુ મેળવ્યો નહિ, છતાં કાબુ મેળવવા યત્ન ચાલુ હતો, અને ક્યારેક ક્યારેક તો, પિતાપુત્ર બન્ને શિયાળાની ઠંડીમાં સગડી પાસે બેસી ઉનીઉની રસોઇ જમતા ત્યારે આ માનસિક પરાજય ભીની આંખે કહી દેતા ! એ ભીની આંખ મીઠા શબ્દોથી સુકાતી ત્યાં તો કેદારનાથ દારૂના પીઠા તરફ રવાના થયો હોય ! મનુષ્ય પ્રકૃતિને જીતતાં પોતે જ હોમાઈ જાય છે. એ પરાજયમાં જ એનો સનાતન સંગ્રામ છે.

સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી કેદારનાથનુ વ્યવસ્થિત પરંતુ ગરીબ ઘર ખરૂં કંગાલ બન્યું. અત્યાર સુધી એ ગરીબી પર એક સ્ત્રીએ કળાનો પડદો નાખી એને સાદું, સ્વચ્છ અને મધુર રાખ્યું હતું. એમાં સંધ્યાનાં છેલ્લાં કિરણની સુંદર અને કરુણ

પ્રભા હતી; ને તેથી જોનારને એમાં ગરીબી કરતાં સાદાઇ વધારે લાગતી, અને ગરીબીની દયા કે ગ્લાનિ અનુભવવા કરતા જોનાર સાદાઇનુ સૌન્દર્ય જ અનુભવતો. કેદારનાથની ગરીબી આમ છુપાઇ રહી હતી તે સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તરત જ ભયંકર રીતે ખુલ્લી પડી ગઈ. તેણે મરતામરતાં પણ છેવટ સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવ્યું હતું. ને છેવટની ભેટ જેવી કિંમતી ઘરેણાંની એક સુંદર નાની ડબી પોતાના પુત્ર આનંદમોહનને આપી હતી. આનંદમોહન એ ઘરેણા જોઇ ખૂબ રોયો એના જીવનનું ત્યારથી પરિવર્તન થયું, એની માતો સ્વાર્પણ કરવાનો સ્વભાવ પુત્રમાં ખીલી નીકળ્યો, ને હવે પહેલાનો એકલ અડગ આનંદમોહન રખડુ છતા રખડવાનો હેતુ ફેરવી બેઠો. ઉદાર રહ્યો ને ઉડાઉ મટી ગયો, ને ખુલ્લેદિલ છતા પ્રિય અને કરુણ બની રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછી કેદારનાથની બધી સેવા આનંદમોહને ઉપાડી લીધી. આનંદમોહન મજૂર જેટલુ કામ કરી મજૂરી કમાવા લાગ્યો કેદારનાથના દારૂના પૈસા પુરા પાડવા એ સારી રાત જાગવા લાગ્યો એનો ચહેરો ફિક્કો પડતો ગયો, એનું શરીર લેવાતું ગયું છતાં એણે માતાની જેમ ગરીબ ઘરને ટકાવી કેદારનાથનો ઘરનો મોહ જાળવી રાખ્યો!

પરંતુ કુદરત એની વિરૂદ્ધ હતી. કેદારનાથ માંદો પડ્યો. શહેરનો ડૉકટર એટલે જ ગલ્લનો લુટારૂ. સામાન્ય રીતે ડૉકટર લાગણી વિનાનો પ્રાણ છે અને પ્રાણ વિનાનું શરીર છે! એનામા ચેતન નથી છતાં ચૈતન્ય દેખાય છે. એનુ શરીર જાડું હોય ત્યારે ધારવું કે એને હાથે ઘણા મનુષ્યો મર્યા છે: ને પાતળું હોય ત્યારે સમજવું કે માણસો ન માર્યાની એને ફિકર છે! એને રોગી પર જેટલો પ્યાર છે તે કરતાં રોગ

પર વધારે પ્યાર છે! ને તેથી રોગ ફીટાડવા કરતાં રોગીને જ ફીટાડે છે!

ડૉકટર રમણલાલે આનંદમોહનની ઘણા દિવસની ભેગી કરેલી મજૂરી એક ફેરામાં ઉઠાવી લીધી. આનંદમોહને પિતાને બચાવવા ઘરેણાંની ડબ્બી હોમી દીધી. પરંતુ કેદારનાથે છેવટે દેહ ત્યાગ કર્યો. આનંદમોહન તે દિવસે છાતીફાટ રોયો. પેલી નેતરની સોટી ને સામેની શરાબની દુકાન! આજે કેદારનાથે દારૂના પૈસા માગ્યા નહિ તેથી આનંદમોહનને લાગ્યું કે આજે જાણે આખું અમદાવાદ શાંત છે એનું જૂનું ઘર આજે એની સાથે રોયું ઘરના પથ્થર અને પોતે બન્ને જૂના મિત્રો હતા. આજે જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે મૈત્રી જામી હતી. આનંદમોહન દરેક પથ્થરનો સોબતી હતો, ને દરેક પથ્થર કેદરનાથનો જૂનો પરિચિત દોસ્ત હતો. આનંદમોહન આ ઘર સિવાય કેદારનાથનુ સ્મરણ બીજે કયા કરે? એટલી પરિચિત લાગણીથી સાભળે પણ કોણ? કેદારનાથને સભારે પણ કોણ? ચૈતન્ય ચૈતન્યની મૈત્રી એ તો તપેલા સ્વાર્થનો એક કકડો બીજા સ્વાર્થ સાથે જોડાય છે. ખરી મૈત્રી જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે હોય: પથ્થર અને શિલ્પી વચ્ચે હોય, પીછી અને ચિતારા વચ્ચે હોય: વાદ્ય અને વગાડનાર વચ્ચે હોય: આનંદમોહન અને એના ઘર વચ્ચે હોય. આનંદમોહન ત્યાં ખૂબ રોયો! હવે આનંદમોહન તદ્દન ફર્યો. એ બેદરકાર બન્યો છતાં રખડુ મટી ગયો. એનું ઘર વધારે વ્યવસ્થિત ન હતું, છતાં વધારે સ્નેહાળ હતું. હવે આનંદમોહનને ત્યાં નાના છોકરાંની અખડ ધૂન જામી જ હોય. અનંદમોહન હવે સ્વચ્છંદી હતો. મરજી પડે તો કમાય ને ખાય: ખાનું

ન હોય તો કામે ન જાય એ ઉત્તમ નકશીદાર કારીગર હોવાથી સહેજે ત્રણથી ચાર રૂપિયા પાડે, છતા એ કયારેક ત્રણ આનામાં પણ મજૂરી કરતો. પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જ એ કામ કરતો. કયારેક દિવસોના દિવસો કામે ન પણ જાય; કયારેક ત્રણચાર આનામા મજૂર બને; કયારેક ચાર રૂપિયા આપતાં પણ કામ ન કરે. પોતાના પેટ માટે તે માત્ર પેટ પુરતી જ મજૂરી કરતો: પણ કોઇકનું કામ કરવા, પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરી મજૂરી કમાતો. તે કહેતો, શક્તિનો ઉપયોગ સ્નેહ વધારવામા છે. એને ત્યાં સાંજે છોકરાંની ધમાલ જામે: રાત્રે તે મધુર કંઠે પડ જગાવે: સવારે સુંદર આલાપે પ્રભાતને જગાડે. એનુ જીવન એટલે અખડ પુણ્યપ્રવાહ. ઘણાંને મોહ થાય એવું નિર્દોષ જીવન હતું; છતાં કોઈની હિંમત ન ચાલે એટલું કઠોર હતું.

આનંદમોહનના ઘરની સામે એક સુદર વાડી હતી. એ વાડીમાંથી વારંવાર દુલારી ગામ તરફ જવા નીકળતી. એનાં વિશાળ, ગોળ, મદ અને મસ્તીભર્યાં નયન, સહજ જ, આખા અમદાવાદની મૂર્તિમંત દીનાવસ્થા સરખી આનંદમોહનની બેદરકાર ઝુંપડી પર અચૂક પડતાં.

એ નાના શા ગૃહના દ્વારમાં આનંદમોહન બેઠો હોય. ઘરમાં દૃષ્ટિ કરો તો ચુલા પર માટીનું એકાદ હાંલ્લું કે આનંદમોહનની છેલ્લી કમાણી એકાદ ચટાઈ એટલું જ દેખાય. ને છતાં ઘરના બારણામાં બેઠેલ, નાનાં છોકરાં સાથે હસતો હોય, કબુતર સાથે રમતો હોય, મોરને નચાવતો હોય. ગરીબી ઉપર ચઢી એ હસતો. ક્યારેક આનંદમોહન દ્વારમાં ઉભો હોય; અને ઘણાં કાણાંવાળા ને અસંખ્ય થીગડાં વાળા

કોટના એક ખીસામાં હાથ નાખી સામેના ઝાડ પર દૃષ્ટિ ચોડી આકાશ તરફ જોતો હોય. એક ખીસામાં હાથ હોય, અને બીજા ફાટેલ ખીસામાંથી બહાર પડતાં આંગળાં હાલતાં હોય. એના કોટનું મૂળ કપડું થીગડાંમાં ઢંકાયું હતું. થીગડાં કરતાં તીનાં વધારે હતાં: ને તીનાં કરતાં રંગ વધારે હતા. આનંદમોહનનો આ કોટ જોઇ કેટલાંક છોકરાં એને ગોદડિયો ફકીર કહેતા, ને ત્યારે આનંદમોહન જરાક મીઠું હસતો.

દુલારી હમેશાં ત્યાંથી નીકળતી. એ તરફ તેની વાડી હતી ને તે હમેશાં ત્યાંથી શાક લઇ મારકીટમાં જતી. એની મસ્ત આંખ પર આનંદમોહનને જોઈ મદ ચડતો, એના ખુમારીભર્યા ચહેરામાં ગુમાનથી ભ્રકુટી ચડતી. આનંદમોહન માટે જ નહિ, પરંતુ લગભગ ઘણા પુરુષને જોઇ દુલારીનો આ ગુમાનભર્યો ચહેરો ને મદભરી આંખ આટલી મસ્તીથી ફરતી દુલારીની ચાલવાની ઢબમાં પણ યૌવન કરતાં સ્વભાવનું ગુમાન વધારે હતું. એ જ મદભર નેનાં, હજાર તલવારનો એક ઘા.

આનંદમોહન દુલારીને ઘણી વખત એમ જતી જોતો.

'તમે આ વાડીમાં રહો છો?' એક દિવસ આનંદમોહને તેને પૂછ્યું.

દુલારીએ ગુમાનથી તેની સામે જોયું. પુરુષ કરતાં છોકરો કહેવાનુ મન થાય એવો હસતો ચહેરો હતો. પણ દુલારીને જવાબ આપવાનું મન તો થયું.

'હા, આ વાડી અમારી છે.'

'તેથી જ તમને હમણાં ગામમાં જતાં જોઉં છું.' દુલારીના કાન પર પુરુષના અવાજ કરતાં છોકરાનો અવાજ

અથડાતો : એનું સ્ત્રી તરીકેનુ ગુમાન ગળતું હતું. તે બોલી, 'હા, ગામમાં હમેશ કામ હોય છે; વાડીનું શાકબજારનું ને પરચુરણ.'

આનંદમોહન ફરી બોલ્યો: બોલતાં ધ્રૂજ્યો, 'તમે એકલાં જ છો ?'

દુલારીનો સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રગટ્યો. પુરૂષને પરવશ બનતો જોઈ એનું ગુમાન સોગણું વધી પડતું. એવા મદમાં અને મસ્તીમાં જવાબ આપ્યો, 'ના ના, મારી મા સાથે છે'

આનંદમોહન કાંઇ સવાલ કરે તે પહેલાં એનો અટકચાળો હાથ ખીસું ફાડી બહાર નીકળી ગયો ! તૂટી ગએલ ખીસું હાથના જોરથી તદ્દન છુટ્ટું થઇ ગયું ને તેમાંથી બેચાર રેવડીના દાણા નીચે પડ્યા ! આસપાસ ઉભેલ છોકરાં હસીને તે તરફ દોડ્યાં. દુલારી જવા માટે પગ ઉપાડે તે પહેલાં આનંદમોહનના ચહેરા તરફ જોઈ રહી. એમાં ગરીબીની ગ્લાનિને બદલે બેદરકારી પ્રગટી રહી હતી: શરમને બદલે નિર્દોષ સરળતા હતી: જાણે આ ગરીબી એના હાથ અને પગ જેવો શરીરનો નિત્ય વ્યવહાર હોય ! જીવનનો અમસ્તો અકસ્માત હોય !

અભિમાનને બેદરકારી ખુચે છે: શ્રીમંતાઇને બેપરવા અસહ્ય બને છે; જ્યારે અમલદારીને તે ચીમળાવી નાખે છે. દુલારીને આનંદમોહનની સરલ નિર્દોષતા ગમી ગઇ; એનુ ભાવ ભર્યું વદન પ્યારૂં લાગ્યું; પણ એની બેદરકાર ગરીબી ખૂંચી રહી.

ત્યાર પછી એક દિવસ આનંદમોહન વાડીમાં પરચુરણ કામે આવ્યો હતો. દુલારીને એ ગમ્યું. એણે આનંદમોહનને રક્ષકના જેવા અવાજથી પૂછ્યું, 'આનંદમોહન, હમણાં મજુરી નથી કરતા ?'

'ના, હજી દાણા છે.'

'તો કાલથી અહીં આવજે!'

આનદમોહન એની વાડીમાં ફરતો. દુલારીને એ પ્યારો બનતો હતો. દુલારી ત્યાં વારંવાર આવતી હતી.

'આનંદમોહન! લે આ કોટ.' દુલારીએ એક દિવસ કહ્યું.

'કોનો છે?'

'તને આપવો છે; લે. એ મારા બાપાનો હતો.'

આનંદમોહને માથું ધૂણાવ્યું!

'કેમ? નથી લેવો?'

આનદમોહન બેદરકાર મીઠું હસ્યો: પોતાના કોટનાં અસખ્ય થીગડાં તરફ જોઈ રહ્યો. 'હજી આ જૂનો નથી થયો. હમણાં મારે જરૂર નથી; બીજાને આપો.'

દુલારી પાછી હઠી ગઈ. એના ગુમાનને પૂજે એવો સરલ છોકરો હાથથી જતો જોઈ એ ખીજાઇ: 'તું ગાંડો છે!'

'હાસ્તો.'

હવે પછી દુલારીનું ધ્યાન આનદમોહન તરફ ચોટયું. એનો મધુર ચહેરો યાદ આવતો તે છતાં પોતાનું ગુમાન પોષાય એવો શબ્દ આનંદમોહન બોલતો નહિ તેથી તે મનમાં ખીજાતી. ક્યારેક આનંદમોહનને ખીજવવા, ઘણા ગરીબો ભેગા કરીને દાન આપતી. પોતાના સુંવાળા ને સ્વચ્છ બાલને બેસવી નિર્દોષ ને હસતું વદન કાઢી આનંદમોહન બોલતો, 'દુલારી! તું ગરીબોને દાન દઇ આશીર્વાદ મેળવે છે. આ ધનનો સદુપયોગ છે. મારી આ અઠવાડિયાની મજુરી મારા વતી તું જ વહેંચી દે!'

આનદમોહન હવે ઘણુંખરૂં દુલારીની વાડીમાં જ કામ

કરતો. દુલારીની વૃદ્ધ માતા બહુ માંદી પડી. એ વખતે રાત્રિના અમદાવાદના આંટાફેરા આનંદમોહન જ કરતો. દુલારી જ્યારે ઉઠે ત્યારે આનંદમોહન વૃદ્ધ માતાને શેકતો બેઠો હોય!

દુલારીનાં ગોળ ને વિશાળ મોહભર્યાં નયનમાં આનદ-મોહનનો ઉપકાર ખૂંચવા લાગ્યો. એને આનંદમોહનનો સ્નેહભર્યો પરવશ શબ્દ જોઇતો હતો. આનંદમોહનને સીધા ને સાદા શબ્દોમાં વાત કરવાની ટેવ હતી. એ દુલારીને ગમ્યું નહિ. આ પ્યારો છોકરો હસીને બોલતો પરંતુ એક જ પ્રકારનું નિર્દોષ મધુર હાસ્ય. દુલારીએ એને વારંવાર ભેટો આપી પ્રેમ દર્શાવ્યો. આનંદમોહન આ ઉપકાર પાછા વાળી માન ધરાવતો, ને દુલારીના સ્વભાવનાં વખાણ કરતો. પણ એનાં વિશાળ નયનની છાયામાં ક્યારે ય તે મસ્ત બન્યો દેખાયો નહિ.

દુલારીને આ ગમતું નહિ. આનંદમોહન પાણીના ક્યારામાંથી પાછી ફરતી દુલારી તરફ જોઇ રહેતો, વાર્તાલાપે ચડતો, પરંતુ પોતાનો જૂનો કોટ દુલારીને દેખી છુપાવતો નહિ. પોતાનો ધૂળભર્યો ચહેરો ધોતો નહિ. દુલારીની હાજરીથી એના વર્તનમાં સ્નેહ ઝરતો, પરંતુ એ દુલારીના મનમાં ઠસતો નહિ. એને સાદા સ્નેહ કરતાં પરવશતા બતાવે, તેનું અભિમાન પોષે એવા શબ્દની જરૂર હતી.

દુલારીએ ત્યાર પછી આનંદમોહનને કહ્યું, 'આનંદ-મોહન! મારી માની ચાકરી માટે હવે તો અમારૂં એક સગું આવશે. માટે તું હવે તારી ઝુંપડીમાં જા!'

આનંદમોહને શાંત ઉત્તર આપ્યો, 'ભલે! પરતુ અરધી રાતે કામ પડે તોપણ હું તો હાજર જ છું એમ માનજો'

'વાંધો નહિ.' દુલારીએ કહ્યું, 'અને તારે કાંઇ જોઇએ? ટાઢી છે; કપડાં કરાવવાં છે? ઓરડી સમારવી છે? અને જમવા તો અહીં જ આવજે હો?'

આનંદમોહનનો હાથ એના ફાટેલ ખીસામાં પડ્યો. એક સાકરનો ગાગડો મોંમાં મૂકી તે બોલ્યો, 'ના ના, મારે કાંઇ જરૂર નથી. અને કપડું તો હજી ક્યાં ફાટ્યું છે?'

'ઠીક, તારી મરજી.' દુલારી અશાંતિથી બોલી.

આનંદમોહન કરુણ દૃષ્ટિ ફેંકી ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસ રાત્રે પવનનું તોફાન વર્ષ્યું. દુલારીની માતાની બીમારી વધી ગઈ. દુલારી ને એક વૃદ્ધ ડોશી છાનાં બેઠાં હતાં. એટલામાં દ્વાર ખખડ્યું. આનંદમોહન આવ્યો. દુલારીએ ભીની આંખે તેના તરફ જોયું. આનંદમોહનની સાથે દાક્તર હતો.

દિવસ ઉગ્યા પહેલાં તો મા ચાલી ગઇ. દુલારી રોઇ. આનંદમોહન રોયો ને દુલારીને કહ્યું કે 'હું તારો નોકર છું તે યાદ રાખજે. તારૂં દરેક કાર્ય હું કરીશ.'

હજી દુલારી ત્યાંથી નીકળતી. આનંદમોહનની અકિંચન ઝુંપડીમાં કાંઇ હતુ નહિ, છતાં એ એટલો જ આનંદી હતો.

દુલારીની ઠસ્સાદાર યૌવનભરી ચાલમાં મદ વર્ષ્યો હતો. હજી એની મસ્તીમાં એટલુ જ ગુમાન હતુ. માતાના મૃત્યુ પછી એનામાં કુલ માલિકીનું અભિમાન આવ્યું હતું.

એક વખત દુલારી સાંજે આનંદમોહનના ઘર પાસેથી નીકળી. આનંદમોહન હાથમાં એક પવાલું ને થાળી લઇ બજાર તરફ જતો હતો. એક કપડું પણ સાથે હતું. દુલારી આશ્ચર્યથી તેની પાછળ ચાલી. કેટલીક ગલીકૂંચી વટાવ્યા

પછી દુલારીએ, તેને એક દુકાનદારને ત્યાં ઉભો રહેતો જોયો. દુલારી થોડે દૂર પણ અદશ્ય ઉભી હતી. એણે વાત સાભળી :

'આ થાળી, પવાલું અને ધોતિયું રાખવાં છે ?'

'હા.'

'કેટલું આપીશ ?'

'બે રૂપિયા.'

'કાંઈ વધારે ?'

'નહિ.'

આનંદમોહને બધું વેચી માર્યું. બે રૂપિયા લઈ તે જલદીથી એક પોળમાં ચાલ્યો ગયો.

દુલારી તેની પાછળ જ હતી અવાવરૂ ને અપરિચિત એવા સ્થાનમાં તે આવી ઉભો અને એક નાના ઘરની સાંકળ ખખડાવી. કોઇએ બારણું ખોલ્યું ને બંગડીના રણકાર પરથી દુલારીએ જોયું કે તે એક રમ્ય મુગ્ધા હતી. ઈર્ષ્યાથી અને આશ્ચર્યથી દુલારી ત્યાં ઉભીઉભી અંદર થતી વાતચીત સાભળવા લાગી.

'કોઇ આવ્યું હતું ?' આનંદમોહનનો અવાજ હતો.

'હા; દાકતર શકરપ્રસાદ.'

'શું કહ્યું ?'

'દર્દીને બચાવવો હોય તો પચાસ રૂપિયા ખરચ થશે !' દુલારી સાંભળી રહી. એણે બારીમાંથી અંદર જોયું તો કોઇ પુરુષ દર્દીની સામે સ્ત્રી બેઠી હતી.

આનંદમોહનનો ગરીબીને હઠાવતો એ જ સ્વર આવ્યો, 'પચાસ જ ને ?'

'હા.'

'ઠીક ત્યારે, આ પચીસ; ને બીજા પચીસ કાલે આપીશ.' આનંદમોહને પચીસ રૂપિયા પુરા કરવા ઘરની બધી સમૃદ્ધિ વેચી હતી: થાળી, વાટકો ને ધોતિયું છેલ્લાં હતાં!

'રમણ! કેમ છે?' આનંદમોહને દર્દીને પૂછ્યું. પુરુષનો મંદ દર્દભર્યો અવાજ આવ્યો, 'સારું છે, આનંદમોહન! તું આવ્યો? કોઇએ મદદ કરી? હવે ઘરમાં વેચવાની ચીજ પણ નથી!'

'મદદ મળી ગઈ છે!'

દર્દીએ છુટકારાનો એક દમ ખેંચ્યો. આનંદમોહન ત્યાર પછી તરત બહાર નીકળ્યો. દુલારી અંધારામાં છૂપાઈ ગઇ. એનું ગુમાન સરી જઇ સ્ત્રીત્વ પ્રગટતુ હતું!

આનંદમોહન ત્યાંથી ચાલ્યો. એક પ્રખ્યાત કારીગરની દુકાન પર આવ્યો. અંદર એક વૃદ્ધ પુરુષ ગાદીતકિયા પર લાંબા પગ કરી પડ્યો હતો. સામે એક યુવાન બેઠો હતો. વૃદ્ધે આનંદમોહનને જોઇ પરિચિત સ્વરમાં કહ્યું, 'આઇએ, બાદશાહ હાલ ક્યાં છો? કાલથી કામે આવશો? એક અઠવાડિયું જરૂર છે.'

આનંદમોહને જવાબ વાળ્યો તે દુલારી પાછળ હતી તેણે સાંભળ્યો: 'હા; પણ અઠવાડિયાના પૈસા અગાઉથી લઉં!'

'ભલે અગાઉથી!' યુવાને જવાબ આપ્યો. એક કારકૂને તરત વીસ રૂપિયા ગણી આપ્યા. આનંદમોહન રૂપિયા લઇ નીચે ઉતર્યો. તે પાછો જોસથી ચાલવા લાગ્યો. લગભગ દસ વાગ્યાનો સમય હતો ને દુલારીને તો ઘેરથી નીકળ્યાં બહુ વાર થઇ હતી, પરંતુ એના ગુમાનનું વિષ ઉતરતું હતું. તે આનંદમોહનની પાછળ જ ચાલી.

નહિ આનંદભર્યા તેમના જીવનમાં લોભ કે ક્રોધ, સ્પૃહા કે ઈર્ષ્યા હજી પ્રવેશ કરી શક્યાં ન હતાં. માત્ર કમલપત્રથી ઢંકાએલી સુકેશીની દેહલતા, આરણ્યક અને સુમેરુના દિલમાં ઉષાના નવરંગી આકાશ જેવા કોમળ ભાવો ઉત્પન્ન કરતી. સૌંદર્ય, પછી તે ગમે તેનું હોય,—મેઘાચ્છાદિત હિમાદ્રિના સોનેરી શિખરોનું કે પાનથી ઘેરાએલ ચંપાના ફૂલનુ કે ગુલાબકળી પર પડેલ મોતીના જેવા જલબિન્દુનું કે નવકુસુમ જેવી જુવાનીનુ,—પણ સૌંદર્ય એ ભાવના છે, કલ્પના છે; વસ્તુ નથી માટે અસ્પર્શ્ય અને અત્યંત પવિત્ર છે, એવા એવા વિચારના પ્રવાહ નીચે સતલજના મેદાન પર આ ત્રણે જણાં ફર્યા કરતાં.

—

આસપાસ જે ગામડાંઓ વસ્યાં હતાં ત્યાં બધે જ આવી વ્યવસ્થા હતી. જે કુટુંબમાં કમોદ વધારે પાકતી તે કુટુંબ, બીજા કુટુંબમાં જ્યાં જવ વધારે પાકતા ત્યાંથી કમોદના બદલામાં જવ લાવતું. પાણીના બદલામા ગાયનુ દૂધ મળી શકતુ ને દર્ભના બદલામાં નવનીત મળતું. જેને ઘેર માટી વધારે હોય તે બીજાને ઘેર માટીનુ પાત્ર મુકીને દૂધનું પાત્ર લઈ આવતું છોકરાં રમરમતાં જ્યાં થાકી જાય ત્યાં જમી લેતાં, જુવાનો જ્યાં ચાંદની ખીલી હોય ત્યાં બેસતા ને વાતો કરતા સૂઈ રહેતા. ત્યાં આંસુ આનન્દનાં પડતાં. નિત્ય ખીલેલાં ફૂલ ઉપર ભમરાઓ ગુંજારવ કરતા. કોઈ ઘરને બારણુ ન હતુ; કોઇના ઘરને મર્યાદા ન હતી. નીતિની લીટી ઘરની ચારે તરફ બરફના જેવી પ્રકાશ્યા કરતી. આવી રીતે તે આખો પ્રદેશ સુખી ને શાંત હતો. હરીફાઇને કનિષ્ટ પ્રકારનું અનુકરણ માનવાની ત્યાં પ્રથા હતી. એ પ્રદેશમાં વિવાહને

કોઇ જાણતું નહિ; પ્રેમને સૌ પીછાનતાં: અને પ્રેમથી બધાએલાં યુગલ મૃત્યુથી છુટાં પડતાં નહિ. ત્યાં વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન કોઈ રાજસી પ્રકૃતિના માણસે હજી રજુ કર્યો ન હતો, કારણકે ત્યાં કોઈ બાલવિધવા થતી નહિ અને મોટી વિધવાંઓ બધી પવિત્ર રહેતી. ત્યાં કોઇ વિધુર ન હતો, કારણકે પ્રેમનું બંધન પુરુષ સ્ત્રી સૌને માન્ય હતું. ત્યાં માણસને મારનાર ડૉકટર ન હતા કારણકે જીવાડનાર કુદરત હતી. ત્યાં ખોટી મોટાઇ, દંભભર્યો વિવેક કે અકારણ ધમાલ ન હતી. ત્યાં આંખ બોલતી અને જીભ મૂંગી રહેતી. ત્યાં વસ્તુ હતી, વસ્તુના ભાવો ન હતા: વ્યાપાર ન હતો, વ્યવહાર ન હતો; મંદિરો ન હતાં, કથા ન હતી: રાજ ન હતું, રાજા ન હતો: કાયદો ન હતો, યંત્ર ન હતાં: હતો માત્ર પ્રેમ. પ્રેમથી વસ્તુ મળતી ને અપાતી. ધર્મ ખુલ્લા મેદાનમાં ઇશ્વરની પૂજા કરતો. કથા માત્ર અંતરમાં જ ચાલતી. સૌ પોતે પોતાના રાજા હતા. નીતિ એ કાયદો હતો. સત્ય એ મર્યાદા હતી. સદ્‌ગુણને સૌ ધર્મ માનતા, શૌર્યને યંત્ર સમજતા. એવો એ અદ્‌ભુત પ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જેવો પ્રકાશતો.

ઘનશ્યામ વાદળાંઓ હિમાલયને ઘેરીને ઉભાં હતાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં અદ્‌ભુત રંગોની અદ્‌ભુત મિલાવટ જામી હતી.

એ વખતે સતલજ પાસેના એક સૌથી ઉંચા ડુંગરા ઉપર આરણ્યક અને સુકેશી બેઠાં હતાં.

બધાં મેદાનોમાં ઘાસ ઉપર ફૂલની જાજમ પથરાઇ ગઈ હતી. ડુંગરાઓ ધોવાઇ ધોવાઈને પશ્ચાત્તાપ પછી બનેલા હૃદય જેવા નિર્મળ થયા હતા. ઝાડ ઉપર નીલો રંગ પથરાયો હતો પક્ષીઓ દોડતાં હતાં, મેઘ ઉડતા હતા, કુદરત ખીલી

હતી; પ્રેમના વિકાસની જે ઋતુ કહી છે તે એ ઋતુ હતી.

સુકેશીના શરીર ઉપર તેના છુટ્ટા વાળ ઉડી રહ્યા હતા. તેણે કમળપત્રથી શરીરનો નીચેનો ભાગ ઢાંક્યો હતો ને ફૂલની ચાદર માથા ઉપર ઓઢી હતી. તેના કાનમાં આરણ્યક ફૂલ પરોવી રહ્યો હતો.

અચાનક જેમ શરીરમાં વિજળીનો સચાર થાય તેમ બન્નેએ અકથ્ય રોમાંચ અનુભવ્યો.

પ્રેમની મુંગી ભાષા તેમની આંખોમાંથી બોલાતી હોય તેમ ઘડીભર બન્ને અનિમિષ નેને સામસામે જોઇ રહ્યાં.

આરણ્યક ફરી તેનું ઉત્તરીય ગોઠવવામાં ગુંથાયો. આ વખતે મેઘ નીલાંબરા પૃથ્વીને ચૂમતા હતા, શિખરો મેઘને સ્પર્શતાં હતા, વેલીઓ વૃક્ષને વળગતી હતી અને વનના મોરલા પાસે ઢળકતી ઢેલો ફરતી હતી.

એટલામાં સુકેશીની દૃષ્ટિ આરણ્યકના હાથ પર પડી. આરણ્યકે પોતાની મુઠ્ઠીમાં કાંઈક સાચવી રાખ્યું હતુ. મદ હાસ્ય કરીને સુકેશીએ પોતાના કોમળ હાથથી આરણ્યકની મુઠ્ઠી ઉઘાડી.

જેમ વાદળાંથી ઢંકાએલી ચદ્રની કાન્તિ વાદળું દૂર થતાં શોભી રહે, તેમ મુઠ્ઠી ખુલતાં જ ઈન્દ્રનીલમણિની હરિયાળી કાન્તિથી આસપાસની જમીન પ્રકાશી રહી.

'આ શું છે આરણ્યક?' બોલીને સુકેશીએ ઈન્દ્રનીલમણિ પોતાના હાથમાં લીધો.

'આ પથ્થર મને શતદ્રુની ખીણમાંથી મળ્યો છે. નીલાકાશ જેવો એનો ઘેરો શ્યામ રંગ અત્યંત મોહક છે.'

સુકેશી ઇન્દ્રનીલમણિ તરફ જોઇ રહી. મણિ વધારે તે વધારે સુંદર લાગતો હતો.

સ્ત્રીને સહજ પ્રેમભર્યા ઉમળકાથી તેણે મણિને પોતાની છાતી ઉપર લગાવ્યો. શ્રીકંઠના લાંછન જેવો તે સુકેશીના સુંદર વક્ષઃસ્થળને શોભાવી રહ્યો.

આરણ્યક આ મોહન સૌંદર્ય જોઇ રહ્યો. પોતાની કમળપત્રથી ઢંકાએલી છાતી પરથી હળવે રહીને સુકેશીએ ફૂલની ચાદર દૂર કરી. પ્રભાતમાં જેમ કમળસંપુટ અર્ધખીલ્યું અર્ધવણખીલ્યું શોભી રહે તેમ સુકેશીનું રસયૌવન શોભી રહ્યું. જેમ ભીના શ્વેત બરફના ખંડમાં ઘનશ્યામ મેઘનો રંગ સોંસરવો નીકળી હિમશકલને અવર્ણ્ય જાંબુડા રંગથી રંગી રહે તેમ એ રસપ્રદેશને ઇન્દ્રનીલમણિએ રંગી દીધો.

કિંચિત હાસ્ય કરીને સુકેશી આરણ્યક તરફ ફરીને બોલી, ‘આરણ્યક, આ મણિ તો મને શોભે એવો છે.’

આરણ્યકે અત્યંત પ્રેમથી એ મણિને સુકેશીની ફૂલની ચાદરમાં છુપાવી દીધો.

‘એ મણિ તારો જ છે સુકેશી.’

એ વખતે નીલા મેદાન પર થઇને સુમેરુ ડુંગર ઉપર ચડતો હતો. તે ચડતાંચડતાં થંભી ગયો. સુકેશીના જમણા હાથને ખેંચીને આરણ્યક તેનાં સ્નેહથી નીચે નમતાં નેણ ચૂમી રહ્યો હતો.

સુમેરુ આ જોઈને થંભી ગયો.

તે વખતે એ મેદાન પર પહેલવહેલી ઇર્ષ્યા ઉદ્દભવી.

પાસેનો એક ડુંગર મોટા અવાજ સાથે નીચે દડી પડયો! તેના અવાજથી વન ધ્રૂજ્યાં, પક્ષીઓ નાઠાં, પશુઓ

દોડયાં અને પર્વતોએ પડઘા આપ્યા. એ અવાજથી સુકેશી અને આરણ્યક જાગી ઉઠયાં, અને તેમની નજરે ડુંગર પરથી દડતો મોટો પથ્થર અને ડુંગર પર ધીમેધીમે ચડતો સુમેરુ બન્ને દેખાયાં.

સુમેરુને ત્યારથી ઈર્ષ્યા થઈ છે. તેણે ઘણીઘણી ખીણો ખુંદીને બીજા અનેક લાલપીળા ચળકતા પથ્થર ભેગા કર્યા છે. પોતાની ગાયોની ડોકે તેણે રૂપાળા પથ્થરોની માળા લટકાવી છે. પણ તેમાં ક્યાંય પેલા ઇન્દ્રનીલમણિ જેવો પથ્થર નથી.

એક દિવસ ગુરુ શતપર્ણની પાસે જઈને સુમેરુએ કહ્યું કે મારે હવે અરણ્યવાસ કરવો છે.

અત્યંત મધુર અવાજથી ગુરુ બોલ્યા, ‘ કેમ બેટા! તને શાથી એકાંતવાસ પ્રિય બન્યો છે?’ સુમેરુએ કચવાતાં ઉત્તર આપ્યો, ‘ સુંદર પ્રભાત જેવી સુકેશી આરણ્યક સાથે ફરે છે.’

ગુરુએ કિંચિત હસીને ઉત્તર આપ્યો, ‘ જે પ્રદેશમાં મનુષ્યો પ્રેમની ઈર્ષ્યા કરે છે, યોગ્ય યુગલને ઇર્ષ્યાથી જુએ છે, ત્યાં નર્કની ગંધ પ્રગટ થાય છે; ત્યાં યૌવનમાં રસને બદલે વિકાર પ્રગટે છે; ત્યાં પવિત્ર પ્રેમની સૃષ્ટિને બદલે વિલાસની બદબો છુટે છે. હે પુત્ર! તું પણ તારી કોઇ યોગ્ય સહધર્મચારિણી શોધીને સુખી થા.’

‘ ગુરુદેવ! હું સુકેશીને જ મેળવીશ. આરણ્યકે તેને એક ઇન્દ્રનીલમણિ આપ્યો છે, હું તેને દસ આપીશ.’

ગુરુદેવ નિશ્વાસ નાખીને બોલ્યા, ‘ ત્યારે આ પ્રદેશની સ્વર્ગીય અવસ્થા હવે ભુંસાઇ જશે.’

વૈરના પડઘા જેવું નિષ્ઠુર હસીને સુમેરુ ચાલ્યો ગયો અને એકલો જુદો વાસ કરીને રહ્યો.

સુમેરુના એકાંતવાસ પાસે પણ અનેક સ્ત્રીઓ રંગીન પથ્થર લેવા જોય છે. કમળપત્ર જેવા કિંચિત લાલ પથ્થર, વિષ્ણુના ઉત્તરીય જેવા મીઠા પીળા રંગના પથ્થર, અને ઘેરાં ગંભીર જળ જેવા નીલા પથ્થર સુમેરૂ પાસેથી જ મળે છે. તેના બદલામાં ગાયો, જવ, કમોદ, નવનીત અને દૂધ તેને ત્યાં ચાલ્યાં આવે છે. ત્યાંની સુંદરીઓ હવ કમળપત્રના દાંડાથી કાન પૂરવાને બદલે લાલ પથ્થરને લટકાવવાનો શોખ ધરાવે છે. સૌ એ શોખને પુરવા પરાધીન બન્યાં છે. સુમેરુએ ત્યા નવો કાયદો ચલાવ્યો અને જાણ્યેઅજાણ્યે સૌ તેની સત્તા તળે આવ્યાં. આજ દિવસ સુધી સૌસૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે વસ્તુઓ આપલે કરતા. દરેક વસ્તુ સરખી કિંમતની હતી ને બધી સરખી ઉપયોગી હતી. પણ સુમેરુએ પથ્થરના રંગ અને સૌંદર્ય પરથી દરેક પથ્થરની જુદીજુદી કિમત આંકી. સુમેરુ પાસે ઘણી વસ્તુઓ આવી પડી ને જેમને જરૂર હતી તેઓ વસ્તુ વિના રખડવા લાગ્યાં.

એક વખત એક જુવાન માણસ સુમેરુ પાસે આવ્યો. તેણે સુમેરુને જવ આપ્યા અને નવનીત માગ્યુ. સુમેરુએ જવાબ આપ્યો કે હું જવને બદલે નવનીત નહિ આપું. મારે બેમાંથી એકેની જરૂર નથી. પેલા જુવાને કહ્યું કે ત્યારે મારે જરૂર છે માટે તમારે આપવું જોઇએ.

'પણ એ તો મારૂં છે તે કેમ અપાય?' સુમેરુ આ શબ્દ બોલ્યો ત્યારે સુસવાટ કરતો પવન દેવદારનાં વન સોંસરવો નીકળી ગયો.

આ પ્રદેશમાં આ શબ્દ અને આ વિચાર નવા હતા.

'ત્યારે એ ચીજનો ઉપયોગ શો ?' પેલા જુવાને પૂછ્યું.

ખડખડ હસીને સુમેરુએ જવાબ વાળ્યો, 'સત્તા મેળવવી તે.'

ફરી વન ધ્રૂજ્યાં. આ નવા વિચાર પૃથ્વીને અપવિત્ર કરતા હતા.

'સત્તા એટલે શું ?' ભોળા જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. તે વખતે બીજી દિશામાંથી અનેક સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સુમેરુના એકાંતવાસ તરફ આવતાં દેખાયાં. કેટલાંક ગાયો લઇને, કોઇ જવ લઇને કોઇ કમળ અને કંદ લઇને, અને ઘણાં તો નવનીત, દૂધ અને માટી લઇને આવતાં દેખાયાં. સુમેરુ તેમના તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી પેલા ભોળા જુવાન તરફ ફરીને ગર્વથી બોલ્યો, 'જો આનું નામ સત્તા. કેટલાં માણસો આ તરફ આવે છે ?'

આખું ટોળું સુમેરુ પાસે દોડી આવ્યું. કેટલાંક બૂમ પાડતાં હતાં કે અમને લાલ પથ્થર આપો. કેટલાકે આસમાની પથ્થર પર નજર ઠેરવી હતી. કોઇકને પીળા પથ્થરનો મોહ હતો. સત્તાધીશની ઢબથી સુમેરુએ બધાંને કહ્યું, 'સૌ શાંત રહો !'

ટોળામાં એકદમ શાંતિ ફેલાઇ ગઇ.

સુમેરુએ કેટલાક ધોળા અને પીળા કટકા કાઢ્યા. સૂર્યના કિરણ નીચે તેઓ પ્રકાશવા લાગ્યા.

'એ શું છે ? એ શું છે ? અમને એવા કટકા આપો.' આખા ટોળામાંથી સૌ બોલવા લાગ્યાં. એક કટકાને ઉપાડીને સુમેરુ બોલ્યો, 'આનું નામ સુવર્ણ, અને આ ધોળો કટકો તે રજત.'

'અમને સુવર્ણ આપો.'

'અમને રજત આપો.'

'અમને બન્ને આપો.'

'શાંતિ રાખો!' ફરી સુમેરુ બોલ્યો અને આખું ટોળું શાંત થઇ ગયું.

'સુવર્ણ કોનેકોને જોઇએ છે?'

'મને' અને 'અમને'ના અવાજથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયુ. સુમેરુ સંતોષથી હસવા લાગ્યો. 'ત્યારે જુઓ આ પાત્ર; આવાં સો પાત્ર જવથી ભરી આપશે તેને આટલું સુવર્ણ મળશે.' સુમેરુએ એક માટીનું પાત્ર લઇને ક્રિયા સમજાવી.

સૌ બાઘામંડળ માફક ઉભાં રહ્યાં અને પછી જેની પાસે દૂધ હતું તેણે દૂધ આગળ ધર્યું: 'પણ આ દૂધ છે તેનું?'

સુમેરુએ માટીના નવા પાત્રથી દૂધ ભરવા માંડ્યું. રજત અને સુવર્ણના કટકા સૌ લેવા લાગ્યા; અંદરઅંદર જોવા લાગ્યા; અરસપરસ દેખાડવા લાગ્યા.

છેટેથી આરણ્યક અને સુકેશી આવતાં હતાં. આખા ટોળામાં સુમેરુ સ્વામી જેવો શોભી રહ્યો હતો. તે પેલા ભોળા જુવાન તરફ ફર્યો: 'જુવાન માણસ! તારે મારા દાસ થવું છે?'

'દાસ શું?'

'સત્તા એટલે શું એ તેં જોયું?

'હા.'

'ત્યારે દાસ એટલે શું તે હવે જો; આ બધું એક તરફ મુક; પથ્થર સરખા ગોઠવ, પણે કમળપત્રો ગોઠવી દે. પેલી જગ્યાએ દર્ભાસન નાખી દે.'

ભોળો જુવાન તે પ્રમાણે કરવા ગયો.

સુમેરુ ટોળા તરફ ફર્યો, 'તમને યાદ રહી જાય માટે બોલો : 'સો પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા.' આખું ટોળું એક સાદે બોલી ઉઠ્યું, 'સો પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા!'

'દોઢસો ઘડા દૂધના બરાબર દસ રજતના કટકા' અને એવા ઘોંઘાટથી હિમાલયનાં વન ગાજવા લાગ્યાં.

'પાંચસો ગાયનો એક ઇન્દ્રનીલમણિ.' એના પડઘાથી પણ પહાડ છવાયા.

'દસ ઈન્દ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી' એ વખતે સુકેશી ને આરણ્યક ત્યાંથી પસાર થતાં જરા થોભ્યાં. ટોળાએ સુમેરુને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : 'દસ ઈન્દ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી.'

અત્યંત ખિન્ન હૃદયથી એ યુગલ ત્યાંથી ચાલ્યુ ગયું.

સુમેરુને આખી રાત્રિ નિદ્રા આવી નહિ. તેની પાસે અખૂટ સમૃદ્ધિ હતી, એક દાસ પણ હતો અને બીજા અનેક થવાની તૈયારીમાં હતા; છતાં ને આજે સુખે સુતો નહિ. નીલોત્પલ જેવા સુકેશીનાં નયન તેને વારંવાર યાદ આવતાં હતાં.

તે પોતાના અતિ મૂલ્યવાન પથરાઓ લઇને સવારે આરણ્યકને ત્યાં ગયો.

પ્રભાતનો સૂર્ય કમળપત્ર પર પડેલાં જળબિંદુનો સોનાનો મુગટ રચી રહ્યો હતો, ખુલતા ફુલગુલાબી રંગનાં કમળો જરાક પોપચાં ઉઘાડીને પ્રભાતને નીરખતાં હતાં ને સુકેશી ત્યાં જળપાત્ર લઇને ઉભી હતી. છેટેનાં મેદાનમાં સારસ ફરતાં હતાં.

પોતાના મહામૂલ્યવાન પથરાઓ સુમેરુએ સુકેશીને

ચરણે ધર્યાં. સરોવરથી પાણી ભરીને પાછી ફરતી સુકેશી ઘડીભર ત્યાં થંભી. વન એને જોવા થંભ્યાં હતાં, ને સુમેરુ અત્યંત તૃષ્ણાથી એને નિહાળી રહ્યો હતો.

'સુંદરી!' તે બોલ્યો. તેના શબ્દમાં વિહ્વળતા હતી અને નસેનસમાં ઘેન હતું : 'સુંદરી! હું તારી પાછળ આવ્યો છું. ઇન્દ્રનીલમણિ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન અસખ્ય પથરાઓ હુ તારે માટે લાવ્યો છું. હું તને એમનો હાર કરી આપીશ.'

'સુમેરુ!' સુકેશીએ જવાબ વળ્યો, 'પ્રેમને તેં કદિ જોયો છે?'

અવાક્ બનીને તે ઉભો રહ્યો. સુકેશીના પ્રવાલ જેવા હોઠ પર સ્મિત ફરક્યું. તેણે ફરી પૂછ્યું, 'પ્રેમને તેં જોયો છે?'

'ના.'

'ત્યારે જો આનું નામ પ્રેમ: જેને તું સંખ્યાથી કે માપથી માપી શકે નહિ, સત્તા અને વૈભવથી ખરીદી શકે નહિ; જે અપ્રમેય છે ને અજેય છે.'

પોતે પેલા ભોળા માણસને સમજાવ્યું કે જો આનુ નામ સત્તા, એનો જ પ્રતિધ્વનિ સંભળાતો હોય તેમ સુમેરુના કાનમાં શબ્દો ગુંજી રહ્યા, 'જો આનું નામ પ્રેમ.'

'અને જો એ ક્યાંથી જન્મે છે તે.' સુકેશીએ સામેના દશ્ય તરફ આંગળી કરી. સુમેરુ તે તરફ જોઈ રહ્યો.

ખીલતા કમળના રંગથી પાણી છવાયું હતું; મેદાનોમાં મયૂરની કળા હતી; સારસબેલડી ધીમી હલકતી ચાલે ફરી રહી હતી; વૃક્ષો, પશુઓ ને વેલીઓ બધાંના ઉપર સૌમ્ય તેજ ફેલાઈ રહ્યું હતું.

'જો આ પ્રેમની સૃષ્ટિ.' એટલું બોલતી સુકેશી ચાલી ગઈ.

સંધ્યાના સૂર્યે રંગો પૂર્યા હતા; આરણ્યક ને સુકેશી નીલાં હરિયાળાં મેદાનો વટાવી દૂરદૂરના ડુંગરાઓ પર નજર રાખી ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેમનું આ ગામમાંથી છેલ્લું પ્રયાણ હતું. સુમેરુએ સુકેશીની આશા છોડી હતી. પણ વિષય જાય ને વિષયનો રસ રહી જાય તેમ તેની તૃષ્ણા ગઈ હતી ને તૃષ્ણાના કાંટા રહ્યા હતા. સુકેશી ને આરણ્યકને જતાં જોઇ તે તેમની પાસે આવ્યો.

'તમે ક્યાં જાઓ છો?' તેણે પૂછ્યું.

'જ્યાં પ્રેમની સૃષ્ટિ છે ત્યાં. જો પેલાં દૂર દૂર સોનેરી રસે રંગેલાં હિમાદ્રિનાં શિખરોની પેલી મેર.'

'અને અહીં-'

'અને અહી શું? અહીં હવે પૃથ્વી રસ નહિ નકે, મનુષ્યો નિર્ભય નહિ રહે, કુદરત કળા નહિ ખીલવે.'

ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં સુમેરુએ પૂછ્યું, 'એમ કેમ?'

'જ્યાં કામ મપાય ત્યાંથી કળા જાય, વસ્તુ મપાય ત્યાંથી વૈભવ જાય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જાય. તેં પૈસા ઉત્પન્ન કર્યા, હવે મનુષ્યોમાંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરાદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું વાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહિ પણ વૈભવને, વિલાસને, વગને, મોટાઇને સામાજિક મહત્તાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કોઈ પ્રેમ ખાતર નહિ પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. અષાઢી મેઘ પ્રેમ નહિ પ્રગટાવે; વિરહ અને વિરહનાં આંસુ નહિ હોય; સાચું શૌર્ય નહિ હોય;

કામિની અને પિયુ નહિ હોય; ઋતુ નહિ હોય, ઋતુનો રસ નહિ હોય; ઉત્સવ, ઉલ્લાસ, શૃંગાર, તેજ કાંઇ નહિ હોય. જીવન નીરસ બનશે, કામના રસને બદલે યત્રની નિયમિતતા હશે; ઉદારતા બેવકુફાઈ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ ગણાશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રજા બોજો મનાશે; વિલાસ શૃંગાર મનાશે; છાની વિકારવૃત્તિ ચતુરાઇમાં ખપશે, અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેક મૂળથી રૂપાંતર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ થીગડાં મારવાનું શરૂ કરશે.'

સુમેરુને ચક્કર આવવા માંડયાં.

'આ ક્યારે બનશે? ત્યારે મનુષ્યો કેવા હશે?'

'સુમેરુ! તેં જે શરૂ કર્યું છે એ હવે બન્યા જ કરશે. જ્યારે એ સ્થિતિ પરિપકવ થશે ત્યારે એ મનુષ્યો સર્પ જેવાં હશે. બોલ્યા વિના બીજાને હણશે અને હણ્યા વિના શાંતિ નહિ પામે.'

સોનેરી રંગથી ઢંકાતાં હિમાદ્રિના અનેક શિખરો પર ગુલાબી રંગની કલગી ફુટતી હતી.

આરણ્ય ને સુકેશી તે તરફ, દૂર–દૂર–દૂર ચાલ્યાં ગયાં. આછા અંધકારનો પછેડો પૃથ્વીને વીંટવા લાગ્યો. સુમેરુ ધબ દઈ ને નીચે બેસી ગયો. તેણે પોતાનુ મોં બે હાથથી છુપાવી દીધુ.

'ઓ મહાન પિતા!' તેનાથી છેવટે આર્ત સ્વરે બોલાઈ જવાયું, 'સ્વર્ગ જેવી આ પૃથ્વી આટલી બધી જડ બની જશે, અને તે માત્ર મારા દોષથી? તો હવે આ નવા વિચારો શા રીતે નાશ પામે?–'

અને ચારે તરફનાં અંધારાં બોલતાં હોય તેમ લાગ્યું, 'ફેલાયેલા ખોટા વિચારોના ડાઘ પૃથ્વી પરથી નાબુદ કરવા માટે સ્વાર્પણનાં ઉનાંઉનાં લોહીનુ ખમીર જોઇશે.'

મશહૂર ગવૈયો

કર્ણાટકી સ્ત્રીઓના સહજ જ સંગીતપ્રિય સ્વભાવને આ વાત બહુ ગમી. આજે રત્નગિરિના લોક ઘેલા બન્યા હતા. દિલ્હી અને આગ્રાના સગીતમય વાતાવરણમાંથી આત્માના અનેક સંસ્કારોને જગાડે એવો, આબાદ સારંગી વગાડનારો ઇન્દ્રમણિ આજે આવનાર હતો. ઇન્દ્રમણિ દિલ્હીનો મશહૂર ગવૈયો હતો અને તેના સ્વરમાંથી પીછીની જેમ અનેક રંગ ખડા થતા. એ સ્વરનો જ બન્યો હતો. અઢાર વર્ષના સતત અભ્યાસ પછી જ્યારે તેણે પોતાના કંઠને પ્રથમ જાહેરમાં મૂક્યો ત્યારે ઘડીભર સારૂં દિલ્હી વ્યવહારના વિષઘેનમાંથી મુક્ત બન્યું હતું. ઇન્દ્રમણિના આલાપ એટલે સુતેલા આત્માને કોઇ કરુણ સ્વરથી બોલાવતું હોય એહવો, તન નજરે ભમતો દેખાવ! ઇન્દ્રમણિના આવવાથી રત્નગિરિ ઘડીભર સ્વરમય બની ગયું.

રાત્રે જ્યારે જલસો થયો ત્યારે એક પછી એક ચીજ નીકળવા લાગી. લોકોની તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે સારંગીના છેલ્લા સ્વર વિલય થતા હતા ને હજારો પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનાં પરાધીન હૃદય આ માણસ પોતાની કલાથી આંગળીનાં

ટેરવાં પર નચવી રહ્યો હતો ! એની આંગળી ફરતી ત્યાં માણસનાં નયન અને હૃદય ફરતાં હતાં. અત્યારે લોકોને સંગીતની ખુમારી ચડી હતી. ઇન્દ્રમણિએ રત્નગિરિને છેક જ પરવશ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ લોકોની તાળીઓના ગડગડાટ ને સ્વરની મધુરતા એ બન્નેનું માપ કાઢતી હોય તેવી બેઠી હતી, તે કર્ણાટકી સ્ત્રી, પ્રખ્યાત જમીનદાર નીલમણિરત્નની દીકરી તારા. તારાનો ચહેરો પ્રશાંત હતો; અને ઇન્દ્રમણિની સમસ્ત કલાથી એ ગંભીર ચહેરા પર એકાદ કરડાઇની કરચલી વધી ! તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાનના છેલ્લા શિખર પરથી જરાક માયાભર્યું હસે તેમ એ શાંત હસતી હતી ! અજ્ઞાનને હમેશાં એ આવો મધુર ઠપકો આપતી. આજે તારા સિવાય બધાં ફર્યાં હતાં; સૌ સંગીતની છાયામાં હતાં; બધાં અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નગિરિની શેરીમાં પાછા એવી જ ઢબથી ફરીફરીને ગવાતા હતા. જાહેર મિલકત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના શબ્દો સૌ વહેંચતા હતા ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો.

પરંતુ એટલું છતાં ગવૈયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મોં ઢીલું હતું. તેણે પોતાના યજમાન સાથે વાત કરી : 'રાજગોપાલજી ! રત્નગિરિને સંગીતનો ભારે શોખ લાગે છે.'

'રત્નગિરિએ આવા સૂર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા.' રાજગોપાલે કહ્યું.

ગવૈયો જરાક સંતોષ પામ્યો. પણ હજી પેલી સ્ત્રીની અડગ મૂર્તિ તેના સામે છાનું હસતી ઊભી હોય તેમ લાગતું હતું. એ જ હાસ્ય; જ્ઞાની અજ્ઞાની સામે કરે છે તેવું; શાંત અને મધુર, છતાં તીવ્ર અને કરુણ !

જલસામાં રાજગોપાલ તારાની પાસે જ—સામે જ બેઠા હતા. ગવૈયાએ શંકામાં-ભયમા પ્રશ્ન કર્યો, 'રાજગોપાલજી! તમારી બરોબર સામે કોણ બેઠું હતું?'

રાજગોપાલે જરા વિચારમાં પડીને જવાબ આપ્યો, 'હાં, એ તો નીલમણિની તારા.'

'એ કોણ છે?'

નીલમણિ અહીંનો જમીનદાર છે. મીલનો માલેક છે. તારા એની દીકરી અમારા કર્ણાટકની એ મૂર્તિમાન સરસ્વતી છે, અત્યંત વિદ્વાન ને પવિત્ર છે.

ગવૈયાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તેનું નૂર ઉડી ગયું. તેના વિજયનો આનંદ ચાલ્યો ગયો. તેણે કર્ણાટકને પ્રસન્ન કર્યું હતું, પણ કર્ણાટકની સરસ્વતી હજી અડગ હતી. તે ધીમેથી બોલ્યો, 'એને સંગીતનો શૉખ છે ખરો?'

'હા.' રાજગોપાલે ટૂંકો જ જવાબ વાળ્યો.

બીજે દિવસે ગવૈયાએ ગામના પ્રખ્યાત માણસોને ત્યાં જવાનું રાખ્યુ હતું. એમાં નીલમણિ પણ હતો. નીલમણિ વ્યવહારની ગડમથલમાં પડેલો અસલ વેપારી હતો. એને સંગીતનો સાદો શૉખ હતો; પરંતુ લાગણી વિનાનો મનુષ્ય કૈં કામ ન હોય ત્યારે જરા 'ન ન ન ના ના' કરી લે તેવો. નીલમણિ તો એને સાધારણ રીતે જ મળ્યો; મોટો માણસ બહાર જતા રસ્તામાં કોઇ જૂની પિછાનવાળા ગરીબ મિત્રને મળે તેમ: જરાક હાથ હાલે, જરાક મોં હસે, ને તરત પગ ઉંબર બહાર પડે તેમ.

ગવૈયાને પણ આ વેપારીનું કામ ન હતું, દરકાર પણ ન હતી તેને તો કર્ણાટકની સરસ્વતી જોવી હતી. તારાએ પિતાના

દીવાનખંડમાં તેને સત્કાર આપ્યો. ગવૈયો શાંત હતો. ભયની શંકા હતી ને શંકાનો ભય હતો. એના મનમાં ગડભાંગ હતી કે તારા શો જવાબ આપશે. તેણે ધીમેથી વાત ઉપાડી:

'તમારી વિદ્વત્તા વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે. આજે નજરે જોઇને આનંદ થયો !'

ગવૈયો લોકાચારના જ શબ્દો બોલી શક્યો. તારા જરાક હસી. ગવૈયો ધ્રૂજ્યો. એ જ હાસ્ય ! તદ્દન શાંત મૂર્તિ. જાણે પોતે બધી અસરથી પર છે: બધી અસર પોતાનામાંથી જન્મે છે, પોતે એમાંથી નહિ. તેણે ડોક જરાક ઉંચે લઇ જવાબ આપ્યો, 'તમારૂં સંગીત લોકોને અજબ અસર કરે છે !'

ગવૈયાનું નૂર ઉડવા લાગ્યું. એ અરધું મર્મમાં, અરધું ભયમાં બોલ્યો, 'લોકોને ?'

'હા.' તારાએ તદ્દન ટૂંકો જવાબ આપ્યો. પણ બાકી રહેલો જવાબ તેની આંખ આપી રહી હતી.

'તમને એ કેવું લાગ્યું ?'

ગવૈયો આશામાં આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

તારા વધારે કડક બની. તેનું લાવણ્ય મધુરતાના પ્રવાહ જેવું હતું. લાવણ્ય પર પડેલી આત્માની અડગ છાપથી તે સુંદર મધુર સ્ત્રીને બદલે ભવ્ય બાલા બનતી હતી. તેણે જરાક હોઠ કરડીને જવાબ આપ્યો, 'સાધારણ. એમાં હૃદયસ્પર્શી ભાવ છે; આત્માને જગાડવાની તાકાત નથી !'

ગવૈયો ઝાંખો પડી ગયો : 'તમે શાંત રહીને જ સાંભળ્યું છે. મેં એ જોયું હતું.'

'કારણકે' તારાએ એક હાથે પોતાની ઉડતી લટ સમારી

અને દૃઢ જવાબ આપ્યો, ' એ શાંતિથી જ સાંભળવાનું હતું ! આત્મા સાંભળે એવો છાનો અવાજ એમાં ન હતો. '

ગવૈયો ગમે તેમ પણ પુરૂષ હતો. એ પોતાની કળાના જોસમાં આવ્યો: ' અને એ સ્વર આવે તો ? '

' એ સ્વર લાવે તેને હું ' તારાએ સાધારણ જવાબ આપતી હોય તેમ જવાબ આપ્યો, ' જીવનનો સાથી માનું છું ! '

ઇન્દ્રમણિ બીજો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થઇ ગયો. કર્ણાટકની સરસ્વતી તેના સંગીતને નાપસંદ કરતી હતી તેને પોતાની કળાનો દોષ ઉગ્યો. અપૂર્ણતા પર એ તપ કરવાનો હતો. તે રાત્રિનો જલસો બંધ રહ્યો. લોકો આવ્યા ને નિરાશ બની ચાલ્યા ગયા. ઇચ્છાનો પરાભવ થતાં લોકોને ગુસ્સો આવ્યો હતો. પણ તે જ રાત્રે ઇન્દ્રમણિ તો ચાલતો થયો હતો. રત્નગિરિએ ઇન્દ્રમણિના સ્વર ફરીફરી સભાર્યા ને આ અકસ્માતથી એ સગીતનો જલસો ઇતિહાસરૂપ બન્યો; સૌના નવરાશના સમયની કથા પણ એમાંથી જન્મી !

ઇન્દ્રમણિ હવે સંગીતની ધૂનમાં જ ચોટયો. તેનામાંથી વિજયનુ અભિમાન ચાલ્યુ ગયું. તેણે નિરાશા અનુભવી. તે વિગતજ્વર બનતાં શીખ્યો. તેને ઉંચે જોતાં આવડ્યુ. તેની ગામડાની ઝુંપડીમાં સંગીતના સાચા સ્વર છુટવા લાગ્યા. તે દિલ્હીના લોકોના મોં સામુ જોઇ શબ્દને આલાપ દેતો બંધ થયો. હવે તેની દૃષ્ટિ જલતરંગ પર સ્થિર બનતી. નદીને કાઠે ઉભેલા છૈયા માત્ર સાંભળનાર લોક હતા. આત્મા બોલતો હોય તેવો ગંભીર અને પ્રશાંત સ્વર હવે જન્મ્યો.

ઇન્દ્રમણિ પોતાની પ્રિયા સારંગી સાથે રાત્રિદિવસ બોલ્યા કરતો હતો. સારંગીનો તાર એને જવાબ આપતો હતો. એ

જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે પ્રેમની સૃષ્ટિ જામી હતી. ઇન્દ્રમણિની કળા આત્માના આવિર્ભાવ જેવી બનવા લાગી. તેનામાં હજી તારાની એક જ લગની જાગતી હતી. તેથી એની કળામાં ભવ્યતા છતાં, દિવ્યત્વ છતાં, માનુષી ભાવ આવ્યા. એ રડતો ને ગાતો. એની સારંગી એના દરેક આંસુની સાક્ષી હતી. એ સામું એવું જ રડી દેતી ! એ જડ તાર ! દૈવી શબ્દ ! અને ભવ્ય મનુષ્ય !

ઇન્દ્રમણિ પોતાના એકાંતવાસથી છએક મહીને પાછો ફર્યો. તેનામાં હવે તપ કરવાની કળા આવી હતી. તેથી તે અભિમાની ગવૈયાને બદલે નમ્ર સંગીતમૂર્તિ બન્યો હતો. તેનું સંગીત, તેનો સ્નેહ, તેનો આત્મા, બધામાં એક જ કળા પ્રવર્તી રહી હતી. સંગીત હવે પારકાના ચહેરા પરથી જન્મવાને બદલે તેની પોતાની અંદરથી પ્રસૂતિ જેટલી વેદના પામી જન્મતું હતું. ઇન્દ્રમણિ પાછો રત્નગિરિ આવ્યો.

રત્નગિરિએ આજે જે જલસો જોયો તેણે કમાલ કરી. તે દિવસે ગવૈયાએ સૌને શૃંગારમાં નચાવ્યાં, સ્નેહમાં નવડાવ્યાં, વિરહમાં રોવડાવ્યાં. આજ તારાનો આત્મસ્વર જાગ્યો. એ બે હાથથી મોંને ઢાંકી ખૂબ પડી રહી. દરેકેદરેક શબ્દ જાણે એના આત્માને આમંત્રણ કરતો હોય તેવો સમર્થ ભાવવાહી હતો.

જ્યારે ઇન્દ્રમણિ પાછો ફર્યો ત્યારે તારાનું મંદ સ્મિત કરતું મોં આંખની શરમથી છવાઈ ગયું હતું. ઇન્દ્રમણિ બીજે દિવસે એને મળ્યો ત્યારે તેણે દૃઢ અને આગ્રહી તારાને બદલે શરમની સુરેખમાં છુપાએલું મુગ્ધાનું વદન જોયું: સ્નેહથી ભીંજાએલું સ્ત્રીહૃદય જોયું: અનેક ભાવોમાં ઢંકાએલું મૂર્તિમાન કાવ્ય

જોયું ! તારા તેને જોતાં સ્મિત કરી ઉભી રહીઃ ‘ ધન્ય, ઇન્દ્રમણિ ! આટલો કાબુ તમે શી રીતે મેળવ્યો ?’

ગવૈયો આનંદથી ડોલ્યો. તે બોલ્યો નહિ; પણ તેની આંખે એક હજાર વાત કરી લીધી.

તારાનો સ્નેહ તેની દરેક વાતને આવકાર આપી રહ્યો હતો. ત્યાર પછી તારાને સંગીતનો શૉખ થયો. એકની એક પુત્રી હોવાથી નીલમણિનું વ્યવહારૂ મગજ પણ આ વાતમાં આડે ન આવ્યું. જો કે વૃદ્ધ મુનીમ નંદલાલ પાસે તેણે બળાપો કર્યો કે ચાર પૈસાના તારને વગાડવા પાછળ આટલાં નાણાંનું આંધણ મૂકવું એ નરી બેવકુફાઇ હતી.

એની પ્રિય શિષ્યા અને સ્નેહરાજ્ઞી હવે હમેશાં એની પાસે બેસતી. તારા ધીમેધીમે સંગીતમય બની ગઇ હતી. એ ગવૈયાના સૂર સાંભળતી એમાં તલ્લીન બનતી. નીલમણિને આવા એક અજાણ્યા માણસ પાસે પોતાની યુવાન પુત્રીને બેસવા દેવી એ ખૂંચતું હતું. તેણે પોતાના વૃદ્ધ મુનીમને એનો ઉપાય પૂછ્યો. જ્યારે શેઠનું મગજ ગુંચવાય ત્યારે પણ નંદલાલ હિંમતથી જવાબ આપતો, ને કામ થાય ન થાય છતા એના અવાજમાં દઢતા ગાજી રહેતી. એ સમયસૂચક હતો. શેઠને પાઇ વહાલી હતી તો પોતે અરધી પાઇના નફા બનાવતો. એના નાના કપાળમાં વૈષ્ણવનું ગાજર જેવડું મોટું ટીલું શોભતું. એ ટીલુ છે માટે તે ભક્ત છે કે તે ભકત છે માટે એ ટીલુ છે એ કોયડો આખી રત્નગિરિમાં કોઇથી ઉકેલાયો ન હતો. તેણે શેઠને હિંમત આપી અને ગવૈયાને વગર હરકતે રત્નગિરિથી રવાના કરવાની યુક્તિ શોધવાનું કામ માથે લીધું.

એક દિવસ ગવૈયાને ગાતો સાંભળીને નંદલાલ પણ ડોલવા લાગ્યો. નંદલાલને આમ ડોલતો જોઇ તારાને અનહદ આનંદ થયો. ગવૈયાનું આ સામર્થ્ય જોઈ તારાનું અંતઃકરણ બમણા પ્રેમથી ગવૈયાના ચરણમાં તલ્લીન થયું. તે દિવસે જરા ઠંડી હતી ને ગવૈયો જરા મોડેથી ઘેર જવા ઉઠયો. નંદલાલ સાથે જ હતો. તેણે ગવૈયાની સારંગી ઉપાડી લેવાનો વિનય કર્યો.

પણ ગવૈયાએ ડોકું ધૂણાવી ના પાડી. હસતોહસતો તે નંદલાલ તરફ જોઇ બોલ્યો, ' માફ કરજો, પણ આ સારંગીથી હુ જીવું છું. મારૂં મૃત્યુ એના જ હાથમાં છે.' પછી તરત ગંભીર બની બોલ્યો, ' જે દિવસે આ સારંગી નહિ હોય તે દિવસે હું પણ નહિ હોઉં.'

નંદલાલ વાણિયાશાહી હાસ્ય હસ્યો, ' એમ કે વારૂ ? એટલો બધો પ્યાર ? પણ શું તમારો હાથ બેઠો છે! પછી તો એવી જ પ્રીતિ હોય ના ?'

ગવૈયો ને નંદલાલ બહાર નીકળ્યા. મેઘલી રાત જામી હતી. વિજળી ચમકારા દઈ રહી હતી. વિરહનાં આંસુ જેવા વરસાદનાં ટીપાં પડતાં હતા. નંદલાલ ધીમેથી વાત કરતો ચાલ્યો. ' ભાઇ, તમને આ સારંગી પર તે આવો પ્યાર ક્યાંથી ?'

ગવૈયાએ જવાબ દીધો, ' મેં એને બાળપણથી જ રમાડી છે. આ સારંગી પર વર્ષોનાં વર્ષો કાઢયાં છે.'

નંદલાલને લાગ્યું કે ગવૈયા ગાંડા જ હોય, અને આ ગવૈયો પણ ગાંડો છે. પણ વાણિયો જુદા જ વિચારમાં હતો.

નંદલાલનું ઘર આવતું હતું ગવૈયો ત્યાંથી છુટો પડ્યો. નંદલાલે મિત્રતાભર્યા સ્વરમાં કહ્યું, ' હવે તમારી તે કોણ રાહ જુએ છે ? આવોને, આજે અહીં જ સુઈ રહેજો. '

વરસાદ શરૂ થયો હતો ને તેથી ગવૈયાએ એ વાત કબુલ કરી લીધી. બન્ને જણા અંદર ગયા. એક આરામ ખુરશી ઉપર નંદલાલ પોતાનું સ્થૂલ શરીર નાખી પડ્યો. સામે ગવૈયો બેઠો.

' અત્યારે તો જરાક સગડી કરી હોય. ' નંદલાલે કહ્યું. ઇન્દ્રમણિએ ના પાડી. નંદલાલ પણ એકલો જ હતો, તેથી અત્યારે રસોઇની તરખડ કરવી ઠીક ન લાગી છતાં સગડી કરી બન્ને તાપતા બેઠા.

' બોલો વારૂ, શેઠનો સ્વભાવ કેવો લાગે છે ? ' નંદલાલે પૂછ્યું.

' બહુ સારો. '

' બહુ સારો છે. ઘણા માયાળુ છે. ' કહી નંદલાલે પોતાની બાજીની શરૂઆત કરીઃ ' માત્ર તારા બેન જરાક અદેખાં છે. '

' અદેખાં ? ' ગવૈયો ધ્રૂજ્યો.

' હાઃ જરાક. બાઇ માણસ છે ને. '

ગવૈયાને વાત સાચી લાગી. એક વખત ગવૈયાને તારાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો, ' તમારા સ્વરમાં કોણ કોણ મોહ્યું છે ? અને ત્યારે તે પોતાની આગલી વિદ્યા ભૂલી સ્ત્રીને સહજ સ્નેહની શંકામાં પડી હતી. ગવૈયાના મનમાં રહેલા એટલા બીજને નંદલાલ આજે અકસ્માત પોષ્યું.

ગવૈયાએ પણ કબૂલ કર્યું કે તારામાં એ દોષ છે ખરો.

' અને મને તો બાપની જેમ માને એટલે મારી પાસે

તો દિલ પણ ઘણી વખત ખોલે.' નંદલાલે સહજ જ કહ્યું ને તેની શી અસર થાય છે એ જોવા જરાક થંભ્યો.

ગવૈયો ભોળો હતો. 'હાસ્તો, તમારી પાસે તો વાત થાય જ ના? તમને મારા વિષે કૈં વાત કરેલી ખરી કે? સહજ જ પૂછું છું હો.'

'ના તે, એમાં શો વાંધો? એક જ વખત. તમે પરણેલ છો કે નહિ, એમ પૂછેલું.'

'પછી?'

પછી મેં તો કહ્યું, 'એ પરણેલ ક્યાંથી હોય? પણ તમને ખાનગી કહું છું, બીજે કાન વાત જાય નહિ. નીલમણિથી છાની રીતે તમારા ઉપર પ્યાર છે.'

ગવૈયો ભડક્યો.

'ભડકતા નહિ. મારી તો દીકરી જેવી; સુખદુઃખની વાત મારી પાસે જ કરે.

'સાચી વાત છે નહિ તો પણ તારાનો સ્વભાવ સ્નેહાળ છે.'

'અરે બા, ઘણો જ. તમારી સારંગી પાછળ તો મરી પડે છે!'

ગવૈયો ને નંદલાલ સુવા ગયા ત્યારે નંદલાલે રફ્તેરફ્તે અરધો ઇતિહાસ મેળવી લીધો હતો.

નંદલાલે ત્યાર પછી પોતાની જાળ પાથરી. તેણે તારાને કહ્યું, 'ગવૈયો જાહેર માણસ છે. એના પર હજારો સ્ત્રીઓને એક અથવા બીજા પ્રકારે મોહ છે.'

પરંતુ તારાના નિશ્ચલ સ્વભાવ પાસે નીલમણિનું કૈં ન ચાલ્યું. તેણે ગવૈયા વિના જીવનનો અંત છે એમ ચોખ્ખો

જવાબ વાળ્યો, ને મુનીમ તથા જમીનદાર બન્નેના વિરોધ છતાં તારા તો ઇન્દ્રમણિ સાથે પરણી.

પણ નંદલાલે જે વાક્ય મૂક્યાં હતાં તે ગુપ્ત રીતે પડ્યાં રહ્યાં હતાં. નંદલાલે કહ્યું હતુ કે 'ગવૈયા પર કર્ણાટકી સ્ત્રીઓ મોહ પામી છે. ગવૈયાને પૈસા સાથે કામ છે ને એ પરણેલ છે' તારાએ એ વેણ ગણકાર્યાં નહોતાં, પણ સાંભળ્યાં હતાં તો ખરાં જ.

નીલમણિને માઠુ લાગ્યુ. પણ પોતાની એકની એક પુત્રી માટે બધું સહ્યુ. તારાના નવા જીવનના દિવસો વહેવા લાગ્યા. પરંતુ ગવૈયો કળાનો સ્વામી હતો. એ તારાને ચાહતો, પણ કળા પાછળ ઘેલો હતો. મધરાતે એ પોતાની સારંગી પર બેસતો ને આખી રાત્રિ એમ જ વહી જતી! તારા તેને વારંવાર ફોસલાવતી, ધમકાવતી, પણ એ તારા કરતાં કળાનો વધારે પૂજારી હતો. નદલાલ આ તાલભેદ જોઇને હળવેક રહીને કહેતો, 'હજી સાંભરશે; હજી સભારજો! તેને ચાહનારાં બીજાં પણ ઘણાં હશે.'

ગવૈયાનું ધ્યાન તારા કરતાં સંગીત તરફ વધારે હતું જ.

નદલાલ હસીને ક્યારેક તારાને કહેતો, 'એને તમારા કરતાં એ લાકડાનો કટકો વધારે વહાલો છે!'

દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તારાનો સ્ત્રીસ્વભાવ મૂંઝાયો. એક દિવસ કહ્યું, 'તમને કોના પર વધારે પ્યાર છે? મારા પર કે સારંગી પર?'

ગવૈયે નિષ્કપટ ભાવથી જવાબ વાળ્યો, 'હું તને ચાહું છું' પણ સારગી મારો પ્રાણ છે.'

ઘણી વખત મધ્ય રાત્રે ઇન્દ્રમણિ પાસે તારા બેસતી

તે સ્નેહથી કહેતી, 'હવે સુવું છે?' ગવૈયો ધૂનમાં ડોક હલાવતો. ધીમે ધીમે તારા પાસેથી એ વધારે ને વધારે દૂર થવા લાગ્યો. અને આ બધો વખત નંદલાલ તક શોધતો જ રહેતો. આ વાત ખોળી કાઢી તેણે તારાને કહ્યું, એક ઉપાય છે. 'સારંગી સંતાડી દે! તોડી નાખ!'

તારાનું સ્ત્રી હૃદય ડગ્યું. તે સ્ત્રી હતી. તેને પોતાનો પતિ હાથ કરવો હતો. સારગી તેની શોક હતી. તેણે ગવૈયાને એક વખત નિદ્રામાં પડેલો જોઇ સારગી ખરેખર સંતાડી દીધી.

ગવૈયો જ્યારે ઉઠયો ત્યારે તેનો હાથ ખાલી પથારીમાં ભોંઠો પડયો. તે જાગી ઉઠયો, 'અરે, સારંગી? તારા! મારી સારગી કયાં છે?'

તારાએ બહુ જ માયાભર્યા શબ્દે કહ્યું, 'આજે ઠંડી છે. સુઇ જાઓ'

પણ ગવૈયો ઉઠીને ઘરના ખૂણેખૂણા ખોળવા લાગ્યો. સારંગી કયાંય હતી નહિ. તારા તેની પાસે આવી.

'એક વાત કહું?' તારાએ ધીમા મીઠા અવાજે કહ્યું.

'શી?'

'જુઓ, હું જીવતો સૂર છું! મારા પર સ્નેહથી દૃષ્ટિ કરો!'

ગવૈયાએ ડોક ધૂણાવી, 'સારંગી! મારી સારંગી એ મારો આત્મા છે! એ કયાં છે?'

'એક વાત કબુલ કરો તો આપુ!' તારાએ હમેશને માટે શોકનું સાલ કાઢવાના ઇરાદાથી કહ્યું.

'શું?'

'આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.'

'હેં! પછી.ન વગાડું તો હું શું કરૂં?'

'પછી? ઓ પ્રિયતમ! પછી કોઈ દિવસ નહિ. હું તમારી આગળ છું. જરા વિચારો, જીવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શી વધારે મજા છે?'

ગવૈયો ઉંડા ગમગીન વિચારમાં પડ્યો.

'તારા, તું અદેખી છે.'

'મારૂં સ્થાન લાકડાના કટકે ઝુંટાવ્યું છે!'

'પણ હવે એક વખત સારંગી દે!' ગવૈયો નિરાશ થઈને બોલ્યો.

'મેં કહ્યું તેમ,' તારાએ આનંદમાં કહ્યું, 'આજ છેલ્લું બજાવી લો. પછી બજાવવું બંધ. મારા માટે આટલું કરો.'

ગવૈયાની આંખમાં જોસ આવ્યું, 'તારે માટે?'

'હા. હું તમારી છું; એટલું કરો!' તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો.

ગવૈયાએ હા પાડી. તારાએ તેને સારંગી આપી.

તે ઘેલાની પેઠે એને ભેટી પડ્યો, રોઈ પડ્યો. સારંગીના તાર બોલવા લાગ્યા.

'અને ત્યારે આજ છેલ્લું વગાડી લઉ?' ગવૈયાએ જોસમાં–ઘેનમાં પ્રશ્ન કર્યો.

તારાએ નિર્દોષ સ્મિત કર્યું, 'હા.'

અને ઇન્દ્રમણિએ પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય આજે ઠાલવ્યું. પ્રિયતમાથી છુટા પડતાં વિરહનો અત્યંત કરુણ સ્વર છૂટ્યો. વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરુણ રસની ધ્રૂજારી થવા લાગી ને ઇન્દ્રમણિનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે બહાર નીકળવા લાગ્યો:

જીવન જાય, જ્યોત જાય,
રસ ચૈતન્ય સર્વ જાય;
આત્મનો પ્રકાશ આજ,
દૂર . . દૂર . . દૂર . . થાય . . .

તારાની આંખમાંથી અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. શેરીએશેરીએ ને ઘરઘરમાં, મધ્યરાત્રિની એ ઘોર શાંતિમાં કરુણ ભાવ ઉભરાયા. ગવૈયો હજી આગળ વધ્યો. પણ તારા બોલી ઉઠી. તેનાથી આ રુદન સંભળાયુ નહિ.

'ઓ પ્રિયતમ ! હવે નહિ, હવે નહિ, હવે બંધ કર. હવે નહિ સંભળાય.'

ગવૈયાના હાથમાંથી સારંગી ધબ દઇને નીચે પડી ગઇ. તેનો વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરુણ છાપ મૂકી ગયો. તારા દોડી. તેણે સારંગી ઉંચકી લીધી. ગવૈયાની આંખમાં એક આંસુ હતું તે તેણે લોહ્યું. . . . પણ ત્યાં તો ગવૈયાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર સાદડી પર ઢળી પડ્યું !

કેસરી વાઘા

રતનગઢની નાની બજારમાં તદ્દન શાંતિ હતી. એક બે જગ્યાએ ગાસઠી દીવાનો ઉજાસ, નિરાશ હૃદયમાં આશાનું એકાદ બિંદુ પ્રકાશે તેમ, પ્રકાશતો હતો. બજારમાં એકાદ રખડુ કૂતરૂં ક્યારેક ભસીને સુઇ જતું હતું. તેને જાણે જવાબ આપતા હોય તેમ, ગામડાના ચોરાની દિવાલે બાંધેલા, જૂના સુકાઇ ગએલા જારના લોથા જરા ખખડીને શાંત થઇ જતા હતા. અને બજાર પાછું નિઃશબ્દ બની જતું હતું.

અચાનક ચોરાના પગથિયાં પર ઝુકાની બાંધેલ બે જુવાન દેખાયા. ઘાટીલું શરીર, મજબૂત અવયવબંધ ને રૂપાળું મોં–આટલા ગુણ બન્નેમાં સામાન્ય હતા. પણ પછી ધીમે ધીમે ફેર વધતો જતો હતો; તે એટલે સુધી કે બન્નેના સરખા વેષ નીચે ને સામાન્ય દેખાવ નીચે તદ્દન જ સ્વતંત્ર બે જુદી જ પ્રકૃતિ ખીલી રહી હતી.

થોડીવારમાં એક ઝીણી સીસોટી વગડી ને ચોરા પાસે બીજા પણ બેચાર આવ્યા. બધા હથિયારબંધ હતા. સૌએ

બુકાની બાંધી પોતાની જાત છુપાવવા બને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પેલા બે જણમાંથી એક જુવાન આગળ આવ્યો. તે ધીમેથી બોલ્યો, ' નથુ ! '

તરત જ નવા આવેલ મડળમાંથી એક આધેડ વયનો માણસ બહાર આવ્યો. એના દેખાવમાં માણસ પહેલે જ સપાટે ધ્રૂજી ઉઠે એટલી કડકાઈ હતી. કઠણ હૈયું ને કડક સ્વભાવ એ બન્ને એની વ્યક્તિગત સમૃદ્ધિ બની ગયાં હતાં.

' પોલીસ પટેલ ક્યાં રહે છે ? '

' આ સામે જ. '

નથુએ પાસેના એક મકાન સામે આંગળી કરી બતાવ્યું.

તે જ વખતે જે મકાન તરફ નથુએ આંગળી બતાવી હતી તે ખુલ્યું, અને તેમાંથી દીવાનો આછો પ્રકાશ ચોરાના પગથિયાં પર પડચો બધા ઉભેલા ભડકયા, પણ એક ક્ષણમાં જ સ્થિર બની ગયા. મકાનમાંથી નીકળનારે તેમને પડકાર્યા, ' અલ્યા કોણ છે એ ? રાઘવ ! ' તેના અવાજમાં અમલદાર શાહી દમામ હતો.

ચોરા પર ઉભેલા જુવાને નિર્ભયરીતે જવાબ વાળ્યો, ' હું છું. ' . . . અને પછી તેણે મશ્કરીમાં સ્વર જરાક લંબાવ્યો. ' હું . . . . છું '

' કોણ ? . . હુ કોણ ? ' પૂછનાર પોલીસ પટેલ પોતે હતો. તેણે વધારે ઉતાવળમાં ફરીથી પૂછ્યું. પણ આ વખતે એના અવાજમાં જરાક ભયની ધ્રૂજારી હતી. પેલો જુવાન બેદરકારપણે જરા હસ્યોઃ

' હું . . . છું . . . એભલ ! '

'હે !' પોલીસપટેલનો સાદ ફાટી ગયો. ધડાક દઈને તેણે એકદમ બારણું બંધ કર્યું અને અંદરથી ધ્રૂજતોધ્રૂજતો બોલ્યો, 'એભલ ! . . . એભલ વાળા !'

અને મૃત્યુ વખતે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરે તેમ તેણે પોતાના પસાયતાઓની નામાવલિ લેવી શરૂ કરી, 'અલ્યા રાઘવ ! જાદવ ! ગોવિંદ ! અલ્યા એ અભરામ !'

પણ પોલીસપટેલના ઘરમાં પવનના સુસવાટથી દીવો ભડક ભડક થવા લાગ્યો, ને એ ઠરી જવાના ભયમાં તે ઘરની અંદર જ દોડ્યો. રાઘવ કે ગોવિંદ કોઈ દેખાયા જ નહિ.

એ જ વખતે પોલીસપટેલે પોતાના મન પરથી જાણે કોઈ જબરદસ્ત બોજો ઉપાડી લેતુ હોય તેમ, ચોરા પરના માણસોના જરાક ખખડાટ ને હસવાના અવાજ વચ્ચે એક પરિચિત સ્વર સાંભળ્યો, 'એલા, ત્યાં કોણ આદમી ઉભા છે?'

અને આ બોલની સાથે જ કોઈકની ડાંગ જમીન પર અથડાઈ. ગજેન્દ્રમોક્ષનું કાવ્ય ભવિષ્યમાં સમજી શકે એવી માનસિક સ્થિતિમાંથી પોલીસપટેલ પસાર થઈ ગયો. ડાંગનો અવાજ કરનાર જુવાનને તેણે તરત ઓળખ્યો.

'ગોકળ !' તે અંદરથી જ બોલ્યો.

પણ ગોકળ પોલીસપટેલને જવાબ આપે તે પહેલાં એભલવાળાએ પહેલે જ સપાટે જાણી લીધું કે પોતાની સામે હવે એક સાચો જુવાન આવ્યો છે. તેણે પોતાની તલવાર પર હાથ દીધો, ને તરત જ એક ગોળી સનનન કરતી ગોકળના કાન પાસેથી પસાર થઈ ગઈ. પાછળ તરત જ ગોકળનો ચોખ્ખો ને જબરો જવાબ આવ્યો, 'એલા એ

રાઘવ ! જાદવ ! દોડો, દોડો બહારવટિયા !–પોલીસપટલ ! એ પોલીસપટલ !'

બીજી તરફથી બેચાર માણસોના દોડવાનો અવાજ આવ્યો. પોલીસપટેલે પોતાની બારીમાંથી આ સઘળું જોયું. તેણે પણ અરધું બારણું ખોલ્યું. તરત જ એના ફાનસના ચુરેચુરા કરતી એક ગોળી તેના પગ આગળથી પસાર થઇ ગઇ. ધડાક કરતું બારણું બંધ કરીને તે અંદર પેસી ગયો.

રત્નગઢના એક ખૂણામાં કેસરનું ઘર હતું. સાદાઇ ને સુંદરતાની ભાવના તેણે જીવનમાં સાંગોપાંગ ઉતારી હતી. વૃદ્ધ પિતા જેવા પોતાના શ્વસુર નારાયણદેવને પોતાના પતિ પંડિત કૃષ્ણદેવની સેવા એ જ એના જીવનમાં વિદ્યાસગ્રહ હતો. લાગણીનો તો જાણે કેસર સમુદ્ર. કેસરનું જીવન એટલું વિશુદ્ધ હતું કે એના આખા ઘરમાં વિશુદ્ધિની જાણે ફોરમ છુટતી હતી. કેસરની જીવનવિશુદ્ધિ એટલા પાડોશમાં શાંત ભાષણ આપી રહી હતી ને એટલામાંના દરેક ઘરનું જીવન ઘડી રહી હતી.

આજે વૃદ્ધ નારાયણદેવ બેઠા છે ને રાત્રિ ખૂબ વીતી ગઇ છે છતાં જાગે છે. સામે જ કૃષ્ણદેવ પોતાની પુત્રી લલિતાને વાંસા પર હાથ ફેરવી સુવાડતા બેઠા છે અને કેસર કોડિયાના દીવામાં ઘી પુરી રહી છે.

'તો બાપુજી ! હવે આપ કહો એટલે તરત જ જાત્રાએ જવાનું કરીએ.' કેસર બોલી.

નારાયણદેવ, વીસમી સદીમાં ક્યારેક મળે છે તેવો, હજાર વર્ષ પહેલાંનો બ્રાહ્મણ હતો. બ્રહ્મત્વની એની ભાવના આ જમાનાના પુસ્તકિયા જ્ઞાન કરતાં જુદી હતી. એનામાં અત્યારે તેજ પણ એવું જ હતું.

'હા, ભલે બેટા! પણ કૃષ્ણદેવને પૂછ્યું?'

'જી! આપની ઇચ્છા એ અમારે મન આજ્ઞા છે!' કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

'તો ભલે! ચાર દિવસ પછી મુહૂર્ત સારૂં છે.'

નારાયણદેવે બોલતાંબોલતાં નાક પાસે હાથ ધર્યો: 'અત્યારે કાંઇક ભય છે!' એણે સ્વરોદયનો અભ્યાસ જીવનના પ્રસગમાં ઉતાર્યો હતો. કેસર હસી પડી: 'બાપુજી! આપનો ભય તો એવો જ!' છેટે એક ઘૂવડ બોલતુ રહી ગયું.

'જાત્રામાં આપને શો ખરચ કરવો છે?' કૃષ્ણે પૂછ્યું.

ધીમેથી કેસરે મો આડું લુગડું રાખ્યું અને જરાક હસીને બોલી, 'ખબર છે નાં? તે દિવસે બાપુજીએ પોતે જ મૂક્યા છે તે બધા—'

ગામડાની રીત પ્રમાણે નારાયણદેવની સેવિંગ બૅંક હજી તો જમીનમાં જ હતી.

'ભલે!'

કૃષ્ણદેવ ઉઠ્યો. નારાયણદેવ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવા જાય છે તેટલામાં જ સ્થિર થઈ ગયા! 'આ શું? કાંઈ સંભળાય છે?'

પાડોશમાં કોલાહલ થતો હતો. એટલામાં બંદુકના બે અવાજ સંભળાયા.

'દોડો! દોડો! બહારવટિયા!' છેટેથી જોસભર્યા પોકાર આવતા હતા.

'હે! કોણ? એભલવાળો છે?' નારાયણદેવે બહાર જઇને કોઇને પૂછ્યું. આ શબ્દની સાથે જ સૌની હિંમત છુટી પડતી હતી.

કેટલાંક માણસોને ન્યાય માટે એવી ધગશ હોય છે કે શરીરને તો તેઓ ઈશ્વરી રમકડું માને છે! એભલવાળો આવા પ્રકારનો નિર્ભય બહારવટિયો હતો. એનું બહારવટું પહેલાં તો નીતિપુરઃસર હતું, પણ છેલ્લાંછેલ્લાંમાં તેણે રંજાડથી મનુષ્યને ધ્રૂજાવી દીધાં હતા.

એટલી વારમાં તો રત્નગઢના દરેક ખૂણામાં કોલાહલ થવા લાગ્યો. ગોકળના પડકારા સાથે પસાયતા આવ્યા હતા. પણ પોલીસપટેલે હિંમત ન કરી અને પોબારા કરવામાં ડહાપણ માન્યુ, એટલે થોડીવારમાં જ રત્નગઢ એભલવાળાની દયા માગતું ખડું બની ગયું.

નારાયણદેવ હજી જવાબ મેળવે છે ત્યાં તો એક માણસ એકદમ દોડતો આવ્યો, 'અરે, દેવ! દેવ!'–એનો સાદ ફાટી ગયો.

'બાપુ! હવે તો તમે હાલો.'

'કોણ? ગોકળ?–કોણ એભલવાળો છે!'

'અરે માબાપ, મારી દીધા! વીસ માણસ છે!'

'પોલીસપટેલ ક્યાં છે!'

'ભાગી ગયા. રાઘવ ને જાદવ લોથ થઈ પડ્યા છે. જલદી હાલો, નકર હવે આબરૂ રહેવી વસમી છે!'

ગોકળ ચોરા પાસેથી જીવ લઈ નાઠો હતો. નારાયણદેવ પાસે મદદ માટે આવ્યો હતો. દેવના શબ્દે ઘણી વખત ગામને બચાવ્યું હતું.

નારાયણદેવ એમ ને એમ ચાલ્યા. પાછળ કૃષ્ણદેવ પણ થોડેક છેટેછેટે આવતો હતો. નારાયણદેવના શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર શોભી રહ્યું હતું. ધોળા રૂપેરી વાળમાં ચદનની સુગંધ

ભભકતી હતી, ને ભસ્મના સુદર ત્રિપુંડથી એમનું ભવ્ય કપાળ શોભ આપે તેવું બન્યું હતુ. અડગ વિશ્વાસ ને અખૂટ ધૈર્યથી તે આગળ વધતા હતા, ને એટલા ગભરાટમાં પણ એમની પાદુકાનો અવાજ સાંભળી શ્રદ્ધા ને આનદનાં આંસુ પાડતી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને હૈયા સાથે ચાંપી રહી હતી. ઘરની હુફમાં ને રક્ષણમા પડિતનો બહારથી ભીંત વીંધીને આવતો પાદુકાનો અવાજ અજબ ધૈર્ય ને વિશ્વાસ પ્રેરી રહ્યો હતો.

નારાયણદેવ થોડે દૂર પહોચ્યા ત્યાં તો બજારમાં જ અતિ ભયાનક દેખાવ નજરે પડચો. એક પટેલ ને એક રબારીના અચેતન શરીર પર થઈ એભલવાળો આગળ વધતો હતો. પૈસાની તરસ મનુષ્યના પાશવ સ્વભાવને બહાર ખેંચે છે. અત્યારે એભલવાળો લૂટના રસમાં હતો. એના સાથી પણ એ વેગમાં પડચા હતા ને જે આવે તેને પુરા કરી પૈસા કઢાવવાની ધૂનમાં જ મચ્યા હતો.

નારાયણદેવનુ વૃદ્ધ પ્રચડ શરીર બરાબર એભલની સામે આવી ઉભું રહ્યું. એક બાજુ એભલવાળાના સાથી ગામના એકબે જુવાનને રોકી રહ્યા હતા. વીજળીનો ઝબકારો થાય તેમ એભલવાળાની તલવાર ઉંચેથી નીચે પડી.

'અરે ! હાં ! હાં ! હાં–' ચારે તરફથી એનાં જ માણસોના અવાજ આવ્યા.

પોતે પોતાના જ કોઈ સાથીને માર્યો કે શું, એ જોવા માટે એભલ પાછો ફર્યો. વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ છુટો પડી ગયો હતો ને તેમાંથી લોહીનો ધોધ વહેતો હતો.

'દેવ !–બ્રાહ્મ . . . .'

એભલવાળો નારાયણદેવને જોઇને ધ્રૂજ્યો, પણ વાક્ય પુરૂં કરે તે પહેલાં તો લાકડીનો એક જબ્બર ફટકો તેના હાથ પર પડ્યો. એની તલવાર દૂર ઉડી પડી.

નારાયણદેવનું મોં આશ્ચર્યમાં સ્થિર થઇ ગયું ! ઝપાટાબંધ એક પછી એક બનાવો દર ક્ષણે બનતા હતા. લાકડી મારનાર જુવાન સામે તેમણે જોયું ને તેમનાથી બોલી જવાયું, ' અરે કૃષ્ણ ! . . . '

નારાયણદેવ પર તલવારનો ઘા પડ્યો કે તરત જ કૃષ્ણદેવ જે પાછળ હતો તેણે ઝંપલાવ્યું હતું.

ફરી વાક્ય અધુરૂં રહ્યું. એભલવાળા પર લાકડીનો ઝપાટો પડ્યો તે સાથે જ એના એક સાથીની તલવાર કૃષ્ણદેવના ખભાને બરાબર જનોઇવાઢે કાપી રહી. બ્રાહ્મણના લોહીથી રજપૂતની તલવાર રંગાવા લાગી !

હવે લોહીથી ખરડાએલાં હથિયાર શરમાવા લાગ્યાં. દરેકના મોં પર શાહીના જેવો કાળો રંગ આવ્યો. યુદ્ધ પછી હમેશાં બંધુત્વની વાતોએ ચડવાની જગતની જૂની ટેવ છે. પેલો કરડો નથુ પણ આ પરિણામ જોઈ ધ્રૂજ્યો.

' વાળા ! એભલભાઇ ! ભુંડું કર્યું ! બ્રહ્મહત્યા થઈ ! '

અત્યંત દુ:ખથી નારાયણદેવ કૃષ્ણદેવના અચેતન શરીર પાસે બેસી ગયા અને એભલવાળા સામે જોયું:

' એભલ ! વાળા ! બાપ ! આજ તને આ શું સુઝ્યું ? '

બહાદુર બહારવટિયાની આંખમાં આંસુ–સાચાં આંસુનો છંટકાવ હતો.

કૃષ્ણદેવને સભાળવાની અને નારાયણદેવના હાથ પર પાટાપીંડી કરવાની ચિંતામાં બહારવટિયા પડ્યા. અત્યારે

તેઓ લૂટ ભૂલ્યા, પોતાનો ભય પણ ભૂલ્યા અને હવે તો જે થાય તે ખરૂ કરી નારાયણદેવની સારવારમાં જ પડ્યા.

પણ હજી બસ ન હતું. કૃષ્ણદેવના મૃત્યુની વાત થોડી વારમાં જ કેસર સુધી પહોચી ગઇ ! તે ઘરના દ્વારમાં જ પોતાના પતિ અને શ્વસુરના પાછા આવવાની રાહ જોતી ઉભી હતી.

તેણે આ સાંભળ્યુ ને તરત જ પોતે ઘરમાં જઈ તલવાર લઇ ઘર એમ ને એમ મૂકી ચાલી નીકળી.

સાક્ષાત ભવાની હોય તેવી એક સ્ત્રીમૂર્તિ આવેલી જોઇ બહારવટિયાના પગમા ઢીલાશ આવવા લાગી. સ્ત્રીમાં જ્યારે શૌર્ય પ્રગટે છે ત્યારે પુરુષો એ ચમત્કારની શેહમા જ યુદ્ધનુ કૌશલ્ય ભૂલી જાય છે ને એમનુ પુરુષત્વ તરત એમને છોડી જાય છે. પછી કાં તો તેઓ લડી શકતા નથી અથવા તો રાક્ષસ બની જાય છે. જોન ઑફ આર્ક આનુ ઉદાહરણ છે.

'હેં ! આ કોણુ ? દેવી !'

નથુ ધ્રૂજતો સ્થિર થઈ ગયો. નથુના શબ્દથી એભલ ચમકી ઉઠ્યો.

'હે ! કોણ છે ?'

'કૃષ્ણદેવને મારનાર તમે ?' અડગ ધૈર્યભર્યો અવાજ સાંભળતાં જ નથુની કરડાઇ ગળી ગઈ, અને તે સાથે જ એ ગોળી સનસનાટ કરતી કેસરના માથા પાસેથી ચાલી ગઇ.

'નામર્દ ! બાયલા ! સ્ત્રી સામે યુદ્ધ ?' એભલ ગાજ્યો.

નારાયણદેવની દુઃખપીડિત આંખ તરત ખુલી ગઈ. એમની કુલવધૂ હાથમા તરવાર લઈ રણચંડી જેવી ઘૂમી રહી હતી.

'બેટા! કેસર!' તે શાંતિથી બોલ્યા. પણ નારાયણદેવનો સ્વર તલવારના ખણખણાટમાં ડૂબી ગયો, કારણ કે નથુનું માથું તે વખતે જ કેસરની તલવારથી જુદું થઈ ગયું હતું, ને મામલો ભયંકર જોઇ સૌ કેસર પર તૂટી પડ્યા હતા

પણ એણે ખૂબ ટકાવ કર્યો

વૃદ્ધ નારાયણદેવે ઉભા થઈ શાંત રહેવા પોકાર કર્યો. એના અશક્ત હાથમાંથી ફરી લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ એ વખતે પણ એના શબ્દો યુદ્ધના હોંકારામાં જ ડૂબી ગયા.

આખું ગામ જાગૃત જોઈ બહારવટિયા પલાયનની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પણ છેલ્લા ગોળીબારે નારાયણદેવ ધ્રૂજ્યા. તેમણે પાછળ જોયું તો કેસરનું તરફડતું શરીર કૃષ્ણદેવનાં ચરણ પાસે જ પડેલું હતું. એમની વૃદ્ધ દૃષ્ટિ તરત જ કેસર પાસે ઉભેલી તેમની નાની પૌત્રી પર પડી. છુટા સુંદર વાળનાં ઝુલ્ફાંમાં લલિતાનું વદન પ્રકાશી રહ્યું હતું. એવું જ મીઠું જીવનનું હાસ્ય, એના વહી જતા જીવનમાં દેખાતુ હતું. પૌત્રીને આમ અચાનક આવેલી જોઈ તે અત્યંત દુઃખથી પીગળી ગયા

કૃષ્ણદેવની પાછળ જવા કેસર નીકળી ત્યારે લલિતાની સંભાળ કોઈને સોંપી ન હતી. છેવટનો કોલાહલ થયો ને બહારવટિયા ભાગવાના થયા ત્યારે લલિતા જાગી ઉઠી, ઘરમાં કોઈ નથી એમ જોઈ બહાર ચાલી નીકળી ત્યાં કોઇનું ધ્યાન ન રહ્યું અને કેસર પાછળ આવીને આ ભયાનક દેખાવમાં તદ્દન સ્થિર ઉભી રહી. ન બોલી, ન રડી, પણ જીવન રેડી દીધું!

ને નારાયણદેવનો હાથ ભીંતને અઠીંગી ઉભેલી નાની

પૌત્રીના કોમળ ગાલ તરફ ફર્યો. એ વૃદ્ધ હાથ ને એ સ્નેહભર્યું નયન !

જીવન એમ ને એમ ઠરી ગયું હોય તેમ લલિતા શાંત ઉભી હતી. પેલાં આસમાની અર્ધ ખુલ્લાં નયન, જરાક બોલે છે તેવા રાતા હોઠ, જીવનનો રંગ હોય તેવા મૃદુ ગાલ, ને જીવનની નિશાની હોય તેવા હાલતા વાળ !–એ !

તરવારના ભયથી જાણે વહેતું જીવન સ્થિર ઉભું છે ! જાણે આરસની મૂર્તિ–પુતળી;–જાણે જીવનની ભાવના !

' લલિતા ! '

ને વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ તદ્દન ઠંડા શરીરનો સ્પર્શ થતાં ભડકયો. તેની પાછળ વળેલી આંખ પાછળ જ રહી. છેલ્લા ગોળીબાર કરતાં પણ આ ઘા જબ્બર હતો.

પોતાની પૌત્રી–પોતાના વંશની છેલ્લી નિશાની પણ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી એ વિચારે નારાયણદેવ પણ સહજ ઢળી પડ્યા. ઢળી પડ્યા તે ફરીને ઉઠ્યા જ નહિ !

卐

આ ઘટના પછી દિવસો પસાર થઈ ગયા.

મનુષ્યના વાસનાથી ખવાઈ ગએલા શરીરની જેમ રત્નગઢના ચોરાની નજીક બધાં ઘર ખવાઇ ગયાં છે. કેટલાંક ભાંગી ગયા છે ને કેટલાંક તજાએલાં છે. ચોરા પાસે વસ્તી હતી ન હતી થઇ રહી છે.

રત્નગઢના ધૂળિયા રસ્તા પર સૂરજનાં કિરણનો રંગ ભૂખરો બની સંતાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો, ને ગોંદરા તરફથી આવતાં બેચાર રખડુ ઢોર સિવાય બધાં ગામમાં આવી ગયાં હતાં તે વખતે એક વૃદ્ધ પોતાની ડાંગના ટેકાથી

ચોરા પાસે આવી ચડ્યો. અત્યત થાક ને દુઃખની સ્પષ્ટ નિશાની એના મોં પર હતી.

'અહીં ક્યાંય રાત રહેવાશે કે ?'

ચોરા પર એક સુકલકડી જેવો બાવો બેઠો હતો. તેણે આવેલા વૃદ્ધને પગથી માથા સુધી નિહાળ્યો. પછી જરાક હસ્યો ને છેવટે બેદરકારીથી બોલ્યો, 'કેવા છો ? ક્યાં રહેવું ?'

'બાપુ, બ્રાહ્મણ, રાતની રાત કાઢવી છે.'

'આ ઓટાની પાસે–જુઓ આ બજાર તરફની ખડકી. એ ઉઘાડીને અંદર જાઓ. વાડામાં ધર્મશાળા છે ને ચોરાની એક બાજુ તથા પાછલો ભાગ પણ વાડામાં પડે છે.'

વૃદ્ધ બજાર તરફની ખડકીમાં થઇને અંદર ગયો. એના ગયા પછી પેલો ઉઠ્યો, જરાક ઘટડી વગાડી, બેચાર પોપડા ભીતપરથી ઉખડી નીચે પડ્યા હતા તે બહાર ફેંકી દીધા, ને તરત જ રવાના થયો. જતાં જતાં પાસેની ખડકીમાથી જરાક ચૌરકર્મ કરવાની છોકરવૃત્તિ દબાવી ન શકયો. અંદર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઓટાની બાજુની પરસાળમાં શાંત બેઠો હતો.

'કાં મા'રાજ, ઠીક છે ના ?'

'હા બાપુ. આ કુવાનું પાણી પીવાય છે કે ?'

'હા.' કહી પૂજારી બાવો ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો.

રાતના દસઅગિયાર વાગ્યે દુનિયા ઘોરતી હતી તે વખતે રત્નગઢની આ ધર્મશાળામાં એક પછી એક ચાર માણસે પ્રવેશ કર્યો. પહેલી એક વીર સ્ત્રી હતી. તેના શરીર પર કેસરી રંગનું ઓઢણું હતું ને ચાલમાં તેજભરી ચમક હતી. તેની પાછળ કોઈ નમ્ર શિષ્ય હોય તેવો એક જુવાન હતો. તેની પાછળ પાદુકા પર ચડી એક વૃદ્ધ આવતો હતો.

તેણે શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર ઓઢેલું હતું ને તેનો એક હાથ પાસે ચાલી આવતી એક સુંદર બાળકી પર હતો. અવાજ ન થાય તેમ આ ચારે જણે પ્રવેશ કર્યો, ને શબ્દ ન થાય તેમ વાત કરી. બોલતાં છતાં ન બોલતાં હોય તેમ ચારે જણ વાતો કરતાં કરતાં ત્યાંથી ઓટાની પાછળ ગયાં.

'શરીરને ધર્મસાધન કહ્યું છે તેનું આ કારણ છે, કૃષ્ણ–'

'જી.'

'કે શરીરમાં વાસનાને નિયમબદ્ધ કેળવણીમાં રાખી શકાય છે. એકલી વાસના–શરીર વિનાની–આત્માને એવી ચોંટે છે કે જન્માંતર સુધી તેને માટે બીજો માર્ગ નહિ.'

'આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણમાં આપને વિશ્વાસ બેસે છે, પિતાજી?'

'હા.'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રસોઈથી નિવૃત્ત બની સુવાની તૈયારી કરતો હતો. તેણે એક લોટો પાણી ખેંચી કાઢ્યું ને નીરાંતે બેસીને ઘુંટડેઘુંટડે પીવા માંડ્યુ. ઓટા ઉપર જળાંજળાં પ્રકાશમાં તેણે બેચાર મનુષ્યોને ફરતા જોયાં.

થોડીવારમાં તેઓ બ્રાહ્મણ પાસે આવી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણ ભડક્યો પણ ડગ્યો નહિ. કેસરી વેષમાં સજ્જ થએલી એક સ્ત્રીમૂર્તિ એની સામે ઉભી હતી, ને તેની પાછળ પેલો નમ્ર જુવાન, વૃદ્ધ પુરુષ ને પેલી સુંદર બાળકી ઉભાં હતાં.

'કેમ મહારાજ?' પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પોતાની સામે કોઈ રાજવંશી જેવી વ્યક્તિ ઉભેલી જોઇ, કાંઇક આશા અને ઉત્સાહમાં તેની સામે જોયુ.

'જમ્યા?'

'જી હા, બા સાહેબ.'

'એક વાત સાંભળશો ? ભડકશો નહિ કે ?'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે કદાચ અહીં ઉતરવામાં પોતે ગુન્હો કર્યો હશે. તે જરાક ધ્રૂજ્યો.

'શું બાપુ ?—બા સાહેબ ! હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ–'

'જુઓ, સાંભળો; ડરશો નહિ ના ? હું કહું તેમ કરશો ?' વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પેલી સ્ત્રી સામે જોઈ રહ્યો. એના ચહેરામાં અત્યંત વીરશ્રી પ્રકાશી રહી હતી. સાક્ષાત લક્ષ્મી હોય તેમ એના મોં પર કલ્યાણરેખા તરવરતી હતી ને અમીરસભર્યા સ્ત્રીભાવની સહૃદયતા હતી.

'અમે કોણ છીએ ?—જુઓ; અહીં એક વખત ધીંગાણું થયું. તેમાં હોમાએલાં અમે ચાર આ ગામનાં છીએ–'

બ્રાહ્મણ ધ્રૂજ્યો: 'હેં ! તમે લડાઇ–'

'હા, અમે લડાઈમાં કપાએલાં છીએ; પણ જીવન્ત વાસનાના છેલ્લા સ્પર્શથી આજ હવે એકલી વાસના રૂપે, તેજની છાયા રૂપે છીએ. અમારો ઉદ્ધાર તું કરીશ ?'

બ્રાહ્મણનું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું, 'હેં બાપુ ? હું–?'

'હા બાપુ, તું—જો, અમારી છેલ્લી વાસના યાત્રા કરવાની હતી. અહીંથી સવારે નારાયણદેવના ઘરના ખંડિયેરમાં જજે. તેના બરાબર ઉબર પાસેથી પૈસા ખોદજે. પછી તું અમારા નામે જાત્રા કરીશ ?' વીર છતાં સ્ત્રીના છેલ્લા શબ્દોમાં વાસનાના તીવ્ર દુઃખની ગ્લાનિ સ્પષ્ટ હતી.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ધ્રૂજવા લાગ્યો, 'હા ! હા ! હા !'

'ચોક્કસ ?'

'હા !' અને એ દોરીલોટો મુકવા જરાક નીચે નમ્યો.

'અને–'

પણ એનું વાકય અધુરૂં રહી ગયું. તે ચિત્રવત સ્થિર થઈ ગયો! દિવસની છાયારેખા જેવું એક પણ ચિત્ર તેની સામે હતું નહિ. ઓટા પાસેના પીપળાનાં પાન માત્ર પવનથી સુસવાટ કરતાં હાલતાં હતાં. તે ફાટેલી આંખે ચારે તરફ જોતો ઉભો.

'તમારૂં નામ?' એણે છેવટે હિંમત કરી હવામાં જ પૂછ્યું.

પવનમાંથી શબ્દ આવતા હોય તેમ સ્પષ્ટ અવાજ આવ્યો, 'કેસર!'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એકદમ બહાર દોડ્યો. ચારે તરફ હવામાં એને તોફાન લાગ્યુ. તે ઓટાની બહાર જઈને ઉભો ને બજારમાં મોડી રાતે જાગનાર એક બે દુકાનદાર હાટના ઓટા પર રાતની રાત કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

卐

એક વર્ષ વહી ગયું છે ને રત્નગઢના ચોરાના ખંડેર આગળ પાછી વસ્તી વધતી જાય છે.

પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાછો ફરતો આવે છે. એનો એ સુકલકડી બાવો ત્યાં જ બેઠો છે.

'કાં બાવાજી! આજે રાત રહેવાનું મળશે કે?'

અને બાવાજી પોતે પણ આજ તો પાછળની પડાળીમાં બ્રાહ્મણ સાથે સુતા.

ખખડતાં પાનમાંથી વૃદ્ધના કાનપર શબ્દો આવતા લાગે છે: 'કેસર!'

અંતે તેને ઉંઘ ન જ આવી. પીપળાનાં પાન પર, ભીત પર, કુવા પર એની શકાસરી દષ્ટિ ફર્યા કરતી હતી.

'મહારાજ!' બાવાજીએ આ તાલ જોયો ને બ્રાહ્મણને પૂછ્યું, 'તે દિવસે અહી રોકાયા હતા કે?'

'હા.'

'કાંઈ જોએલું?'

'કેસર–' વૃદ્ધ બ્રાહ્મણથી પોતાના મનનો સૌથી આગળ પડતો શબ્દ બોલી જવાયો.

'પણ ત્યાર પછી એ કોઈ દિવસ દેખાઈ નથી; ને આ બાગ હવે ફરી વસ્યો છે.'

'હેં!–'

બ્રાહ્મણે કેસરના કહ્યા પ્રમાણે પૈસા મેળવ્યા હતા, અને આજે જાત્રા કરી તે પાછો ફર્યો હતો. પેલી કેસરી ચુંદડી ને સૌમ્ય મુખમુદ્રા પુનઃ જોવા મળશે એ ભાવભર્યા ઉલ્લાસમાં તે અહીં આવ્યો હતો. પણ હવે એને લાગ્યું કે કેસરની વાસના છુટી ગઈ.

સવારે તે વહેલો ઉઠ્યો, ને એક કામ પુરૂં થવાથી વાસનાના પ્રબળ વેગ પર વિચાર કરતો, ફરી રત્નગઢની ધૂળભરેલી શેરીમાં થઇ પોતાની જૂની ડાંગ ખખડાવતો ચાલ્યો ગયો.

આત્માનાં આંસુ

વૈશાલીના* સંથાગારમાં આજે ભારે ગરબડ મચી રહી હતી. કેટલાક વૃદ્ધ રાજપુરુષો સંથાગારનાં સ્વચ્છ આરસનાં પગથિયાં પર બેસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાક ખુલ્લા મેદાનમાં, પોતપોતાના રથની દોરી હાથમાં રાખી સંથાગારમાં થતો કોલાહલ સાંભળી રહ્યા હતા. જબ્બર ભાલા હાથમાં ધરીને કેટલાક જુવાનો ફાવે તેમ ટેલતા હતા. સભામાં ગેરવ્યવસ્થા હતી. કોઈ કોઇનું સાંભળે તેમ હતું નહિ. જેને જેમ ફાવે તેમ બોલતા હતા

એટલામાં સામેની બજારમાંથી એક રથ આવતો દેખાયો. આતુરતામાં ને કૌતુકમાં લાંબી ડોક કરીકરી આવનાર કોણ છે તે જાણવાને સૌ ઉતાવળા થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં જ રથ પાસે આવ્યો.

'એ તો મહાનમન છે.' એક જુવાને બૂમ પાડી. એ સાંભળીને સંથાગારનાં પગથિયાં પરથી કેટલાક જુવાનો મેદાનમાં આવી મહાનમનના રથના માર્ગમાં જ ઉભા રહ્યા.

---

* વૈશાલીમાં પ્રજાકીય તંત્ર હતું, એટલે આ સંથાગાર 'કોર્ટ'નું કામ પણ કરતું. સંથાગાર એટલે નગરમંદિર–'ટાઉન હૉલ' જેવું.

'મહાનમન એકલા જ આવ્યા લાગે છે!'

'એમ? ત્યારે આમ્રપાલી નથી આવી!' બેત્રણ જુવાન માણસો એકી સાથે બબડી ઉઠ્યા. તેમાંના એકે તો ગુસ્સામાં પગ પછાડી પોતાનો ભાલો ભોંયમાં ખોસ્યો: 'ત્યારે રાજગણની ને કાયદાની અવજ્ઞા કરવાની તેની દાનત છે એમ?'

એક સુંદર સવારને રસ્તો આપવાને તેઓ જરા પાછા હઠ્યા. બીજી દિશાએથી બે ચાર ઘોડેસવારો આવ્યા. તેમણે શિકારીનો જ વેષ પહેર્યો હતો. સુંવાળા લીસા ને ચળકતા વાળવાળા કૂતરાઓ તેમના ઘોડાની આગળપાછળ દોડતા હતા. એટલામાં મહાનમન રથમાંથી નીચે ઉતરી, આરસનાં લીસાં પગથિયાં ચડતો નગરમંદિરમાં જઇ ઉભો રહ્યો.

ઉકળતો માનવસમુદાય જાદુઇ લાકડી ફરી હોય તેમ એકદમ શાંત બન્યો. હવે મહાનમન શું બોલે છે તે સાંભળવાને સૌ આતુર બન્યા.

'મહાનુભાવો! મારી પાલિતા પુત્રી આમ્રપાલી . . .' તેનો સ્વર જરા લથડ્યો, પણ તે ખોંખારીને આગળ વધ્યો: 'આમ્રપાલી, જેને લિચ્છવીગણના* કાયદા પ્રમાણે તમે લગ્ન

*વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યમાં એવો નિયમ હતો કે અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીએ કોઇને ન પરણતા, જનસમૂહને રંજન કરવા અપરિણીત અવસ્થામાં રહેવું. મહાનમન નામના શ્રીમંતને આમ્રપાલી નામે પુત્રી હતી. તે અત્યંત સુંદર હોવાથી, જો તે કોઇને પરણે તો વૈશાલીનો જુવાનવર્ગ અંદર અંદર સ્પર્ધા કરીને કપાઇ મરે તેવી અવસ્થા હતી. સિંહનાયક જે અહીંની મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થાના 'પ્રેસિડેન્ટ' જેવો હતો તેણે એ વાતનો મર્મ સમજી તેનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કરવા દેવાની ના પાડી હતી, અને જેને મે, લિચ્છવીઓ અંદર અંદર કપાઈ ન મરે માટે અવિવાહિતા રાખી હતી . . .'

લોકો અંત સાંભળવાને અધીરા થવા લાગ્યા.

'. . . તેનો આઠ દિવસ થયાં પત્તો નથી !'

'પ્રજાનો દ્રોહ ! મંડળનું અપમાન ! તદ્દન ખોટી વાત !' કેટલાક બરાડયા.

મહાનમન કૈં ન સાંભળતો હોય તેમ આગળ બોલ્યે જતો હતો: 'પત્તો નથી . . . પત્તો ન હતો, પણ, આજે તે પોતે જ અચાનક મળી આવી છે !'

લોકોએ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો, કેટલાકે હર્ષના પોકાર કર્યા.

'અને હવે . . . .'

એ જ વખતે મેદાનના ગરબડાટ વચ્ચે થઈ, એક ભવ્ય ઘોડેસવાર લોકસમુદાયમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપીને આગળ આવતો દેખાયો.—ચારે તરફથી પ્રજાજનો બે હાથ જોડીને તેને પ્રણામ કરતા હતા.

'પણ લ્યો આ નાયક આવે છે. એ તમને બધી વાત કરશે.' એમ કહી મહાનમન તરત બેસી ગયો.

લોકોએ કુતૂહલથી મેદાન તરફ જોયું પેલા સવારે ઘોડાથી ઉતરીને નગરમંદિરના પગથિયાં પર પગ મૂકયો હતો; ઘોડાને ત્યાં નોકર પાસે રાખી તે આગળ વધ્યો..

'વૈશાલીની જય ! લિચ્છવીગણની જય ! સિંહનાયકની જય ! . . .' લોકસમૂહમાંથી એકદમ જયનાદ ઉઠયા.

જરા હસીને લોકસમૂહ સામે બે હાથ જોડી રાખી તે સંભાળથી ચપળતાપૂર્વક પગથિયા ચડયે જતો હતો.

'મહાનમન એકલા જ આવ્યા લાગે છે!'

'એમ? ત્યારે આમ્રપાલી નથી આવી!' બેત્રણ જુવાન માણસો એકી સાથે બબડી ઉઠ્યા. તેમાંના એકે તો ગુસ્સામાં પગ પછાડી પોતાનો ભાલો ભોંયમાં ખોસ્યો: 'ત્યારે રાજગણની ને કાયદાની અવજ્ઞા કરવાની તેની દાનત છે એમ?'

એક સુંદર સવારને રસ્તો આપવાને તેઓ જરા પાછા હઠ્યા. બીજી દિશાએથી બે ચાર ઘોડેસવારો આવ્યા. તેમણે શિકારીનો જ વેષ પહેર્યો હતો. સુંવાળા લીસા ને ચળકતા વાળવાળા કૂતરાઓ તેમના ઘોડાની આગળપાછળ દોડતા હતા. એટલામાં મહાનમન રથમાંથી નીચે ઉતરી, આરસનાં લીસા પગથિયાં ચડતો નગરમંદિરમાં જઇ ઉભો રહ્યો.

ઉકળતો માનવસમુદાય જાદુઇ લાકડી ફરી હોય તેમ એકદમ શાંત બન્યો. હવે મહાનમન શું બોલે છે તે સાભળવાને સૌ આતુર બન્યા.

'મહાનુભાવો! મારી પાલિતા પુત્રી આમ્રપાલી...' તેનો સ્વર જરા લથડ્યો, પણ તે ખોંખારીને આગળ વધ્યો: 'આમ્રપાલી, જેને લિચ્છવીગણના* કાયદા પ્રમાણે તમે લગ્ન

*વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યમાં એવો નિયમ હતો કે અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીએ કોઇને ન પરણતા, જનસમૂહને રંજન કરવા, અપરિણીત અવસ્થામાં રહેવું. મહાનમન નામના શ્રીમંતને આમ્રપાલી નામે પુત્રી હતી. તે અત્યંત સુંદર હોવાથી, જો તે કોઇને પરણે તો વૈશાલીનો જુવાનવર્ગ અંદર અંદર સ્પર્ધા કરીને કપાઇ મરે તેવી અવસ્થા હતી. સિંહનાયક જે અહીંની મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થાના 'પ્રેસિડેન્ટ' જેવો હતો તેણે એ વાતનો મર્મ સમજી તેનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કરવા દેવાની ના પાડી હતી, અને જેને મેં, લિચ્છવીઓ અંદર અંદર કપાઈ ન મરે માટે અવિવાહિતા રાખી હતી . . .'

લોકો અંત સાંભળવાને અધીરા થવા લાગ્યા.

'. . . તેનો આઠ દિવસ થયાં પત્તો નથી !'

'પ્રજાનો દ્રોહ ! મડળનું અપમાન ! તદ્દન ખોટી વાત !' કેટલાક બરાડ્યા.

મહાનમન કૈં ન સાંભળતો હોય તેમ આગળ બોલ્યે જતો હતો: 'પત્તો નથી . . પત્તો ન હતો, પણ, આજે તે પોતે જ અચાનક મળી આવી છે !'

લોકોએ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો, કેટલાકે હર્ષના પોકાર કર્યા.

'અને હવે . . . .'

એ જ વખતે મેદાનના ગરબડાટ વચ્ચે થઈ, એક ભવ્ય ઘોડેસવાર લોકસમુદાયમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપીને આગળ આવતો દેખાયો.—ચારે તરફથી પ્રજાજનો બે હાથ જોડીને તેને પ્રણામ કરતા હતા.

'પણ લ્યો આ નાયક આવે છે. એ તમને બધી વાત કરશે.' એમ કહી મહાનમન તરત બેસી ગયો.

લોકોએ કુતૂહલથી મેદાન તરફ જોયું. પેલા સવારે ઘોડાથી ઉતરીને નગરમંદિરના પગથિયાં પર પગ મૂક્યો હતો; ઘોડાને ત્યાં નોકર પાસે રાખી તે આગળ વધ્યો..

'વૈશાલીની જય ! લિચ્છવીગણની જય ! સિંહનાયકની જય ! . . .' લોકસમૂહમાંથી એકદમ જયનાદ ઉઠ્યા.

જરા હસીને લોકસમૂહ સામે બે હાથ જોડી રાખી તે સંભાળથી ચપળતાપૂર્વક પગથિયા ચડયે જતો હતો.

નગરમંદિરમાં પહોંચતાં રાજપુરુષોએ ઉભા થઇને તેને માન આપ્યુ. તે મહાનમનની બાજુમાં જ એક આસન પર જઇ બેઠો. કોઈ એક કાંકરો ફેંકે તો પણ સંભળાય એવી ગાઢ શાંતિ એકદમ પ્રસરી ગઇ. સિંહનાયક હવે શું કહે છે તે સાંભળવાને લોકો તળેઉપર થઈ રહ્યા.

સિંહનાયક ઉભો થયો. તેણે લોકો તરફ એક ઉડતી નજર ફેંકી.

એક માણસના પ્રતાપ ને પ્રભાવ આગળ આખો જનસમુદાય નાનો થતો હોય તેમ લાગતું હતુ. તેણે ધીરેથી પણ સ્પષ્ટ અવાજમાં વાત શરૂ કરી: 'મહાનુભાવો! નીલપદ્મભવનમાંથી આમ્રપાલી આ તરફ આવવાને તૈયાર થઇ ત્યાર પછી જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. જો મહાજનને વૈશાલીનો નિયમ અક્ષરશઃ પળાવવાનો આગ્રહ હોય તો આમ્રપાલી જે શરતો મૂકે તે મહાજને સ્વીકારવી પડશે.'

'બરાબર છે! બરાબર છે! શરતો શી છે તે બોલો'

આમ્રપાલી કહે છે કે 'મારૂં ઘર સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું મનાશે; તેમાં રજા વિના કોઇથી નહિ અવાય. જનસમૂહને સંગીતથી આનંદ આપવો એ એનું મુખ્ય કામ રહેશે.'

'એ શરત તો બરાબર છે.' કેટલાક બોલ્યા. નગરમંદિરમાં બેઠેલ ગણરાજો, નગરશેઠો ને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ 'ઠીક છે' એટલુ કહીને નાયકને બીજા નિયમો સંભળાવવાની ઇશારત કરી.

'આમ્રપાલીને રહેવા માટે પુષ્પવિહારમાં મહાજને સુંદર પ્રાસાદ—સપ્તભૂમિકાપ્રાસાદ—આપવો પડશે.'

મહાજનમંડળમાંથી કેટલાકે એકબીજાની સામે જોયું.

'ત્રીજી શરત એ છે કે આમ્રપાલીના ઘરમાં કોણ આવે છે–જાય છે, તથા તે કોણ છે તેની તપાસ નહિ કરી શકાય.'

મહાજનમંડળમાં ગણગણાટ શરૂ થયો. કેટલાક વૃદ્ધ રાજપુરુષોનાં મોં, ક્રોધથી, તપાવેલાં તાંબાનાં પતરાં જેવાં લાલચોળ થઇ ગયાં. કેટલાક *નવકોટિનારાયણોએ અસતોષ દર્શાવવા ભવાં ભેગાં કરીને સિંહનાયક તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ જોયું. એક ×ગણરાજ તો જરા બેઠા જેવો થઇ ગયો અને 'એ તો મહાજનમંડળની સત્તાનું અપમાન થાય' એમ મોટેથી બોલી ઉઠયો.

પણ આ બધાં દૃશ્યો પુરાં ભજવાયાં, ન ભજવાયાં, ત્યા તો સૌની આંખ નગરમંદિરનાં પગથિયાં પર ચોંટી. ચાંદની જેવાં તદ્દન શ્વેત વસ્ત્રમાં લપેટાએલી એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ત્યાં દેખાઈ. મેદાનમાં મોટી ગરબડ મચી રહી હતી, ને આગળ આવવા માટે લોકો ધક્કામુકી કરતા હતા. કેટલાક જુવાન માણસો પોતાના ભાલાથી લોકોને ભડકાવીને રસ્તો કરતા હતા.

તે સ્ત્રી છેક સંથાગારમાં આવી. થોડીવારમાં ફરીથી બધે શાંતિ ફેલાઈ. તેણે પોતાનો આછા રેશમી વસ્ત્રનો સાળુ સંકોર્યો. અને હુકમ કરનારની ઢબથી મહાજનમંડળ સામે જોયું. તેનુ નાનું નાક અભિમાનમાં ફુલ્યું હતું અને ક્રોધ તથા તિરસ્કારથી ભવાં ચડયાં હતાં. ઘણાંને આ દૃષ્ટિ અને

*કોટયાધિપતિને માટે વપરાતો શબ્દ; નવ કરોડનો માલિક એમ સાધારણ અર્થ છે.

× આવા અઢાર ગણરાજો પણ મહાજનમંડળમા હતા

તેમાં રહેલું પ્રજાસત્તાનું અપમાન ખૂંચ્યાં. પણ તેની રમણીય મોહકતા વિષ પાએલા તીરની જેમ હૈયા સોંસરવી નીકળી જતી હતી.

'મહાજનો !–અને બ્રાહ્મણો ! . . .' તેના શબ્દોમાં ચોખ્ખો ધિક્કાર હતો: 'વૈશાલીમાં જે દુષ્ટ નિયમ તમે સાચવી રહ્યા છો . . . .'

'દુષ્ટ ? . . . . કાયદાનું અપમાન !' મંડળમાંથી જ કોઇક બોલ્યું.

'હા,' તેણે ભાર દઇને ઉત્તર આપ્યો: 'એ દુષ્ટ નિયમ જેને તમે સાચવી રહ્યા છો તે હું સ્વીકારૂં છું,–જો તમને મારી શરતો કબુલ હોય તો. નહિતર હું મહાજનમંડળને તાબે થવા ના પાડું છું. પૃથ્વીની કોઇ સત્તાને તાબે ન થવા માટે ઇશ્વરે મને રૂપ આપ્યું છે.' તેણે અભિમાનમાં ડોક અદ્ધર કરી પોતાનું શરીર ઉંચું કર્યું ને માથા પરથી ખસી જતી મોતીની સેર એક હાથથી સમારી

એકદમ તોફાનનુ વાદળું ફેલાયું. મહાજનમંડળમાં આમ્રપાલીના શબ્દોથી વિજળીનો આંચકો લાગ્યો. 'તેના ઘરમાં કોણ છે એની તપાસ પણ ન થાય' એ નિયમ ઘણાને ખૂંચવા લાગ્યો.

'એનો અર્થ એટલો જ કે ગમે તે શત્રુ આવીને તેને ત્યાં સલામત રહી શકે.' મંડળમાં ચર્ચા થવા લાગી.

'એ નિયમ ન જ સ્વીકારાય.'

'એ તો જાણે કે મહાજનમંડળની પોતે જ અધિષ્ઠાત્રી !'

મામલો તોફાને ચડ્યો જોઇને 'તમે નિશ્ચય કરો'

એટલું બોલી આમ્રપાલી એકદમ ચાલી નીકળી. તેની પાછળ તેનો પિતા મહાનમન પણ ચાલી નીકળ્યો.

'મહાજન એવો નિયમ નહિ સ્વીકારે!' અંતે સૌએ એક અવાજે સિંહનાયકને જવાબ વાળ્યો, 'અને પ્રજાસત્તાનો નિયમ મહાનમને સ્વીકારવો જ પડશે.'

સિંહનાયકના કપાળ પર ચિંતાની રેખાઓ પડવા લાગી. તેણે પોતાનો એક હાથ જરા કપાળ પર ફેરવ્યો, ખોંખારો ખાઈને સાદને સુધાર્યો અને મહાજનને કહ્યું, 'મહાનુભાવો! વૈશાલીની સ્વતંત્ર મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા અત્યારે સપૂર્ણ સ્થિતિમા છે પણ વૈશાલીની આસપાસ તેને કોળિયો કરી જવા માટે અનેક રાજ્યો તૈયાર ઉભાં છે. મહાનમન જેવા *શતકોટયાધિપતિને એવે વખતે શત્રુ બનાવવો એ રાજનીતિ વિરુદ્ધ છે.'

'લિચ્છવી જુવાનો પણ તક્ષશિલામા જઇને ધનુર્વિદ્યા ભણ્યા છે...' કેટલાક જુવાન સભાસદોએ ઉત્તર વાળ્યો· 'અને અમે કોઈપણ રાજ્ય સામે ટક્કર ઝીલવા તૈયાર છીએ!'

નાયક જરા હસ્યો. એ બેદરકાર હાસ્યથી જ બોલનારા તો શરમાઈ ગયા.

'તમારી ધનુર્વિદ્યાની કીર્તિ સાચી છે; અને એવો વખત આવે છે કે જ્યારે દરેક જુવાન લિચ્છવી પાસેથી સ્વતત્રતાના બદલામા માથું માગવામાં આવશે . . . પણ આંતરવિગ્રહથી નબળી થએલી સત્તા, સડી ગએલા ફળની

* આ અતિશયોક્તિ નથી. તક્ષશિલાથી બીજે નબરે ગણાતા કાશી મહાવિદ્યાલયમાં એ શી ક્રોડના માલિકનો એક છોકરો ભણતો એનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, વિશ્વભારતી (૧–૩)મા પ્રોફે. રાધાકુમુદનો લેખ.

તેમાં રહેલું પ્રજાસત્તાનું અપમાન ખૂંચ્યાં. પણ તેની રમણીય મોહકતા વિષ પાએલા તીરની જેમ હૈયા સોંસરવી નીકળી જતી હતી.

'મહાજનો !–અને બ્રાહ્મણો ! . . .' તેના શબ્દોમાં ચોખ્ખો ધિક્કાર હતોઃ 'વૈશાલીમાં જે દુષ્ટ નિયમ તમે સાચવી રહ્યા છો . . . .'

'દુષ્ટ ? . . . . કાયદાનું અપમાન !' મંડળમાંથી જ કોઇક બોલ્યું.

'હા,' તેણે ભાર દઇને ઉત્તર આપ્યોઃ 'એ દુષ્ટ નિયમ જેને તમે સાચવી રહ્યા છો તે હું સ્વીકારૂં છું,–જો તમને મારી શરતો કબુલ હોય તો. નહિતર હું મહાજનમંડળને તાબે થવા ના પાડું છું. પૃથ્વીની કોઇ સત્તાને તાબે ન થવા માટે ઈશ્વરે મને રૂપ આપ્યું છે.' તેણે અભિમાનમાં ડોક અદ્ધર કરી પોતાનું શરીર ઉંચું કર્યું ને માથા પરથી ખસી જતી મોતીની સેર એક હાથથી સમારી

એકદમ તોફાનનું વાદળું ફેલાયું. મહાજનમંડળમાં આમ્રપાલીના શબ્દોથી વિજળીનો આંચકો લાગ્યો. 'તેના ઘરમાં કોણ છે એની તપાસ પણ ન થાય' એ નિયમ ઘણાને ખૂચવા લાગ્યો.

'એનો અર્થ એટલો જ કે ગમે તે શત્રુ આવીને તેને ત્યાં સલામત રહી શકે.' મંડળમાં ચર્ચા થવા લાગી.

'એ નિયમ ન જ સ્વીકારાય.'

'એ તો જાણે કે મહાજનમંડળની પોતે જ અધિષ્ઠાત્રી !'

મામલો તોફાને ચડચો જોઇને 'તમે નિશ્ચય કરો'

એટલું બોલી આમ્રપાલી એકદમ ચાલી નીકળી. તેની પાછળ તેનો પિતા મહાનમન પણ ચાલી નીકળ્યો.

'મહાજન એવો નિયમ નહિ સ્વીકારે!' અંતે સૌએ એક અવાજે સિંહનાયકને જવાબ વાળ્યો, 'અને પ્રજાસત્તાનો નિયમ મહાનમને સ્વીકારવો જ પડશે'

સિંહનાયકના કપાળ પર ચિંતાની રેખાઓ પડવા લાગી. તેણે પોતાનો એક હાથ જરા કપાળ પર ફેરવ્યો, ખોંખારો ખાઈને સાદને સુધાર્યો અને મહાજનને કહ્યું, 'મહાનુભાવો! વૈશાલીની સ્વતંત્ર મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા અત્યારે સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે પણ વૈશાલીની આસપાસ તેને કોળિયો કરી જવા માટે અનેક રાજ્યો તૈયાર ઉભાં છે. મહાનમન જેવા *શતકોટ્યાધિપતિને એવે વખતે શત્રુ બનાવવો એ રાજનીતિ વિરુદ્ધ છે.'

'લિચ્છવી જુવાનો પણ તક્ષશિલામાં જઈને ધનુર્વિદ્યા ભણ્યા છે . . .' કેટલાક જુવાન સભાસદોએ ઉત્તર વાળ્યો: 'અને અમે કોઈપણ રાજ્ય સામે ટક્કર ઝીલવા તૈયાર છીએ!'

નાયક જરા હસ્યો. એ બેદરકાર હાસ્યથી જ બોલનારા તો શરમાઈ ગયા.

'તમારી ધનુર્વિદ્યાની કીર્તિ સાચી છે; અને એવો વખત આવે છે કે જ્યારે દરેક જુવાન લિચ્છવી પાસેથી સ્વતંત્રતાના બદલામાં માથું માગવામાં આવશે . . . પણ આંતરવિગ્રહથી નબળી થએલી સત્તા, સડી ગએલા ફળની

---

* આ અતિશયોક્તિ નથી. તક્ષશિલાથી બીજે નંબરે ગણાતા કાશી મહાવિદ્યાલયમાં એ શી કરોડના માલિકનો એક છોકરો ભણતો એનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, વિશ્વભારતી (૧-૩)માં પ્રોફે. રાધાકુમુદનો લેખ.

માફક એની મેળે જ નાશ પામે છે. આંતરવિગ્રહથી બચો.'
કેટલાક વૃદ્ધ ને ડાહ્યા સભાસદો વિચારમાં પડ્યા.

'શી રીતે બચવું? આમ્રપાલીને . . . .'

'એક ઉપાય છે. આમ્રપાલીને આઠ દિવસ અગાઉથી કહ્યા વિના એનું ઘર તપાસાય નહિ એવી શરત મહાજન કબુલ કરશે?' સિંહે કહ્યું.

'એમાંથી વૈશાલી નાશ પામશે.' કેટલાક બોલ્યા.

'વૈશાલીના આંતરવિગ્રહ કરતાં એ નાશ વધારે ભયકર નહિ થાય!'

'આમ્રપાલી એ શરત સ્વીકારે છે?'

'તે હું જોઉં છું! . . પણ મહાજનને એ માન્ય છે?'

'હા, હા . . .' એમ બોલતાંની સાથે મહાજનમંડળ ઉભું થયું. નીચે કેટલાક જુવાનો પરિણામ માટે આતુર હતા. ટોળાબંધ તેઓ સિંહનાયકના ઘોડા પાસે જમે થયા. સિંહ આવતાં જ 'વૈશાલીનો જય!' એ શબ્દ સાથે લોકસમૂહ તેને વીંટી વળ્યો.

'શું કહ્યું? મહાનમન શું કહે છે?'

'તે તો તમે સાંભળ્યું.'

'અને મહાજન? મહાજનનો શો જવાબ છે?'

'કાલે *સન્નિપાતભેરીથી સૌને ખબર આપવામાં આવશે' કહી તે ઝપાટાબંધ પોતાના ઘોડા પર ચડ્યો ને સાંજ પડવા આવી હતી એટલે વૈશાલીના યુદ્ધોદ્યાનમાં ફરવા ચાલ્યો ગયો. અનેક ભવ્ય મકાનોના રત્નખચિત ઝરૂખાઓ જોતોજોતો તે વૈશાલીના વિશાળ મેદાનમાં પહોંચ્યો. હજારો

*લોકસમૂહને ભેગા કરવા માટે વગાડવામાં આવતું ઢોલ જેવું વાદ્ય.

ઘોડેસવારો ને રથીઓ ત્યાં નિયમબદ્ધ ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા. પરદેશીઓ, સોદાગરો ને દૂરદૂરના રાજકુમારો લિચ્છવી જુવાનોને કૌતુકથી નિહાળતા ઉભા હતા એક જગ્યાએ રથીઓ સ્પર્ધામાં ઉતર્યા હતા. જાંબુડી રેશમી દોરીથી વેગમાં દોડતા રથોને કાબુમા રાખવા માટે સારથીઓ તનતોડ મહેનત કરતા હતા. રાજહંસની પાંખ જેવા ધોળા ઘોડાઓ જોડેલા રથોમાં બેસીને કેટલાક શ્રીમતો આ બધું જોઈ રહ્યા હતા.

સિંહનાયક આ બધું જોતોજોતો આગળ વધ્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં અશ્વિનીકુમાર જેવા રૂપાળા લિચ્છવી જુવાનો રથમા કે ઘોડાપર ફરતા હતા. બધે જ ઠેકાણે શૌર્ય ને નિયમબદ્ધ તાલીમ દેખાતા હતાં. વૈશાલીનો વિચાર કરતાં, અભિમાનમા ને ઉલ્લાસમા તેની છાતી ફુલી. 'ભાર છે બિંબિસારનો, કોસલનો અવંતીનો કે કોઇનો, કે આ લિચ્છવી જુવાનોને એક ઘડી પણ તાબે રાખી શકે?' એણે વેગમાં ને વેગમાં ઘોડાને એડ મારી.

નીલપદ્મ સરોવરને કિનારે તે આવી પહોંચ્યો સધ્યાના રંગો પાણીને સોનેરી રંગથી છાઈ રહ્યા હતા ને પોયણાં ચંદ્રને જોવા અરધુ છાનું હસતાં હતાં. સરોવરને કિનારેકિનારે અર્ધવર્તુલાકારમાં વૈશાલીનુ વિલાસભવન પુષ્પવિહાર આવ્યું હતું. નીચે પાણીમાં સગેમરમરના છત્રોના પડછાયા હાલતા હતા. જ્યાંત્યાં મધુર કંઠની રમઝટ જામી હતી, ને દીપાવલિઓથી શોભતી અનેક જલનૌકાઓ સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે સજ્જ થતી હતી. સિહ ત્યાં થંભી ગયો. વૈશાલીનો આ ભાગ અત્યત સુદર હતો. તેણે વૈશાલી તરફ એક નજર

ફેંકી. તાંબાના, રૂપાના અને સોનાના ઘુમ્મટથી વૈશાલી ચિત્રવિચિત્ર રંગો ધારણ કરી રહી હતી. એક ઘડી ત્યાં થંભીને સિંહ પાછો ફર્યો. પણ એ વખતે એની મુદ્રા કેક પડી ગએલી હતી, ઉત્સાહ કમી હતો ને વેગ ઘટયો હતો. એના અંતઃકરણમાં એક ચિંતા ઉઠીઉઠી હમણાં જ જાગી હતી. આટલા બધા વૈભવ ને વિલાસમાંથી પ્રજાનો વિનાશ કરનાર તત્ત્વ તો નહિ જન્મે ને? . . . . લિચ્છવીઓ સુંવાળા રેશમ માટે એમનું લાકડાનું કઠણ ઓશીકું તો નહિ છોડી દે ને? . . . .'

તેણે વિચાર કરતાં પોતાનો ઘોડો ઘર તરફ વાળ્યો ને ત્યાંથી એકલો, પગપાળો આમ્રપાલીના ઘર નીલપદ્મભવન તરફ ચાલ્યો

સિંહ નીલપદ્મભવન પાસે પહોંચ્યો. આમ્રપાલીના આગ્રહી સ્વભાવનું દર્શન તેને થયું હતું. આજે નગરમંદિરમાં મહાજન-મંડળ પાસે તેને ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ. મહાજનમંડળ પોતાનો કક્કો ન છોડે અને આમ્રપાલી આઠ દિવસ અગાઉથી જણાવ્યા પછી ઘર તપાસાય એવો નિયમ સ્વીકારવા ના પાડે, તો એટલા નાના તણખામાંથી થનારી આગ વૈશાલીને બાળી મૂકશે એ વિચારથી તે આજે મૂંજતો હતો. જો મહાનમન આમ્રપાલીને અમુક યુવાન સાથે પરણાવવાનું નક્કી કરશે તો વૈશાલીના મેદાનમા અને કદાચ નીલપદ્મભવનની પાસે જ હજારો જુવાનો પોતાના રથોને દોડાવતા આમ્રપાલીને મેળવવા યુદ્ધમાં ઘુમી રહેશે; દેવપુત્ર જેવા લિચ્છવીઓ ધનુષના ટંકાર કરતા સામસામા લડવા માંડશે; આમ્રપાલીનો હાથ મેળવવા માટે દરેકે દરેક જુવાન પોતાનું લોહી રેડશે;

અને પછી ? . . . . સિંહ નાયકે વ્યગ્રતાથી પોતાનું માથું દાબ્યું. આવો જબરદસ્ત આંતરવિગ્રહ થયા પછી ગમે તે શત્રુ ચડી આવીને વૈશાલીને પાયમાલ કરી નાખશે ! . . . નાયક આ કલ્પનાથી એવો ધ્રૂજ્યો કે તેની આંખે તમ્મર આવ્યાં ને તે પાસેના એક આરસના ઓટલા પર બેસી ગયો. શૂન્ય દૃષ્ટિએ નીલપદ્મભવનના ઘેરા આસમાની રંગ તરફ તે જોઈ રહ્યો.

'વૈશાલી ! વૈશાલી ! તારા ઘુમ્મટને અખંડ રાખવા સિંહ તો પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી ઝઝુમશે ! . .' મનમાં ને મનમાં આવી ગાંઠ વાળતાં તેને નવું બળ આવ્યું હોય તેમ તે તરત સ્વસ્થ થયો ને નીલપદ્મભવનના દ્વારમાં આવીને ઉભો.

દ્વારમાં પેસતાં જ, કલ્પનાની મૂર્તિઓ જેવી દાસીઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. ઇંદ્રભવન જેવા અનેક સુંદર ખંડોમા થઇ તે આમ્રપાલીના ભવનમાં આવ્યો. આમ્રપાલી હીંડોળા ઉપર બેસીને વિચારમાં ને વિચારમાં પગની ઠેસથી હીડોળાને જરા જરા હલાવી રહી હતી. સિંહને જોતાં જ તે બેઠી થઈને ને તેની સામે પ્રણામ કરતી ઉભી. પાસેના એક લાલ ચંદનના બાજઠ પર સિંહ બેસી ગયો. આમ્રપાલી વીણાને એક તરફ ખેસવીને બીજા બાજઠ પર સામે બેઠી.

'આમ્રપાલી ! મહાજનમંડળને તારી એકે ય શરત કબુલ નથી.' સિંહ જરા રહીને બોલ્યો.

આમ્રપાલી દૃઢતાથી તેની સામે જોઈ રહી.

'પણ મહાજને એટલું કબુલ્યું છે કે આઠ દિવસની સૂચના આપ્યા પહેલાં તારૂં ઘર તપાસી ન શકાય; એટલે શરત સ્વીકારવામાં વાંધો નથી.' સિંહે આગળ કહ્યું.

'પણ હું તમારા દુષ્ટ નિયમને જ સ્વીકારતી નથી!' આમ્રપાલી બોલી; 'તમારા આગ્રહને વશ થઇને જ મેં અમુક શરતો સંથાગારમાં મુકી હતી.'

સિંહે અપમાન ગળી જવા માટે નેણ પરથી કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. મહાજનમંડળના નિયમનું એક સ્ત્રી અપમાન કરે તે તેને ખુંચ્યુ, પણ તેને ધીરજથી કામ લેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી.

'આમ્રપાલી! એ નિયમ દુષ્ટ હશે–છે; પરંતુ અત્યારે તો વૈશાલીનું ભવિષ્ય એના પર લટકે છે.'

'એ નિયમ શા માટે રદ કરતા નથી? આવો દુષ્ટ નિયમ બીજી કોઈ જગ્યાએ છે? સ્ત્રીઓનુ આવું અપમાન થાય ત્યારે તે સાખી લેવામાં તમને આનંદ આવે છે?'

'એવો વખત આવશે કે જ્યારે આ નિયમ રદ થશે.'

'ક્યારે?'

'જો હમણાં તું વૈશાલીને બચાવશે તો–'

'વૈશાલીને બચાવવા માટે શું મારે કલંકભરેલુ જીવન ગાળવુ?'

'પ્રજાઓના ઉદ્ધાર માટે એટલું સ્વાર્પણ–યૌવનનું ને યશનું–તારી પાસેથી વૈશાલીની વતી હું માગી લઉ છું'

આમ્રપાલીનો ફુંફાડા મારતો સ્વભાવ એકદમ નરમ પડી ગયો. તેને લાગ્યુ કે આ માણસ વૈશાલીની મહત્તામાં ઓતપ્રોત છે. વૈશાલીનુ નામ સાંભળતાં તેને પણ મહાન થવાની એકદમ પ્રેરણા જાગી.

'નાયક!' તે ડરી ગએલા અવાજે બોલી, 'પ્રજાઓના

ઉદ્ધાર માટે સ્ત્રીને અમૂલ્ય એવું સ્ત્રીત્વ જ ખપનું છે ? બીજો કૈં માર્ગ જ નથી ?'

'મહાન બનનારનું સ્વાર્પણ પણ મહાન જ હોય. વૈશાલીની સ્ત્રીઓએ કનૈયા જેવા રૂપાળા જુવાન-પતિ, પુત્ર અને ભાઈઓને–હોમી આપતાં આંચકો ખાધો નથી. એવાં મીઠાં લોહી પીપીને આ ધરતીમાં કલ્પદ્રુમ ફાલ્યાં છે. આજે વૈશાલીની ધરતી, સ્ત્રીત્વનો, ભારતમાં ક્યાં યે ન ધરતો એવો, વિચિત્ર ભોગ માગે છે.' સિંહે જવાબ આપ્યો. તેના શબ્દે શબ્દમાં પ્રેરણાના પ્યાલા ભર્યા હતા. આમ્રપાલીની નસેનસમાં પણ 'વૈશાલી ! વૈશાલી !' એમ થઈ રહ્યું.

'વૈશાલીને મારો પ્રાણ આપું તો ?'

'ના, એનાથી આંતરવિગ્રહ જાગશે. મહાનમનને લાગશે કે પુત્રીનો ભોગ અપાયો. અનેક કુટુંબો એના પક્ષનાં છે તે બધાં મહાજનની સત્તાને ધિક્કારશે, વૈશાલી તો તારૂં સ્ત્રીત્વ માગે છે. પ્રજાઓના ઉદ્ધાર માટે તારા મૃત શરીરનો નહિ, પરંતુ જીવતા શરીરનો ખપ પડ્યો છે.'

ચીમળાઇ ગએલા ફૂલની જેમ આમ્રપાલી ઝાંખી પડી ગઇ. તે ખિન્ન અવાજથી બોલી, 'નાયક ! વૈશાલી જેવી પવિત્ર નગરી આવો અપવિત્ર ભોગ લેશે ?'

'દુનિયામાં વસ્તુમાત્ર નિર્વિકાર–પવિત્ર છે. એને પવિત્ર કે અપવિત્ર માત્ર ભાવના જ બનાવે છે.'

'નાયક ! હું સ્ત્રી છું, ને સ્ત્રીત્વ નહિ છોડું.' આમ્ર-પાલીએ અત્યંત દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો, 'મહાજન મારી શરત સ્વીકારે તોપણ નહિ. મને સ્ત્રી ઈશ્વરે બનાવી છે અને સ્ત્રી મટાડવી પણ એક તેના જ હાથમાં છે !'

'ત્યારે હવે વૈશાલી, જે અત્યારે તક્ષશિલા રાજગૃહ, કાશી અને અવંતી સૌને ટક્કર મારે તેવી છે તે થોડા વખતમાં હતી ન હતી થઇ જશે.' નાયક ખિન્ન થઇ બોલ્યો, 'એનાં એનમૂન પ્રજાકીય તંત્ર, નીલપદ્મભવન, પુષ્પવિહાર, બધો વૈભવ–સઘળું થોડા વખતમાં સરી જશે.'

'કેમ ? શી રીતે ?'

'શી રીતે ? અત્યારે વૈશાલી પર મગધનો મોટો ભય ઝઝુમી રહ્યો છે એ ખબર છે ? અનિયંત્રિત સત્તાવાળાં ચાર ચાર મહારાજ્યોની વચ્ચે એક ખોબા જેવડું વૈશાલી પોતાની સત્તા જાળવી રહ્યું છે. વૈશાલી બધી પ્રજાઓને તારવા માટે નવો સંદેશો લઈ આગળ ધર્યું છે. આ સંદેશો તે એની મહાજનસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થાનો છે. અને આ સંદેશાની સામે કોણકોણ છે ? જેવાતેવા નહિ, પણ કોસલ, વત્સ ને મગધ જેવાં વૈશાલીને ત્રણે દિશાથી ઘેરી પડેલાં, ત્રણ મહારાજ્યો. અને અવંતી ચોથું.'

'કોણ—કોસલ પણ ? ત્યાંનો પ્રસેનજિત તો વૈશાલાનો મિત્ર છે ને ?'

સિંહે ડોકું ધૂણાવ્યુંઃ 'ના, બાપુ ના. એ સૌ રાજકીય તત્રના હિમાયતી છે, અને માટે તે અરસપરસ મિત્રો બન્યા છે. વૈશાલી સિવાય બીજું કોઇ મગધના બિંબિસારની આડે આવે તેમ નથી. અત્યારે મગધ રાજનીતિની ખાતર કોસલ અને અવંતીનુ મિત્ર બન્યું છે. તેણે પોતાની પૂર્વમાંનો અંગદેશ લઇને પીઠપરથી ઘા ન પડે તેવી સ્થિતિ કરી દીધી છે. હવે આગળ વધવા માટે રાજા બિંબિસાર ગોમતી અને ગડકીના સંગમ પર વહેલોમોડો કિલ્લો બાંધશે ત્યારે વૈશાલી

પણ ધ્રૂજશે. અને વૈશાલી પડતાં શું થશે? રાજાઓની અનિયંત્રિત સત્તા ફરી જાગશે. આમ્રપાલી! વિદેહમાં રાજાએ એક બ્રાહ્મણ કન્યા ઉપર જુલમ કર્યો. ખુદ રાજાને ભર-બજારમાં કતલ કરીને લોકોએ પ્રજાતંત્ર જાહેર કર્યું છે. લિચ્છવીઓએ ફેલાવેલી પ્રજાકીય તંત્રની ભાવનાનું આ ફળ છે. કપિલવસ્તુમાં, રામગામમાં, કેશાપુત્તમાં ને ભગ્ગમાં મહાજનસત્તા જમાવવા માટે પ્રબંધ પણ રચાયા છે. એક-હથ્થુ સત્તાના શૉખીન મગધની સામે પ્રજાતંત્રનો નવો સંદેશ વૈશાલી પોકારી રહ્યું છે.'

'એમાં વૈશાલી ફાવશે? નહિ ફાવે તો?'

'ફાવશે? કોને ખબર છે? મગધ અત્યંત બળવાન છે. આપણું તો ઘર ફુટયું છે. મારો ભાઇ ગોપાલ રાજા બિંબિસારનો પ્રધાન છે. જો વૈશાલી નહિ ફાવે તો કોસલ, વત્સ ને બીજા અનેક દેશો જે અત્યારે મગધના મિત્રો છે તે મગધમાં હોમાઇ જશે. મગધની મહત્ત્વાકાંક્ષા ઠેઠ અવંતી સુધી પહોંચવાની છે. એટલે વૈશાલી પડશે કે તરત મગધનો વાવટો અવંતી સુધી ઉડશે! અત્યારે માત્ર વૈશાલી અનેક રાજાઓને પ્રજા રૂપે જાળવી રહી છે!'

'કોસલ પણ પડશે?'

'હા, બધાં જ પડશે. વૈશાલી પડશે, અનેક પ્રજાઓ પડશે, પ્રજાકીય તંત્રો પડશે, માત્ર મગધનો સૂર્ય અંગદેશથી અવંતી સુધી તપશે! . . . .'

આમ્રપાલી આ મહાપુરુષની દૃષ્ટિ જોઈ રહી. એને વૈશાલી મારફત અનેક પ્રજાઓનો ઉદ્ધાર કરવો હતો,

રાજાસત્તાકને બદલે ગણસત્તાક વ્યવસ્થા દાખલ કરવી હતી અને વૈશાલીનો વૈભવ કાયમ રાખવો હતો.

'નાયક!' તે એની મહત્તાથી અંજાઈને બોલી, 'પ્રજાઓનો આ કલ્યાણમાર્ગ કેમ ખુલ્લો રહી શકે?'

'તું એને ખુલ્લો રાખે, તો જ; પવિત્ર હેતુ માટે તારાં યૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ–એ ત્રણ મહાન ભોગ દે તો જ.'

'હાય! વૈશાલી! સ્ત્રીત્વ તું લેશે? પછી મારી પાસે શું રહ્યું?'

'પછી શું રહ્યું? લોકકલ્યાણ માટે અપવિત્ર થએલું શરીર પરંતુ તેમાં વસતો પુણ્યપવિત્ર આત્મા.'

'આત્મા શરીરમાં નથી રહેતો, વિચારમા રહે છે.'

આમ્રપાલીના હૃદય સોંસરવો એક ઘા થઇ રહ્યો. તે ઘડીભર શાંત થઈ ગઇ. પણ પછી દૃઢ ને સ્પષ્ટ શબ્દોમા બોલી ગઇ, 'નાયક! આ બધો તર્કવાદ ભયંકર છે; પણ જા, વૈશાલીને મારૂં યૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે સમર્પણ કર્યાં! આવતી કાલથી હુ પુષ્પવિહારમાં રહેવા જઇશ. મારે મન હવે કોઈ પુરુષ જ રહ્યો નથી. સ્ત્રીને જોઇને સંયમ રાખે તે પુરુષ. અને ધ્રૂજે તે જનાવર. લિચ્છવીગણને આટલો છેલ્લો સંદેશો મારા તરફથી પણ આપજે કે 'અક્ષણવેધી' ને 'વાલવેધી'નો અભ્યાસ કરવા માટે લક્ષ્ય બનાવવા આમ્રપાલીનું માથું જોઇએ તો માગી લેજો!... અને નાયક! લિચ્છવીઓ વિલાસી બન્યા છે માટે તેમનો નાશ નજીક છે!' એટલુ બોલીને આમ્રપાલી વિજળીની ઝડપથી બેઠી થઈ દોડી ગઇ, અંદરના ખંડમાં જતાં જ એના દાબેલા રુદનનો અવાજ આવ્યો.

સિંહે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો હતો તે ખંચાયોઃ 'દેવી ! વૈશાલી તો પ્રસન્ન ચિત્તે આપેલો ભોગ લે છે. આમ્રપાલી ! હું તને બંધનમુક્ત કરૂં છુ. આવો ભોગ ન ખપે !' આમ્રપાલી એકદમ બારણામાંથી બહાર આવી. તેનો ચહેરો કડક ને ઉગ્ર હતો. તેણે સિંહ સામે જોયું.

'આંસુ સાથે આપેલો ભોગ ન ખપે, આમ્રપાલી !' સિંહે સ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું.

'આંસુ ?' આમ્રપાલી બોલી, 'આંસુ કયાં છે ?' તે ટટ્ટાર થઈ ગઈ, 'આસુ તો નાયક ! હવે શરીરમાં કયાં યે નથી; આત્મામાં છેઃ ને તે વહાલી વૈશાલી માટે હમેશાં ખરશે !'

સિંહનો જવાબ સાંભળવા ઉભી ન રહેતાં તે અંદર દોડી ગઇ. ચદનના સુગંધી તેલથી બહેકતી સોનાની દીવીઓ પાસે થઇ નાયક ધીમે પગલે બહાર ચાલ્યો ગયો.

卐

આ પછી ઘણા દિવસ વીતી ગયા છે વૈશાલીમાં આમ્રપાલીની વીણાની લોકપ્રિયતા હજી ઘટી નથી. છેક તક્ષશિલાથી ચપા સુધીના સોદાગર વૈશાલીની અનેક વાતો કરે છે તેમાં આમ્રપાલીની વાત પણ આવે છે. મગધનો રાજા બિંબિસાર એક વખત આમ્રપાલીને મળવા આતુર થયો. પોતાના પ્રધાન ગોપાલ મારફત ખબર કઢાવ્યા. આમ્રપાલીએ કહેવડાવ્યું કે 'ખુશીથી આવજો, પણ તમારી રાજખટપટ ત્યાં છોડતા આવજો. આઠ દિવસ સુધી તો તમે મારા ઘરમાં સહીસલામત છો.'

રાજહંસ જેવા સુંદર ધોળા બળદ જોડેલા ગાડામાં બેસીને રાજા બિંબિસાર પુષ્પવિહારમાં ઉતર્યો. તે દિવસ

વૈશાલીમાં પર્વ હતું, સ્ત્રીઓના રાસ, જુવાન લિચ્છવીઓની રથની પ્રતિસ્પર્ધા અને વિધવિધ રોશનીભરી નૌકાઓથી નીલપદ્મ સરોવરનો કિનારો ગાજી રહ્યો હતો. આ બધું જોતો ને રાજગૃહ સાથે વૈશાલીને સરખાવતો બિંબિસાર ઇંદ્રભવન જેવા આમ્રપાલીના સપ્તભૂમિકાપ્રાસાદમાં પેઠો.

અંદર પેસતાં જ મોટું ચોગાન હતું. ચોગાનની ચારે તરફ અનેક ખંડો હતા ને તેના ઉપર બીજા ખંડો આવ્યા હતા. છેક ઉપરના ભાગમાં સંગેમરમરના છત્ર ઉપર સુવર્ણ-કળશો શોભી રહ્યા હતા.

રાજા બિંબિસાર ત્યાં ઉભો કે તરત જ સુંદર દાસીઓ આવી તેને પ્રણામ કરતી ઉભી. બિંબિસારે આમ્રપાલીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ખુબસુરત દાસીઓ સાથે સુગંધી પાણી છંટાએલા રસ્તા પર તે આગળ વધ્યો. મીનાકારી કમાનોવાળા સંગેમરમરના સુંદર કુંડની પાસે એક દાસી સોનાના કળશમાં સુગંધિત જળ લઇને હાજર હતી. મર્દન અને સ્નાન કર્યા પછી તે અનેક ખંડોમાં થઈ ઉપર ગયો. અહીં આમ્રપાલી આવશે એમ કહી હસતી હસતી દાસીઓ ચાલી ગઇ.

રાજા એકલો ખંડમાં ઉભો. આખો ખંડ સંગેમરમરનો હતો. ભીંતો પર ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં. એક તરફ ચંદનના બાજઠ પર મૂકેલા સોનાના ધૂપદાનમાંથી ધૂપનો સુગંધ ફેલાતો હતો બીજી તરફ સુખડના તેલથી બળતા દીવાઓના પ્રકાશમાં રત્નના તેજ જેવી ભોંય નીલપદ્મના રંગ જેવી દેખાતી હતી. સ્વચ્છ પાણીના સરોવર જેવી નીચલી ભોંય હતી અને તેમાં અનેકરંગી માછલીઓ તરતી હતી.

રાજા આગળ પગલું દેતાં થભ્યો. ભોંયતળિયું ને તેમાં માછલીઓને ફરતી જોઇ તેને શંકા થઇ: ' પાણી હશે તો ?' તેણે પોતાની રત્નની વીંટી કાઢી ફેંકી. શુદ્ધ રણકો સંભળાયો. તે આગળ પગલું ભરે છે ત્યાં તો મધુર મંદ, સોનાની ઘુઘરીઓ જેવું પહેલું હાસ્ય અને પછી શબ્દો સંભળાયા:

' એ તો અહીંના શિલ્પી મહાલીની કૃતિ છે; પાણી નથી, તેજની રચના છે; અને માછલીઓ પણ યંત્રથી જ ફરે છે. '

રાજાએ ઉંચુ જોયું. સામેના ખંડનું દ્વાર ખોલી આમ્રપાલી ત્યાં હસતી ઉભી હતી. તેણે મલબારી ગાજનો સાળુ પહેર્યો હતો. પાણીના જેવો તદ્દન પાતળો ચીનાઈ રેશમનો ચણિયો તેના અર્ધ અંગને ઢાંકતો હતો. લંકાનાં મોટાં સરખાં પાણીદાર મોતીની માળા તેની ડોકમાં લટકતી હતી કટિમેખલા, હીરાના કુંડલ ને રત્નજડિત નૂપુર—આ શૃંગારથી આમ્રપાલીનું સૌંદર્ય બેનમૂન બન્યું હતું. એક મંદ હાસ્યથી રાજાને આગળ વધવા કહી, પોતે હીંડોળા પર જઇ બેઠી. સોનાના સળિયાને રત્નની વેલ ચડાવી હિંડોલને અત્યંત સુંદર બનાવ્યો હતો. રાજા બિંબિસાર આગળ વધ્યો ને ઘડીભર મગધ અને વૈશાલીની દુશ્મનાવટ ભૂલી, આ અનુપમ હિંડોલ પર બેઠો. તરત હિંડોલ હાલ્યો ને હવા નાખવા દાસીઓ હાજર થઇ ગઇ. મીઠી પીળી કિનખાબની ગાદી પર રત્નખચિત કમળ ને રાજહંસ શોભતાં હતા. ઓશીકા પર મોતીની વેલ ચડાવી હતી. પાસે ચંદનના બાજઠ પર એક નાનીમરખી મોતી ભરેલી સુવર્ણની ધૂપદાનીમાંથી સુગંધ ફેલાતો હતો. નવપ્રભાતના જેવા શાંત પણ મોહભર્યા તાજા

ખુશનુમા ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડ્યો. કોતરેલ હાથી-દાંતના હાથાવાળી ચમરીથી હવા નાખતી દાસીઓ એક પછી એક સરી ગઈ. અનેક તારાખચિત રજની શોભે તેમ આમ્રપાલી એકલી એ ખંડમાં શોભી રહી.

રાજા બિંબિસાર આઠમે દિવસે ચાલ્યો ગયો.

卐

આ બનાવને છ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ જ મકાનમાં એ જ હિંડોલ પર એક પાંચ વર્ષનો કુમાર સુતો છે. તે ભર નિદ્રામાં છે. આમ્રપાલીનો રાજા બિંબિસારથી થએલો પુત્ર તે આ. પાસે બાજઠ પર આમ્રપાલી બેઠી છે.

આજે તેના ચહેરા પર ભારે વેદના પથરાઇ રહી છે. દીવાઓ મંદપ્રકાશ થયા ને બહાર કૂતરાં ભસવા લાગ્યાં. જાણે કોઇ જબ્બર આઘાત થયો હોય તેમ, આમ્રપાલી બે હાથથી માથાને દબાવી નીચે મોંએ બેસી રહી.

થોડીવારમાં દ્વાર ખુલ્યું. આમ્રપાલીએ બેદરકારીથી ઉચું જોયું. તેની દાસી આવતી હતી.

'ભોજલ કહે છે રથ તૈયાર છે.'

આમ્રપાલીએ હાથ વતી તેને જવાની નિશાની કરી. પોતે પાછી નીચે મોંએ બેસી ગઇ.

'બે ઘટિકા રાત્રિ રહી છે...' દાસી જતાંજતાં બોલતી ગઇ.

થોડીવારમાં ફરી દ્વાર ઉઘડ્યું ને પુરુષનો ભરેલો અવાજ આવ્યો, 'આમ્રપાલી!'

આમ્રપાલી સડાપ બેઠી થઇ ગઈ. ધૂળ ખંખેરે તેમ

તેણે વેદના ખંખેરી નાખી. એનો ચહેરો કડક, તીવ્ર અને દૃઢ બન્યો.

'આવો સિંહનાયક....' અને તેણે પાસેનો એક બાજઠ તેના તરફ સેરવ્યો.

'કુમાર સુતો છે?'

'હા; પણ હવે રથ તૈયાર છે; જવાની તૈયારી છેઃ પણ...તમને ખાતરી છે કે કુમાર તેના પિતા પાસે મગધ જાય તેમાં વૈશાલીનું હિત છે? બીજો કોઈ માર્ગ નથી જ? તમે ગઈ કાલે કહ્યું કે વૈશાલીની ખાતર કુમાર છોડ. આજે હું તેમ કરવા તૈયાર છું. પણ એમાં જ વૈશાલીનું હિત છે?'

'હા, અનેક રીતે. મગધમાં એના જવાથી બે પક્ષ થશે. રાજા બિંબિસારના પાટવી અજાતશત્રુ સામે આ તારો કુમાર પ્રતિસ્પર્ધી થશે. અને એમાં કદાચ એ ફાવશે તો વૈશાલી પર એને ભાવ રહેશે. ભવિષ્યની કોને ખબર છે? એ નહિ ફાવે તો વૈશાલી એને ફરી સંઘરશે.'

'રાજખટપટમાં આ કુમાર જીવી શકશે? નાયક! આવા કુમળા બાળકને હાથે કરીને આવો ઝેરનો પ્યાલો દેતાં છાતી ધ્રૂજે છે!'

'તેં રાજા બિંબિસાર પાસેથી વચન નથી લીધું કે તેણે પુત્રને પાળવો?'

રથમાં જોડેલા ઘોડા ખોંખારવા માંડ્યા. આમ્રપાલી અત્યંત દુઃખથી બે ઘડી બોલી નહિ.

'હા વચન તો લીધું છે.'

'ત્યારે બસ મગધનો રાજા એકવચની તો છે જ. એ

શત્રુ છે છતાં એનો આ ગુણ પ્રશંસાપાત્ર છે. અજાતશત્રુની મા–વૈદેહી–પણ ત્યાં નથી ? એ મારી પુત્રી છે; અને વધારે નહિ તો કુમારને સાચવશે તો ખરી જ. બિંબિસાર તારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે ગોપાલ સાથે પણ તેં પ્રથમથી એ શરત નહોતી કરી ?'

કુમાર પડખું ફર્યો. તેના ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડતો હતો. આમ્રપાલી ત્યાં જોઇ રહી. સિંહ ચેત્યો હોય તેમ એકદમ બેઠો થયો, ' આમ્રપાલી, હવે માંડ દોઢેક ઘટિકા રાત્રિ હશે. '

આમ્રપાલી બેઠી થઇ. દાસી આવીને કુમારને તેડવા લાગી. તેને હાથથી આઘે ખેસવીને આમ્રપાલીએ કુમારને તેડયો. તેની આંખો મીંચાએલી હતી. તેણે નિદ્રામાં જ માના ખભા પર ડોકું નાખી દીધું. આમ્રપાલીની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં, પણ તે બળ કરીને આગળ વધી.

ચોગાનમા રથ તૈયાર હતો. સુંવાળી ગાદી પર ધીમેથી કુમારને મૂકીને આમ્રપાલી તેની પાસે બેઠી. બે દાસીઓ પાછળ ચડી.

' સાથે કોણ જાય છે ?'

' વાસવી અને મલ્લિકા. હું થોડે જઇને પાછી ફરીશ.'

રથની દોરી શિથિલ થઇ, ઘોડા ઉપડું ઉપડું થયા. અચાનક ભડકી ઉઠે તેમ આમ્રપાલી બેઠી થઇ ગઈ.

' અરે ! અરે ! નાયક, આ શું ?'

સિંહ આમ્રપાલીનાં ચરણમાં પડયો હતો. તેની રેશમી મોજડીને તેણે માથા પર ચઢાવી.

' આમ્રપાલી ! તુ સ્ત્રી નથી, સ્વાતંત્ર્યની દેવી છે ! તું

વૈશાલીની મૂર્તિ છે! કુમારને હરકત થાય તો મેં મગધને પહોંચી વળવા જેટલી તૈયારી રાખી છે હાં! હવે સુખેથી સીધાવો.' સિંહનાયકે સુતેલા કુમાર પર હેતથી હાથ ફેરવ્યો: 'બેટા! મગધમાં પણ મહાજનસત્તા સ્થાપવા ચિરંજીવ થજે હાં –'

તે વજ્ર પુરુષની છાતીએ પણ ડુમો આવ્યો. આનંદથી કિલકિલાટ હસતા નિર્દોષ બાળકને ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં, પોતે આજે પરદેશ–છેક મગધમાં–એકલો, અનાથ મોકલતો હતો એ વિચાર આવતાં તેની આંખ ભરાઈ ગઈ.

'આમ્રપાલી! તું તો થોડેથી જ પાછી આવે છે ના?'

'હા, સીમાડાથી જ.'

રથ ચાલતો થયો. અંધારામાં તેનો અવાજ અસંત કર્કશ લાગ્યો. નાયક આંસુ લુછતો એકલો અંધારામાં ચાલ્યો ગયો. આમ્રપાલીના રથનો અવાજ પણ અંધારામાં ડૂબવા લાગ્યો. વૈશાલીનો નાયક એકચિત્તે, મંદ–અતિમંદ બનતા ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ સાંભળી રહ્યો. અંધકારમાં અવાજ તદ્દન ડૂબી ગયો ત્યારે તે ઘડીભર ત્યાં ઉભો રહ્યો ને મનથી બોલ્યો, 'વૈશાલીમાં જ્યાં સુધી આવી સ્ત્રીઓ છે ત્યાં સુધી વૈશાલી અજેય છે!'

રથ જ્યારે સીમાડે પહોંચ્યો ત્યારે મોંસુજણું થતું આવતું હતું. આછા ઉજાસમાં કુમારનો ચહેરો દેખાવા લાગ્યો. આમ્રપાલીએ તેને એક વખત ગોદમાં લીધો ને કપાળ પરથી વાળ ખસવી ચુંબન કર્યું; ફરી ચુંબન કર્યું–અતૃપ્ત આત્માને સંતોષવા હજી એક વખત ચુંબન કર્યું. એ વખતે કુમારે

ઉંઘમાંથી આંખ ઉઘાડી. 'બા !' એટલું બોલીને પાછો તે તરત સુઈ ગયો.

થોડીવારમાં સિંહના મોકલેલા સવારો આવ્યા. 'રથના રક્ષણ માટે સિંહ નાયકે અમને મોકલ્યા છે' કહી તેઓ આમ્રપાલી પાસે આવી હાજર થયા.

હવે ઘડીભર પણ થોભાય તેમ હતું નહિ. કુમાર જાગે તે પહેલાં નીકળી જવું જોઇએ. તે નીચે ઉતરી ને ઉતરતાં ઉતરતાં એકવાર છોકરાને ગોદમાં લીધો.

'પહોંચો કે તરત ગોપાલને ત્યાં જજો હોં, ભોજલ ! અને વાસવી ! મલ્લિકા !–જીવથી જ્યાદે એને જાળવજો !' દાસીઓના દેખતાં આંસુ ન આવે તો ઠીક એમ વીચારી આમ્રપાલીએ મોં ફેરવી આંસુ લુછી નાખ્યાં.

'ગોપાલને બધી વાત આગળથી થઈ ગઈ છે એટલે કૈ વાંધો નથી. વાસવી ! મલ્લિકા !–કુમારને જાળવજો હોં !'

'દેવી ! અમારા જીવની પેઠે જાળવશું !'

'અને વારંવાર સમાચાર કહેવડાવજો, હોં !'

થોડે છેટે ઝાડ પર કાગડા બોલવા લાગ્યા. પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. આમ્રપાલીએ કુમારને એક વખત નીરખી લીધો. તેણે હાથથી રથ હાંકવા આજ્ઞા કરી. દાસીઓએ પ્રણામ કર્યાં; રથ ચાલતો થયો. આમ્રપાલી પથ્થરના પાળિયાની માફક ત્યાં ને ત્યાં થંભી ગઇ. રથ જોતી જ રહી. રથ દેખાતો બંધ થયો; તેનો અવાજ બધ થયો; માત્ર તેની ધૂળ જ રહી, આમ્રપાલી હવે ધૂળ જોવા લાગી. જ્યારે એ પણ બંધ થઈ ત્યારે તે અત્યંત શોકથી પાછી ફરી. સામે વૈશાલીનાં મદિરો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. કાનની બુટ પાસે આંગળી મુકી

તે મંદિરો તરફ જોઈ રહી: 'મને કોણ વધારે વહાલું છે? વૈશાલી કે કુમાર?'

અત્યંત બળથી દાબેલી ઉગ્ર વેદના તેના ચહેરા પર ફરી ફરી દેખાવા લાગી. દૃઢ નિશ્ચય પ્રેમના તાપમાં ઓગળી ગયો.

તે ગાંડીની માફક એકદમ રથને રસ્તે દોડી. પક્ષીઓ બોલી રહ્યાં હતાં. સૂરજનાં કિરણો ફુટતાં હતાં ને ઉષાએ આવીને રજનીની ચાદર સંતાડી દીધી હતી. 'હાય! હાય! અત્યારે એ પુછતો હશે, મારી બા ક્યાં છે? મારી મા ક્યાં છે? ઓ! મારા પુત્ર!'

જંગલમાં ઘાસ પર પડીપડી તે ખૂબ રડી. આર્ત સ્વરના રુદનથી જંગલને ગજાવી રહી. અંતે આંસુ પણ ખુટ્યાં. તે નિરુપાયે ધીમે પગલે પાછી ફરી. વૈશાલીના સુવર્ણ કળશો, રૂપેરી કળશો, ને તાંબાના કળશો દેખાવા લાગ્યા. કુમાર વિનાનુ પોતાનું જંગલ જેવું મંદિર તેની નજરે ચઢ્યુ. વેદનાના જુસ્સામાં તે ધબ દઈ ને નીચે બેસી ગઇ.

'વૈશાલી! ઓ વૈશાલી! તને મેં મારૂં સ્ત્રીત્વ આપ્યુ. માતૃત્વ આપ્યુ; હવે શું જોઇએ છે?–બોલ, શું આપુ?'

ચારે તરફથી જાણે જંગલ બોલતું હોય તેમ લાગ્યુ: 'તારો પ્રાણ!'

હૃદયપલટો

હિમાલયે અનેક બચ્ચાંને પોતાની આંગળીએ વળગાડ્યાં છે. બધાં બચ્ચાં સુંદર ને રસભર્યા લાગે છે. જાબલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના ડુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં કોઇ નાનાં બચ્ચાંની માફક વિવિધ શણગાર ધરીને તે ઉભું છે. ઝેરીલી નાગણની માફક અનેક વળાંક લઇને ફરતી કાલકા–સીમલા રેલવેની લાઇન એની ઉપરના ડુંગરાઓમાંથી ચાલી જાય છે. જાબલીની એક તરફ રમણીય ઝરાઓ અખંડ વહન કર્યા કરે છે. બીજી તરફ જલધિજલના તરંગ જેવા અનેક ડુંગરાઓ પર 'કેલુ' અને 'બરાસ'નાં સુંદર રાતાં ફુલોવાળાં વૃક્ષો 'કેંથ', 'ચોળો' ને 'કન્નોર'* ની વચ્ચેવચ્ચે ડોકિયાં કરે છે. ગગનસ્પર્શી દેવદારૂ વૃક્ષોથી એક તરફની ખીણ ભરાઇ ગઈ છે, તો બીજી તરફ 'મજનુ' પોતાની લાંબીલાંબી ડાળીઓ છેક જમીન સુધી લબાવીને ધરતીને ચુંબન કરતાં કરતાં હારની હારમાં નદીને કાંઠે ઉભાં છે ભારે ઘાટી છાયાવાળાં 'મોરૂ' નામે વૃક્ષોથી

*આ બધાં પહાડી ઝાડોનાં નામ છે.

વચ્ચેવચ્ચે આવેલાં મેદાનોના કકડા છવાઇ ગયા છે. અહીં પહાડી લોકો ડુંગરેડુંગરે પોતાનાં પહાડી ગીતો ગાતા ફર્યા કરે છે. તળેટીમાં મધુર અવાજો થાય છે; પહાડોમાંથી ગંભીર પડઘા આવે છે; પગદંડીએ પગદંડીએ બંસીના ઘેરા સૂર છુટે છે.

હજી તો વૈશાખના ધૂમ તાપથી દિલ્હીઆગ્રાના લોક પોતાનાં ઘરમાં શેકાતા હશે, ત્યાં તો અહીં જાબલીનાડુંગરાઓ પર વાદળાં છવાઇ ગયાં. વાદળાંના ગોટેગોટા વનરાજિ વચ્ચે ફરવા લાગ્યા, ને મુળે સુંદર હતું તે દૃશ્ય આજે અત્યત સુંદર બની ગયું. ધીમોધીમો વરસાદ પડવો શરૂ થયો હતો; પોતાના ઘાસના ભારા લઇલઇને પહાડી સ્ત્રીઓ ઝપાટાબંધ ઘર તરફ વળી રહી હતી; વાદળાં ઘેરાતાં હતાં, સાંજ નમતી હતી, ગાયો પાછી વળી ગઈ હતી ને બંસીવાળા અનેક પહાડીઓ બંસી હાથમાં રાખી લઇ સાવચેતીથી પણ ઝડપથી પગદંડી ઉતરતા હતા.

સીમ બધી ઘર તરફ ચાલી રહી હતી, છતાં સૌથી ઉંચેના ડુંગર ઉપર એક સ્ત્રી પોતાના ભારાને અઢીંગીને નીરાંતે બેઠી હતી. વરસાદની દરકાર ન હોય ને ઘેર જવાની ઉતાવળ ન હોય તેમ, ભારા પર કોણી ટેકવીને તે આડી પડી હતી અને પોતાની હથેળી પર માથું રાખ્યું હતુ. એક પગ લાંબો કરી, બીજા પગને સાથળ નીચે દાબી તે તદ્દન બેદરકારભરી રીતે સામેના અનેક ડુંગરાઓ પર આંખ ફેરવી રહી હતી, અને વચ્ચેવચ્ચે જરાક જેટલો અવાજ આવતાં ઉપરની પગદંડી પર નજર કરી લેતી હતી. તે કોઇની રાહ જોઇ રહી હતી. જેની રાહ જોતી હતી તે હજી આવેલ

નથી એમ જોઇને તેણે નીરાંતે શરીરને જરા વધારે લંબાવ્યું. તેના માથા પર ને ગાલ પર, હાથ પર ને પગ પર વરસાદની ઝીણી છાંટ પડવા લાગી. વરસાદને જાણે હાથથી ધકકેલી કાઢતી હોય તેમ તેણે પોતાનો હાથ લાંબો કરીને હવામાં ચારે તરફ ફેરવ્યો.

' અંહ, દૂર થાઓ. ભારે મેઘ તુટે કે વિજળીના કડાકા થાય, પણ આજે તો એને મળીને જ જવું છે. '

કુદરત એના હૃદયને પારખી ગઇ હોય તેમ ફરવા લાગી. આકાશમાં વાદળાં છુટાં પડતા હતાં અને ડુંગરા પરથી અનેક વાદળાંઓ ઉંચે ચડતાં હતાં. સ્પર્શ કરવા માટે કે જોવા માટે એક વાદળું આ જુવાન બેદરકાર અભિમાની સ્ત્રીને પણ વીંટાઇ વળ્યું હતું. તે વખતે ઉપરની પગદંડી પર પગરવ થયો, જરાક ધેરો બંસીનો અવાજ પણ સંભળાયો અને ' કુંતી ! રાજીબાજી બી તુસે ? '* એમ બોલતો એક જુવાન નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

આવનાર જુવાનનો ચહેરો રૂપાળો, રસભર્યો અને મોહક હતો. બહુ લાંબુ નહિ તેમ અત્યંત ટુંકુ નહિ એવું સીધું કસાએલું પાતળું શરીર, સાદી સુરવાલ, કોટ ને સાફામાં વધારે રૂપાળું લાગતું હતું. એક ' હિલ સ્ટિક 'નો આધાર લઇને તે ચાલતો હતો.

આવીને તરત તે નીચે બેસી ગયો. કોઈ શહેનશાહબાનુ જરાક આંખ ફેરવે તેમ આંખ ફેરવીને કુંતી હોઠે આવેલું સ્મિત દબાવી ગઈ; પણ તેનાથી બોલાઇ તો ગયું, ' રાજી તુસે ? બીરપાલ ! '

*તું રાજી છો ?- તું મજામા છો ? તુસે=તું, (પહાડી બોલી)

બીરપાલ કુંતીની પાસે વધારે ઢળતો આવ્યો. કાળા પરમેટાની તંગ ઉરેબ સુરવાલવાળો પગ કુંતીએ થોડો સમાર્યો; તેના પગમાં પડેલી ' પંજેબ ' જરાક મધુર અવાજ કરીને છાની થઈ ગઈ; મદભર્યાં તેનાં નેણ બીરપાલ તરફ ફર્યાં.

' ઇતની દેરી કયું હો ગઇ? '

પોતાની હિલસ્ટિક ઘાસના ભારાને અઢેલીને મુકી દઈ બીરપાલ હજી વધારે પાસે સર્યો. તેણે ધીમેથી, હેતથી, માનથી કુંતીનો હાથ હાથમાં લીધો.

' કુંતી ! આજ જરા દેરી હો ગઇ. '

બીરપાલ એટલા વિનયથી બોલ્યો કે કુંતી હસી પડી. કુતીએ આછા મલમલનુ ફુલગુલાબી પહેરણ પહેર્યું હતું, અને તેના પર ગાઢા વાદળી રંગનો ખુલ્લા મોંનો મખમલનો તંગ કબજો હતો. કસીકસીને પહેરેલો કબજો તેના યૌવનને કૈ ઓર પલટો આપી રહ્યો હતો. ધોળાં બટનની હાર આછા આસમાની રંગની ઓઢણીમાંથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કુંતી વધારે ને વધારે હસતી ગઈ. તેના બાલ પર ચોટેલાં થોડાંક વરસાદનાં બિંદુ મોતીની સેર જેવાં લાગતાં હતાં. તેમને ખંખેરી નાખવામાં બીરપાલ ગુંથાયો.

વાદળાંના ગોટેગોટમાં બન્ને જણ ફરી છૂપાઇ ગયાં છેટેછેટે જાબલીનાં ઘરનાં છાપરાં પર ઉગેલું ઘાસ દેખાતું–ન દેખાતું હતું.

' તું સીમલા ક્યારે જાય છે, બીરપાલ ? '

' હવે બે અઠવાડિયાં પછી. ' બીરપાલે કુંતીના બાલની એક લટ સમારતાં ઉત્તર આપ્યો તેણે પોતાના ખીસામાંથી

સીગારેટ કાઢીને કુંતીને આપી. એક પોતે સળગાવી. સીગારેટના ધૂમાડાના ગોટા વાદળાં સાથે મળી જવા લાગ્યા.

'મને સાથે તેડી જશે ?–કે હું પછી આવું ?'

'જેવી તારી મરજી.'

કુંતી ઘડીક વિચારમાં પડી ગઈ. તેની સામે ખીલેલાં કેસુ અને બરાસનાં રાતાં ફૂલ તેને મદ અને ઇશ્કનો પ્યાલો પાઈ રહ્યાં હતાં.

તે સડાપ બેઠી થઇ ગઇ તેનું ઝુલાક જરાક ધ્રૂજ્યું. તેણે બીરપાલ સામે તીરછી આંખે જોયું.

'બીરપાલ ! તુ મને છેવટના ઘડી સુધી નિભાવી શકીશ કે ?'

'સૂરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ '

'અને મારો મિજાજ ?'

'પ્રેમથી જાળવીશ.'

કુંતીએ તેને ફરી ધ્રૂજાવ્યો, 'મારા જેવી ઓરત તેં કદી નહિ જોઇ હોય હોં ! તુ આગને અડકી શકીશ ?'

બીરપાલે કુંતીના માથાને હાથમાં લઈ તેને પોતાના ખોળામાં સુવાડી દીધુ એક હાથે ઝુલાક સમારી તેના હોઠ પર હાથ ફેરવ્યા. 'કુંતી ! તું આટલી તીખી કેમ છે ? હું તને સૂરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ પાળીશ ' અને બીરપાલે પોતાનુ મોં નીચું નમાવ્યું.

પણ કુંતીએ બે હાથથી પોતાનુ મો ઢાંકી દીધું હતું.

તે દિવસે એક મોડેથી એક તુટેલ જર્જરિત ઝુંપડામાં સોનાના ભાર સહિત કુંતીએ પ્રવેશ કર્યો.

પહાડી લોકો મૂળે ગરીબ તો હોય છે જ; પણ કુંતીનો

પતિ તીલફુ વધારે ગરીબ હતો. હાડકાંના માળખા જેવા બે પહાડી નાના બળદ લઇ તે સવારમાં પોતાના ખેતરમાં જતો. એના ખેતરને કાંઠેકાંઠે એકબે સુંદર ઝરા વહેતા હતા અને એનાં પાણી ધોરિયા મારફત ખેતરમાં વાળી લીધાં હતાં. પોતાના ખેતરમાં ડાંગર અને ઘઉં પકાવીને તીલફુ ગુજરાન ચલાવતો. કયારેક ધરમપુર, સોલન કે સીમલા સુધી મજુરીએ ચાલ્યો જતો. અને ઉનાળાના દિવસોમાં જ્યારે સીમલા ભરાઇ જતું, ત્યારે ત્યાં જઇને તે નોકરી કરી આવતો. પણ એટલું છતાં, હજી એના ઘર પર પતરાને બદલે ઘાસનું છાપરૂં હતું, અને એના પર રાતી માટી પાથરી ઉપર છો જેવું કરી દીધું હતું. છો ઉપર કેટલાક સુંદર ફુલછોડ તીલફુએ વાવ્યા હતા અને કુંતીએ ઘરની ગાર ઉપર ગેરૂનાં ચિત્રો કાઢ્યાં હતાં. છતાં, આખા જાબલીમા એ ઘર સૌથી ગરીબ હતું.

તીલફુ એક વખત સીમલા તરફ ગયેલો ત્યારે ત્યાંની આસપાસથી કુંતીને પરણી લાવ્યો હતો. એના જેવા ઠંડી પ્રકૃતિના માણસે આ ભારે ભૂલ કરી હતી. દીલ્હી આગ્રા, પતિયાલા, નાભા, ફરીદકોટ વગેરે સ્થળોના જમીનદાર અને રાજામહારાજાઓના નોકરો સાથે કુંતી ઉછરી હતી. તેણે સાદું જીવન અને દુઃખના દિવસ જોયા નહોતા. તેણે પુરુષોને પોતાની આસપાસ નાચતા ને નમતા જોયા હતા. તે પહાડની છતાં અનેક રીતે પહાડી મટી ગઈ હતી. તેણે ધોળાં ઘાસ કે 'કમરોડી'ના* ભારા લઇને બબ્બે હજાર ફુટની ઉંચાઈએથી પાણીના ધોધની માફક પગદંડીએ ઉતરવાની

*એ પણ એક જાતનું ઘાસ છે.

મઝા ભોગવી ન હતી. મોટો લાંબો ઝબ્બો પહેરેલી અંગ્રેજ લોકની આયાઓની સાથેસાથે એ પણ ફર્યાં કરતી. તેનો બાપ નોકર હતો, મા પણ કોઇ લાટસાબને ત્યાં આયા તરીકે હતી, અને પોતાના મૂળ પહાડી સ્વભાવને તો હવે તેઓએ લગભગ વિસારી દીધો હતો. કુંતીનો વિવાહ તીલકુ સાથે થયા પછી થોડે વખતે તેનાં માતપિતા મૃત્યુ પામ્યાં અને તે જાબલીમાં આવી તીલકુ સાથે જ રહેવા લાગી.

પણ તેણે પહાડી ગુણ ખોયો હતો. ડુંગરાઓ મઝા આપે એવું કસરતબાજ શરીર ને પ્રકૃતિ તેણે ગુમાવ્યાં હતાં. તેણે તો સીમલામાં ખૂબ સીગારેટ ફુંકી હતી; અનેકને હસાવી ફોસલાવીને ‘ અમૃતી ’ કે બંગાળી ‘ સંદેશ ’ ઉડાવ્યા હતાં; અને કોઈ કોઈ બાબુના ‘ દિલની આગ ’ને જરા ઠંડી કરવા મચ્છીનું શાક પણ ઉડાવી આવતી. આવી કુંતીને જાબલીમાં તીલકુના સાદા ઘરમાં અને પાછું તીલકુ જેવા સાદા માણસ સાથે જીવન ગાળવું અકારૂં થઇ પડ્યું. સવારે ઉઠવું ને મુડદાલ જેવા બળદ હાંકી ડાંગરના ખેતરમાં જવું; પાસેના ઝરામાંથી પાણી લાવવું, આલુનું શાક કરવું ને રોટલા ઘડવા; વખતે ઘાસના ભારા લેવા ડુંગરાઓની પગદંડીએ ચડવું;–આ જીવન કુંતીને ફાવ્યું નહિ. એને તો સીમલા રંગેરંગમાં રમી રહ્યું હતું. ‘ ડાબી બાંય ’ ‘ ડાબી બાંય ’ કરતી દોડતી રિક્ષાઓ, બૅંડ વાજાં ને યુરોપિયનના નિર્લજ્જ નાચ, રૅાફબધ ચાલતા લાટસાહેબો ને મેમસાહેબો, પોતાની આસપાસ ગુંજારવ કરતા અનેક પુરુષો, આવુંઆવું એના જીવનનાં સંસ્મરણોમાં ભર્યું હતું. હવે એને આ ઘર પોસાય તેમ હતું નહિ, છતાં તેણે સુખેદુઃખે સાત આઠ વર્ષ તો

કાઢ્યાં. તે દરમિયાન તેને એક પુત્ર થયો. આજે તે પણ લગભગ સાત વર્ષનો હતો. કુંતીનો મદભર્યો અત્યંત રમણીય ચહેરો આ છોકરાને વારસામાં મળ્યો હતો. રાજવંશી ગૌરવ અકારણ અને અસ્થાને, આ ગામડિયાના છોકરામાં પ્રગટ થયું. પોતાની માને માટે મરી પડે એટલો બધો પ્યાર પણ એનામાં આવ્યો. એની મા ભારો લઇને પગદંડીએથી ઉતરતી હોય ત્યારે છોકરો એકીટશે પણ ચિંતાભરેલાં નેને એને કલાકોના કલાક અગાઉથી નિહાળતો ઉભો રહેતો. પણ જેટલી પ્રીતિ છોકરાને હતી તેટલી જ બેદરકારી માને હતી. કુંતીનો વિલાસી, અભિમાની, તીખો સ્વભાવ તીલપુની ગરીબીથી વધારે તીખો બન્યો હતો. તે તીલપુને ઘણી વખત ધમકાવતી; છોકરાને પણ ઝાપટી કાઢતી. બન્નેને રડતા મૂકી પોતે નીરાંતે સીગારેટ ફુંક્યા કરતી !

પણ એનો છોકરો દોલત માયાભર્યો હતો. તે આવીને છેવટે માને વળગી પડતો અને એના હાથ પર, પગ પર, ગાલ પર, બાલ પર, ચુંબનનો વરસાદ વરસાવી મુકતો. પોતાની વહાલસોઇ રીત પ્રમાણે વારંવાર પૂછ્યા કરતો, ‘ બોલની મા, તું કેમ નથી બોલતી ? ’

અને કુંતી હસીને તેને તેડી લેતી. એ વખતે કુંતી તો અકસ્માત જ બોલતી; પણ સાચા વહાલમાં માણસથી ક્યારેક ભવિષ્યવાણી બોલાઇ જાય છે. ‘ બેટા ! તું મને ઉગારશે–તારશે એમ લાગે છે. ’ અને સજળ નેને માદીકરો એક-બીજાની હુંફમાં ઘણાઘણા કલેશના પ્રસંગો ભૂલી જતાં.

પરંતુ કાલકા–સીમલા રેલવે દિવસમાં બેચાર વખત નીકળતી, ત્યારે તેની સીસોટી વાગતાં કુંતીનું મન સીમલામાં

જઈ બેસતુ. રૂપાળાં લુગડાં, નાજુક ઘરેણાં, ચોખ્ખા હાથપગ ને રૂપરૂપના અંબારને વખાણનારા–પૂજનારા–એની પાસે નાચનારા અનેક પુરુષો;–આ બધું કુંતીથી ક્યારે ય ભૂલાતું નહિ. ખરી રીતે તો તે એ જ જીવન જીવતી, અને હાલનું એનું જીવન ઉપરટપકાનો વ્યાપાર જ હતો. છેલ્લા વર્ષમાં તો તીલકુ પણ ભયંકર ઘસારો ખમી રહ્યો હતો. મજબુત પહાડી શરીર ઘસાતું હતું. તે મુશ્કેલીથી જેમતેમ ચલાવતો હતો; પણ હવે તેનું શરીર ટકે તેમ હતું નહિ. દોલત આ બધું ચિંતાથી જોયા કરતો, ને ન ખમાય ત્યારે કોઇ ઝાડ નીચે રોઇ, ઝરણામાં આંખો ધોઇ, પાછો આવીને બાપની પથારી પાસે બેસી જતો.

પહાડી સ્ત્રીઓ સાધારણરીતે રૂપાળી હોય છે, પણ તેમના શરીર ટુંકાં હોવાથી તેઓના રૂપમાં એક જાતની ખામી રહી જાય છે. કુંતીનાં માબાપ પહાડી હતાં, પણ તેમનો પહાડનો વાસ મેદાન જેવો જ હતો. છેક હિમાલયના કાંઠા પર તળેટીમા તેઓ રહેતાં, ને પાછળથી સીમલા આવી રહેલાં; એટલે કુંતીનું શરીર અત્યંત ઘાટીલું ‘ગોરાંદે’ જેવુ હતું. એના રૂપમાં તેજ, તીખાશ ને મદ ભર્યાં હતાં. આખ ફેરવે ત્યાં પુરુપ ધ્રૂજી ઉઠે, અને ફેરવેલી આંખ એવી રૂપાળી લાગે કે તે છેવટ નમતો–ભજતો કુંતીના બાલ સમારવા બેસી જાય કે પંજેબને વારંવાર પગમાં ફેરવવા લાગે!

કુંતીના આ તેજના ચમત્કારથી પુરુષો–કેટલીક વખત તો ‘મોટા’ કહેવાતા માણસો પણ–તેના પગમાં ને પગમાં પડ્યા રહેવા લાગ્યા. એની સ્થિતિ પ્રમાણે એ વૈભવની છોળ વચ્ચે રહેતી. ‘પડધાવાલે ચાદર’ના સોનેરી ને રૂપેરી

ભરત ભરેલ મખમલના કબજાના ને અનેકરંગી ઓઢણીર
એની પાસે વગરમાગ્યે ઢગ થઇ જતા. પછી એ જાબલ
ગઇ, પણ આગલા જીવનનાં સંસ્મરણોમાં જ એ
લાગી. એને પતિની પરવા ન હતી. ખરી રીતે તો દોલત
ભારરૂપ હતો. તેણે જીવનના એવાએવા રસાસ્વાદ લીધા
કે સુખી ગૃહિણી કે મમતાળુ માતા થવાની શક્તિ
ગુમાવી હતી. વૈભવશાળી ને સત્તાપ્રિય અભિમાની સ્ત્રી તરી
તેનું જીવન ઘડાઇ ચુક્યુ હતું.

એવામાં એને બીરપાલ મળ્યો. મૂળ તો એ
પહાડી હતો; પણ પોતાના અનેક ભાઇઓ પર રૉફ બ
શકે એવો 'યુનિફૉર્મ' તેણે મેળવ્યો હતો. ધીમેધીમે ર
લાલ પાઘડીમાંથી સોનેરી કલગી ફુટી, એ જમાદાર બ
અને હવે એ સત્તાધીશની ઢબથી, ઘણી વખત પોત
હોલબુટમાં નેતરની સોટી પછાડતો, આમતેમ ફરતો દેખ
લાગ્યો. જાબલીની આસપાસ એનું રહેઠાણ હતુ, એટલે
રજા પર આવતો ત્યારે જાબલીના ડુંગરાઓમાં આ
ઘણી વખત મળતા. એ પરિચયે પ્રીતિનુ સ્વરૂપ લીધું. કુંત
પોતાના કંગાલ ઘરને છોડી તેની સાથે જવાનુ કબૂલ્યુ,
બીરપાલના સીમલા ગયા પછી એક અઠવાડિયે તે ઘર છ
ચાલી નીકળી. જાબલીના ગરીબ સાદા ઘરો પાછળ રા
તે સીમલા તરફ આકર્ષાઇ.

જે દિવસે કુંતી ઘર છોડવાની હતી તે દિવસે
હમેશ કરતાં વહેલી રસોઇ કરી લીધી હતી. મુંગા બ
અરધુ બોલે તેવાં ઝાડ, કે જડ પથ્થર, કોઇનું આ ફેર
તરફ લક્ષ્ય હતું નહિ, માત્ર એક દોલત જોઈ રહ્યો

કે મા ઝપાટાબંધ કામ ઉકેલે છે. તે દિવસે તો તેણે જાડો ઘઉંનો રોટલો ને આલુનું શાક દોલતને બોલાવીને હેતથી પીરસ્યાં.

આ છોકરો પ્રેમમૂર્તિ જેવો હતો. આજે માને આટલું કરતી જોઇને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કુંતીએ તે જોયાં. તેનું મન પણ ડગ્યું. પણ બીજી ક્ષણે પ્રેમનો નશો ને મદનું ઘેન વ્યાપી ગયાં. રૂપાળા સુગંધી કેશને અત્તરવાળા હાથથી સમારતો વિલાસની મૂર્તિ જેવો બીરપાલ એની સામે ખડો થઈ ગયો. છોકરાનાં આંસુ હીનાથી રંગેલ પાનીની કલ્પનામાં ભુંસાઇ ગયાં. ઘડીભર આવેલો પલટો તરત જ વળી ગયો. એક ખુણામાં દુઃખથી રીબાતો તીલકુ પડ્યો હતો. તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી કુંતીએ તરત ભ્રમર ચડાવી. હજી તો મા એની એ જ છે એ પ્રત્યાઘાતથી નિરાશ બનેલો દોલત, આલુનું ફોડવું નીચે પડી ગયું હતું એ કુંતી દેખે તે પહેલાં ઊપાડીનેઝડપથી મોંમાં મુકી પરાણેપરાણે રોટલો ચાવવાલાગ્યો.

તે રાત્રે કુંતી ઉપડી ગઈ. સવારે પાંચ વાગ્યે જ્યારે પ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે તીલકુ પોતાના નબળા બળદ છોડી ખેતર ભણી રવાના થયો. કુંતીને બોલાવવાની તો હિંમત ચાલી નહિ, પણ દોલતને બોલાવ્યો. છોકરે, બાપનું નબળું શરીર જોતા, તેણે જે કહ્યું તે સાભળ્યું, અને પછી પાછો પોતાની પથારીમાં થોડી વાર લોટતો પડ્યો.

પણ દોલતના જીવનમાં ગઈ કાલથી એક ભારે ફેરફાર થઈ ગયો હતો. તેણે કેવા પ્યારથી આલુનું શાક પીરસ્યું હતું એ વાત પર ચિંતન કરતાં મા હવે હમેશને માટે બદલાઇ ગઈ કે શું, એ વિચારમાં આજે એને બીયારાને સોનેરી

સ્વપ્નમાં જેવી રાત વીતી હતી, સવારમાં ઉઠીને હસતા મુખની મા જોશે એ વિચારથી તે આનંદી બન્યો હતો. તે ધીમેથી ઉઠ્યો અને જરા પણ અવાજ ન થાય તેમ માની પથારીમાં એને સુતેલી નિહાળવા ગયો અંગુઠા પર ને અંગુઠા પર સાવચેતીથી માની પથારી સુધી ગયો, માથું છેક નીચે નમાવ્યું, શ્વાસ રૂંધ્યો, છીંક આવવાની થઇ તેને બગાસામાં ફેરવી નાખી અને આંખો ખોલીને પથારીમાં જોયું. પથારીમાં બકરાના વાળનો ખરબચડો ધાબળો પડ્યો હતો અને મા ત્યાં હતી નહિ!

દોલતે વિચાર્યું કે કદાચ વહેલી ઉઠીને મારે માટે આલુનું શાક તૈયાર કરતી હશે. પણ તેની સામે જ ગાત્ર ઠંડાં કરે તેવો ટાઢો ચુલો કે પ્રકાશ વિના એમ ને એમ સુતો હતો. હવે? બાળક તો પરમ આશાવાદી હોય છે. તેણે વિચાર્યું કે મા પાણી ભરવા ગઈ હશે. તે બહાર નીકળ્યો, એક શેવાળ-વાળો ઘડો ને એક જુનું માટલું. પોતાના ઘરનાં એ બન્ને વાસણો એમ ને એમ બહાર પડ્યાં હતાં. એ નિરાશામાંથી પણ છેવટનો આશાનો અંકુર ફુટ્યો. ચોક્કસ મા ધોવા ગઈ છે. 'કેવી!' તે મનમાં ને મનમા મલકાયો: 'હું ભેગો જાઉં છું માટે આજે વહેલી ચાલી ગઇ. હવે તો એ આવે ત્યારે ભેગો ન તેડી જવા માટે વહેલું વહેલું આલુનું ઉનું શાક કરાવું–' અને આ વિચાર આવતાં દોલત મનમાં મોટેથી હસી પડ્યો, ને આ દંડ ભારે થશે એવા રમુજી વિચાર કરતો કરતો, ફરીને તે તો પોતાની પથારીમાં જઇ પડ્યો. માએ કાલે જરા માયા બતાવી હતી તે પરથી તો છોકરાએ આજ પોતાના લાડની આખી વિચારમાળા મનમાં ગોઠવી

દીધી હતી. પણ સવારે ઉઠીને તે મજનુના ઝાડ નીચે ઝરા કાંઠે ઉભો ઉભો રોશે ને પાણીની ઝાલકથી ધોવાતાં આંસુ ફરી ફરી ઉભરાશે, એ વાતનો એના બાળક દિલને ખ્યાલ પણ ન હતો.

卐

આ બનાવ પછી સાત લાંબાં વર્ષ વહી ગયાં અને તે દરમ્યાન તો જાબલીમાં પણ શું શું બની ગયું? એક ઘર પડી ગયું. એક કુટુંબ શહેરમાં ભાગી ગયું. તીલકુની માશીની દીકરી પણ કુંતીની પેઠે જ નાસી ગઇ. અને તીલકુ પોતે મરણ પામ્યો. પોતે જેવો ઠંડો હતો તેવી જ ઠંડી પ્રકૃતિથી તેણે દોલતને મરતાંમરતાં આશ્વાસન આપ્યું હતુ કે 'હશે, બેટા! આપણો લેણાદેણીનો એવો સંબંધ–હવે આ ઘર સાચવજે ને હમણા ઢોલાકાકા સાથે કામ કરતો જજે.'

કુંતીની ધાક વૃદ્ધ માણસને છેક મૃત્યુ સુધી રહી હતી. તેણે દોલતને કહ્યું હતું કે 'જોજે બેટા! વળી તારી માને કે'તો નહિ કે હું ધખ્યો છું; નહિતર વળી એ ખીજશે. એમ કહેજે કે હશે, માણસનો દેહ છે તે ભૂલ થાય.'

બીચારો તીલકુ એ રીતે મરણ પામ્યો. દોલત તે દિવસે પણ એના પેલા પ્યારા મજનુ વૃક્ષની નીચે જઇને રોયો. સામેની પગદડી પરથી એની મા ઘાસનો ભારો લઇને આવતી ને પોતે અહીં ઉભો નિહાળતો, એ એને સાંભરી આવ્યું. એની માનુ ગોરંગોરૂં મોં એને ફરી સાંભર્યું. એને સાંભર્યો માનો ખોળો ને માથા પર ફરતો હાથ. આજે વગડામાં ને એકાંતમાં એ ખૂબ રોયો. ઘણાએ કુંતીના રૂપને જોયું હશે, પણ કોઈએ એને ઇશ્વર જેવું પવિત્ર નહિ માન્યું

હોય. આજે નફ્ફટ વેશ્યા જેવી પોતાની માના પવિત્ર રૂપને સભારીસંભારીને આ છોકરો ફરીફરી રડ્યો. ખરે! જ્યાંજ્યાં પ્રેમની સાચી સગાઈ હોય છે ત્યાંત્યાં ઇશ્વર પોતે હાજરાહજુર દેખાય છે.

દોલત પોતાની માનું, આજે એ જ વખતે થએલુ મહાપતન દેખતો હશે કે નહિ તે કહેવું અશક્ય છે, પણ અકસ્માત એ બનાવ સાથે બનતા હતા. જે વખતે દોલત માને સંભારીને રડતો હતો તે વખતે ઝેરીલી નાગણની માફક છ છેડાએલી કુંતીએ બીરપાલને પણ છોડયો હતો. આ તેજીલા સ્વભાવને બીરપાલ પણ જાળવી શક્યો નહિ, અને પુરુષ પ્રત્યેના ધિક્કારમાં કુતીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી મારે કોઇ પુરુષ ધારવો જ નથી. પુરુષને કુતરાની માફક નચાવવાની મઝા જ લેવી છે. અને એ મઝા લેવા તરફ તે વળી ગઇ.

ઘણી વખત મોજશૉખ નબળાઇનું નહિ પણ થાકનું પરિણામ હોય છે. બાપના મૃત્યુ પછી થોડે વખતે દોલત પોતાનાં ઘરબાર છોડી, ખેતર બળદ વગેરે દોલાકાકાની સભાળમા મુકી, સીમલા આવ્યો હતો. વાસો ફાટી જાય તેવાં તોતીગ લાકડાં જંગલમાંથી લઇને તે છેક સાંજે પાંચ વાગ્યે પાછો વળતો, કે વખતે થાકથી લાકડાંને રસ્તામાં છોડી ભુખ્યોભુખ્યો ઘેર આવતો, ને બીજે દિવસે સવારે તે લેવા જતો. સવારના અગિયાર થયા હોય કે સાંજના

સિપાઇ હોય, તે દોલતને કોઈ લાંબે રસ્તે જવા હુકમ કાઢે! એ લાંબો રસ્તો એટલે બબ્બે હજાર ફીટ ચડવા ઉતરવાની અથાગ મહેનત. છેક સાંજે ઘેર જાય, લોટ લાવે, રોટલો કરે અને પછી ડરતો ડરતો જરાક વિજળીના દીવા જોવા નીકળે! એનું શરીર પણ છેક મુડદાલ જેવું બની ગયું. ચહેરો લેવાઈ ગયો ને અથાગ શ્રમથી શરીર ઘસાવા લાગ્યું. એણે સીમલાના ખુણેખુણા ખોળ્યા, આયાઓનાં જુથ જોયાં, અંગ્રેજનાં ગુલાબી છોકરાં આંખે ધરાઇધરાઇને જોતો ફર્યો, પણ ક્યાં ય એની ગોરાદે જેવી માનો પત્તો મળ્યો નહિ. મોટી બજાર પરથી ઘણી વખત સામેના ડુંગરા પર વાદળાં બેસે તે એ જોઈ રહેતો. પગદંડીઓનો તો તેણે પોતાના મગજમાં નકશો કાઢ્યો હતો; પણ જાબલીની જે પગદંડીથી મા આવતી એવી એક પણ પગદડી મળી નહિ. અઢાર વર્ષનો જુવાન છતાં આઠ વર્ષના બાળકની માફક એ માનું નામ જ સંભાર્યા કરતો. જમાના પહેલાંની રોમન સ્ત્રીના જેવા ગૌરવથી નીકળતી અંગ્રેજ લલનાઓ સામે આ બીચારો બાઘામંડળ જેવો પહાડી જોઈ રહેતો. રજપુતાણી જેવી શીખ સ્ત્રીઓ એમનાં ભાતભાતનાં લુગડાં પહેરી નીકળતી, પણ એ કોઇમાં એને પેલો ચહેરો મળ્યો નહિ.

આજે દોલત સવારમાં ઉઠીને પોતાને માટે લાકડાં લાવ્યો ને આઠ પહેલાં તો પાણા સારવા પહોંચી ગયો. છેક સાંજે ઘેર વળ્યો ત્યારે મોટી બજારના રસ્તા પર સાહેબ-લોકને ચાલતા જોઇ આ પહાડીને સીપાઇએ કાઢી મૂક્યો, ને તે ફરીફરીને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે એનું મગજ તદ્દન શૂન્ય બની ગયું. એના પેટમાં લાહ્ય બળતી હતી, શરીર તપતું

હતું અને આરામ માટે—જરાક ચેન માટે—એનો જીવ તલપાપડ થઇ રહ્યો હતો. અને પૈસાથી વેચાતો મળે તેવો મોજશૉખ ક્યાં હોય? જરાક આરામ માટે તલપતું મન સ્ત્રીઓ તરફ ચોટયું. તેણે અચાનક પોતાનો પગ વેશ્યાવાડા તરફ ઉપાડ્યો, અને ધ્રૂજતોધ્રૂજતો તે ત્યાં પહોંચ્યો.

ત્યાં માણસોની ઠઠ જામી હતી. કેટલાક ફરતા હતા, કોઇક કામનો ઢોંગ કરી ઉભા હતા. જુવાન અને પાપ વિનાનાં માણસો અથાગ શ્રમથી ધક્કેલાઇને જ્યાં શાંતિ ન હતી ત્યાં શાંતિ શોધતાં હતાં.

દોલતની નજર પડી ત્યાં, સામેના ખંડમાં એક લાવણ્ય ઝરતી સ્ત્રી બેઠીબેઠી સીગારેટ ફુંકતી હતી. દોલત ત્યાં ગયો; ફરી પાછો ફર્યો. પણ પેલીએ આવા ભીખારીદાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું નહિ. દોલત બધી હિંમત ભેગી કરીને અંદર ગયો. એક તરફ પલંગ હતો ને તેને ઢાંકવા માટે ચારે તરફ પડદા ટીંગાતા હતા. બેચાર છબીઓ સામેની ભીત પર ચોંટી હતી ને એક સગડીમાંથી કોલસાનો ધીમો તાપ ફેલાતો હતો. દોલતને એકદમ હૂંફ આવતી હોય તેમ લાગ્યું. પણ એના મોંમાંથી એક શબ્દ નીકળ્યો નહિ. આવા પ્રસંગની અનુભવી ચતુર સ્ત્રીએ પહેલ કરી. તેણે ભ્રકૂટી ચડાવી ધિક્કારથી પૂછ્યું, 'તુમ કોન હે? ઇધર ક્યા કામ હે?'

દોલત બોલતાં ધ્રૂજ્યો, 'ઇધર મૈં . . . . . ઇધર મેલ સોચો—'

પેલી ઠસ્સાદાર સ્ત્રી હસી પડી. દોલત ભોંઠો પડીને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. તેણે દોલત સામે જોયું ને તિરસ્કાર

તથા અભિમાનથી બોલી, 'સુણ્ણો? તુમ કીસીકુ ઢુંઢતે હો? આદમી સબ કુત્તે જૈસે હો ગયે.' તેણે પાછળથી ઉમેર્યું.

આકાશમાં ઘનઘોર વાદળાં ચડ્યાં હતાં અને વિજળીના ચમકારા થતા હતા. પાસેના કોઈ મંદિરમાંથી બે ઘંટા સંભળાયા અને કોઈ લટાર મારતા મિયાંભાઈ,

કો આસી હુવા હે બેત,
હમારે દિલ જલાનેકુ,
જીગરમેં લગ રહી હે આગ,
ચલો તોરો બુઝાનેકુ.

એમ લાંબે રાગડે ગાતા ચાલ્યા ગયા. દોલત બાધામંડળ જેવો હતો ત્યાં ને ત્યાં ઉભો રહ્યો.

પાસેના ખંડમાંથી સારંગી અને તબલા સાથે મોહક સ્ત્રીસ્વર સંભળાતો હતોઃ

એક તો મેરી નવજુવાની,
ફિર પુરાની ચુડિયાં;

વચ્ચેવચ્ચે 'હાં હાં, જીતે રો' એવા ઇશ્કી પુરુષના અવાજ સાથે એની એ ટેક ફરીફરી ગવાતી હતીઃ

'ફિર પુરાની ચુડિયા'
'હાં જી ચુડિયાં . . . જી . . . તે રો.'
'એક તો મેરી નવજુવાની'

卐

દોલત ધબ લઇને નીચે બેસી ગયો. તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો, 'મૈં બેઠં છું. તુમ સબન હૈ સુંદર છા. તુમરો પ્યાર મૈંકણી બચુંલા'*

* મૈંકણી=મને;

'હમારી પાસ તુમ્હારે લિયે પ્યાર નહિ હૈ. તુમ કિધરકે રહનેવાલે હો, બદશકલ !'

ક્યાં પોતે લઘરવઘર ભિખારી અને ક્યાં લાવણ્યઝરતી ઝીકસતારાની સાડીમાં સજ્જ સામે બેઠેલી સુંદરી ! વિરોધ સંભારતાં તેના પગ ઢીલા પડવા લાગ્યા. તેના બદન પર પરસેવો છુટચો. તે ચળકતા દીવાઓ સામે ને સતારા સામે જોઇ રહ્યો. પેલી સ્ત્રીએ તેની સામે જોઇ ફરી ક્રૂર હાસ્ય કર્યું. તેણે પોતાની મોતીની સેર સમારી. તંગ ઉરેબ ચોરણીવાળો પગ લાંબો કર્યો ને પાસેની લાકડી લઈ દોલત ઉપર ફેંકીઃ 'સાલે કૂત્તે ! કાયકો ઠેર રહા હો ! કોઇ દુસરે કૂત્તે ચલે જાયેંગે !'

દોલતને ઘા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તે અત્યત ક્ષીણ દયાજનક અવાજે બોલ્યો, 'મુઝે નહિ માલૂમ મૈ ઇધર કાયકો આયા. મેં બહોત સા થક ગયા હું; મુઝે આરામ . . '

'આરામ ? ઇધર આરામ નહિ હે. ઇધર તો જલ રહી હે આગ.'

દોલતે એક નિઃશ્વાસ મુકયો. તેના મનમાંથી એક વિચાર વિજળીને વેગે પસાર થઇ ગયોઃ 'બદશકલ ! હા, આ લઘરવઘર કપડાંને, ક્ષીણ શરીરને, બદસુરત શિકલને માતા વિના કોણ ચાહે ? માતા વિના એવો નિર્મળ પ્રેમ ક્યાં મળે કે જે આ કુરૂપ શરીરને પ્રેમના સ્પર્શથી 'સબન હૈ સુંદર' બનાવી દે ! તેને જાબલી, પેલી પગદંડી, પેલું મજનુનું ઝાડ, ઝરા–ઝરણાં અને મીઠું મીઠું રુદન સાંભર્યા. પોતાની ફાટેલી ધાબળી ખભા પર નાખી, વાંકી લાકડી લઇ તે બેઠો

થયો અને અચાનક તેના મોંમાંથી શબ્દ નીકળી ગયાઃ 'ઈજા ! ઇજા ! ઇજા !'*

અને એ શબ્દ સાંભળતાં જ પેલી સ્ત્રી જાણે અનેક વર્ષ પાછી હઠીને કૈંક સભારતી હોય તેમ દોલતને નિહાળતી ઉભી. તેને કોઇ પરિચિત ચહેરો નજરે પડયો તે એકદમ નરમ પડી ગઇ.

'તુમ કિધરકે રહનેવાલે ?'

'જાબલીકા.' દોલતે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો.

અત્યત દુઃખથી પેલી સ્ત્રીએ પોતાના માથા પર હાથ મૂક્યો.

દોલતે પોતાની લાકડી ખખડાવી પાછા વળવાની તૈયારી કરી. પેલી સ્ત્રી ઉતાવળે બોલી ઉઠી, 'ઠહર, ઠહર, જવાન! તુમ્હારી જાત ક્યી ?'

'જોતા.'×

'નામ ક્યી ?'

'દોલત !'

'હેં ! દોલત ?' પેલી સ્ત્રી ફિક્કી પડવા લાગી. તેની અતિ મૂલ્યવાન, ઝીકસતારાની સાડી જમીન પર રજોટાવા લાગી ને તે દોલતની પાસે આવવા લાગી. 'તબ તો તુ–' તેણે ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં ઉમેર્યું. દોલત તો તદ્દન શૂન્ય દશામાં હોય તેમ ભાન વિના જ બોલતો હતો, 'તુમ મેરો મૌતારી ! ઓ મૌતારી . . ."

'દોલત ! મૈં તુમ્હારી મા કુતી–'

વાક્ય પૂરૂં થાય તે પહેલાં કુંતી દોડી. દોલત એની લાકડી

*માતા ×ખેડૂત

પર અઢીંગીને મુડદાની પેઠે ઉભો હતો તે નીચે ઢગલો થઇ પડતો હતો. કુંતીએ દોડીને પડતા દોલતને બચાવી લીધો ને પોતાના ખોળામાં લઇ લીધો. તેની શૂન્ય આંખ કુંતી સામે ટગરટગર જોયા કરતી હતી. તેણે થાકથી, નિરાશાથી, પ્રત્યાઘાત સહન ન થવાથી પોતાનું માથું કુંતીના ખોળામાં નાખી દીધું. કુંતી આજે જીંદગીમાં પહેલવહેલી આ શૂન્ય આંખો જોઇને રડી. તેને નાનો દોલત અને તેનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યાં. પગદંડી ઉપર નજર રાખીને કલાકના કલાક તે મજનુના ઝાડ નીચે શોભતો એ યાદ આવ્યું. એ અકારણ, માત્ર તેને જોઇને જ આનંદ પામતો તેની સ્મૃતિ ચઢી તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલી નીકળ્યા. જીવનનું બધું ઝેર એક ઘડીમાં ઓસરી ગયું.

'દોલત ! બેટા મૈં તોરી માતા કુતી . . .' આંસુથી બીજા શબ્દો ઢંકાઈ જતા હતા. 'મૈં તોરી માતા કુંતી . . . વેશ્યા જેસે કામ . . . .'

દોલત એક વાર ફરીથી એના ખોળામાંથી બેઠો થયો.

અત્યંત પ્યારથી તેણે કુતીના હાથ પર, પાની પર, પગ પર ચુંબન કર્યાં. 'તુ દુસરે કુછ નાઇ. તુમ મેરો મૌતારી ! તુમ મેરો મૌ . . . . તે ગાંડાની પેઠે–ચિત્તભ્રમની પેઠે લવતો હતોઃ 'ઓ મૌતારી ! તુમ સબન હૈ સુંદર છા; તુમ સબન હૈ કોમલ છા; તુમ સબન હૈ પવિત્ર છા.'*

અને કુંતીના ખોળામાં માથું નાખી તે આંખો મીંચીને શાંત પડી રહ્યો.

*ઓ મા ! તું સર્વથી સુદર છે, સર્વથી કોમળ છે, સર્વથી પવિત્ર છે.

'બેટા! દોલત!' કુંતીએ અત્યંત આર્ત સ્વરે દોલતને બોલાવ્યો. 'આલુકા શાક બનાઉ, બેટા? દોલત!'

કોઇનો અવાજ સંભળાયો નહિ.

તે વારંવાર એનું એ બોલવા લાગી. 'બેટા! દોલત! આલુકા શાક'–

એના શબ્દો પ્રત્યુત્તર વિના ભોંઠા પડીને પાછા ફરતા હતા.

'બેટા! દોલત–'

દોલતે કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ.

卐

જબરા કડાકા સાથે આકાશમાંથી વરસાદ તૂટી પડ્યો.

સોનેરી પંખી

ઘણાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એ વખતે તથાગત ગૌતમ બુદ્ધે એક પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું. ઘણા જુવાન માણસો સવારથી સાંજ સુધી એક જ પ્રકારનું નિર્દોષ જીવન ગાળવા યત્ન કરી રહ્યા હતા. વૈરાગ્યની પ્રબળ ધૂન નીચે અનેક રાજકુમારો અને રાજકુમારીઓ તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરી રહ્યાં હતાં. સર્વત્ર વૈરાગ્યની જ મહત્તા ગવાઈ રહી હતી અને સ્પર્ધા તથા હિંસાને તિલાજલિ આપીને સૌ નિર્દોષ શાંત જીવનનો મહિમા ગાતા થયા હતા.

તે સમયમાં સોહન નામનો એક પારધી ગંગાકિનારે રહેતો હતો. તેનો ધંધો રૂપાળાંરૂપાળાં પક્ષીઓ પકડીને વેચવાનો હતો. વૈશાલીની વારાંગનાઓ, તક્ષશિલાની સુંદરીઓ ને કાશી તથા અવંતીની વિલાસવતી રમણીઓનાં ઘરઆંગણે લટકતાં સોનાના પિંજરો માટે આ સોહન જ વારંવાર મેના ને પોપટ મુકી જતો.

મેના, પોપટ, પેલાં નાનાંનાનાં સુંદર લાલ પક્ષી,

લાંબે લહેકે વન ગજવતો કચનીચો, કોયલ, ચક્રવાક અને એવાં બધાં પક્ષીઓને સોહન રમતવાતમાં પકડી લેતો, હેળવી દેતો અને તેના પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવતો. આમાંથી તે જેટલા પૈસા કમાતો તેટલા કાશીમાં એક વારાંગનાને ત્યાં ખર્ચતો. એના જીવનમાં એ એક જ મોજ હતી. ચન્દ્રવતીને પ્રસન્ન કરવી, પોતે કમાવું, ખાવું ને મોજ લૂંટવી. આમ એનું જીવન ઉલ્લાસમય હતું.

પણ એક વખત એને બૌદ્ધ ભિખ્ખુ શીલકર મળ્યા, અને ત્યાર પછી એના જીવનમાં એવું અજબ પરિવર્તન થયું કે તેણે એ ધંધો જ છોડી દીધો. પેલી વારાંગનાને પણ તજી દીધી ને પોતે ભિખ્ખુ બની ગયો. તોપણ એ ઘણો વખત તો ગંગાકિનારે જ પડચો રહેતો. ક્યારેક બહુ મન થાય ત્યારે હિમાદ્રિનાં શિખરોમાં કે તક્ષશિલા તરફનાં જંગલોમાં ચાલ્યો જતો. જંગલી કમળ ને ઉજ્જલ ઘાસ ખાતાં કસ્તુરીમૃગને નિરખી આવતો; કે પછી નંદગિરિ પાસે આવેલો પેલો અદ્‌ભુત પ્રદેશ—જ્યાં ભૂખ, તરશ, તાપ ને થાક લાગતાં નથી ત્યાં જઈ આવતો. આ બધી જગ્યાઓ તો એના પગ તળે ઘણી વખત નીકળી ગએલી હતી, અને ગંગાથી માંડીને હિમાલય સુધીનો બધો પ્રદેશ એને મન ઘર જેવો હતો. એની ઇચ્છા હતી કે નંદગિરિ પાસે આવેલા કોઇ સુંદર પર્વતની ટોચે થોડો વખત રહી આવવું. એણે સાંભળ્યું હતું કે એ એવો અદ્‌ભુત પ્રદેશ છે કે જ્યાં વૃદ્ધાવસ્થા સ્પર્શ કરી શકતી નથી. એમ કહેવાતું કે ત્યાં એકએક વેંત ઉચું એક પ્રકારનું ઘાસ થતું. એ ઘાસને જો

કોઈ સાંજે કાપી લે અને માત્ર બબ્બે તસુનાં ભોથાં રહેવા દે, તોપણ સવાર થતાં સુધીમાં એ પાછું હતું તેવડું જ થઈ જતું ! કેવો જીવનમય પ્રદેશ !

સોહન એ સ્થળે જવા નીકળ્યો અને માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવતોવટાવતો તે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

ત્યાં, એ પ્રદેશમાં તેણે એવું એવું જોયું કે તે કાશી અવંતી, તક્ષશિલા ને વૈશાલી બધું જ ભૂલી ગયો. નંદગિરિ પર જ્યારે સૂરજનાં લાખલાખ કિરણો ઢળતાં ત્યારે તે અનિમિષ નયને એ સૌંદર્ય પીધા જ કરતો. શુદ્ધ સોનાના રસનો પ્રવાહ જાણે બરફના ઢગલા પર ઢોળાઈ રહ્યો હોય ને ગગનચુંબી હિમાલયનાં શિખરોનાં શિખરો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એ રસથી સીંચાઇ રહ્યાં હોય ! અને રંગના પલટા પણ કેવાકેવા ! આસમાની; શુદ્ધ આસ્માની; કનૈયા જેવો ઘેરો આસમાની ઘનશ્યામ રંગ; ગુલાબીની છાયા જેવો રંગ; શુદ્ધ ચાંદનીને કેસુડાં નીચોવીનીચોવીને નવડાવી હોય તેવાં શિખરો: અને પછી, વધતી જતી સંખ્યામાં, છેવટે આશાનાં બિંદુ જેવું, આત્માની જ્યોતિ જેવું, ઇશ્વરી નયન જેવું, સૌથી ઉંચું એક શિખર સુવર્ણમય રંગથી દેદિપ્યમાન શોભી રહે. સોહન એ જોયા જ કરે, અને રજની સંધ્યાને ગળી જાય ત્યારે જ પોતાની ઝુંપડીએ જવા ઉઠે.

અને સોહનની ઝુંપડી ને વાડી ! ઘાસના છાપરા પર રતુમડી માટી પાથરીને સોહને પોતાની ઝુંપડીને છજું કર્યું હતું, અને એ છજા પર ફુલના છોડ વાવ્યા હતા. દૂર વહેતા ઝરાનાં પાણી વાળીને વાડી બનાવી હતી. ફુલની વચ્ચે

રહેવાનું, સુગંધી પવન પીવાનો, ડુંગરાની હવા ખાવાની, અને અખૂટ આકાશ તથા ચોગમની ધરતી જોવાની. એક વખતનો પક્ષીઓનો શિકારી સોહન આ વાતાવરણમાં રહેવા લાગ્યો–જીવવા લાગ્યો.

આગલી રાત્રે વરસાદ પડ્યો હતો. આનંદનાં આંસુથી મોં ધોવાઇને સાફ થાય તેમ ચારે તરફના ડુંગરાઓ ધોવાઈ ગયા હતા. ચકચકતો તડકો ડુંગરાઓ પર પડ્યો હતો. તરતની નાહેલી સ્ત્રી જેવી શોભે તેવી કુદરત શોભી રહી હતી. સોહન એ વખતે પોતાની ઝુંપડીની બહાર આવ્યો. દૂર એક કંચનીયો બોલતો હતો, પાસે ગિરિકોકિલ ટહૂકતી હતી ને તેની સામે એક ફુલછોડ પર લાલપક્ષી જેવાં બે નાનકડાં રૂપાળાં પખી બેઠાં હતાં.

સોહનની નજર આગળ અવંતીનું બજાર ને વૈશાલીનુ નીલપદ્મભવન સ્વપ્નાંની માફક જરા આવીને ચાલ્યાં ગયાં.

એટલી વારમાં તો પેલાં બે પંખી ગુલાબના એક ફૂલ પર બેઠાં. મધુર ઠંડીથી પ્રફુલ્લ બનેલું ગુલાબ સોળે કળાના ચંદ્ર જેવું વિકસ્યું હતું, ને તેના પર સવારના વરસાદની પડેલી ઝેણુ નાનાં મોતી જેવી શોભતી હતી.

પરંતુ એ પક્ષીઓ તો ફૂલ કરતાં પણ વધારે કોમળ હતાં. ફૂલ પર બેઠાં છતાં ફૂલની પાંદડી પણ ન ખરી, કે ન એકકેય જલબિંદુ પણ ખર્યું! સાવ નાજુક, પારિજાતના પુષ્પ જેટલો ભાર એ યુગલમાં હતો.

જીવનભર જેણે પક્ષીઓ જ જોયાં હતાં, પકડ્યાં હતાં, ઉછેર્યાં હતાં ને રમાડ્યાં હતાં તેણે આવાં પક્ષી આજે પહેલી

વખત જ જોયાં.* કુદરતે જાણે નિજાનંદને માટે જ એમને સરજ્યાં હતાં. નાજુક, કોમળ ને સુંદર. એમનો સ્વર પણ એવો જ. બેચાર માણસ બેસીને સાંભળે તો સંગીતનું ભાન થાય એવો નર્યો મધુર, નરમ ને ધીમો. કોઈ કુશળ સ્ત્રી જરા પણ આલ વિના રૂ કાંતે તેમ સૂર ગળામાંથી નીકળતો આવે. ઠરડાય નહિ, ખેંચાય નહિ, જોર કરવું પડે નહિ, ઉંચે ચડે નહિ કે નીચે ઉતરે નહિ, ને મધુરૂં સંગીત ધીમે ધીમે ચાલ્યા કરે. સુગંધથી વાતાવરણ સભર ભર્યું હોય ને મનુષ્ય સ્વપ્નાવસ્થાની તૃપ્તિ અનુભવે એવું કાંઇક એ પક્ષીયુગલની હાજરીમાં અનુભવાતું. બન્ને સાથે જ ગાય ને સાથે જ બંધ થાય

સોહન આ પક્ષીયુગલનો ભક્ત બન્યો. પછી તો જ્યારે જ્યારે ડુંગરા ધોવાઇને સાફ થાય ને ખુશનુમા ઋતુ ખીલે ત્યારેત્યારે સવારના વહેલેથી સોહન આ સોનેરી પંખીઓની રાહ જોતો બેસે.

એક દિવસ સોહન બહાર નીકળ્યો. લીલાછમ ડુંગરાઓ પર સોનેરી તાપ આવ્યો હતો, પણ પેલા બે રૂપાળાં પક્ષી

---

*કહે છે કે આવાં નાજુક પંખી કાશ્મીરમાં છે. સીમલા પાસે મશોબ્રાના જંગલમા આવું અત્યંત સુંદર નાજુક પંખી ઝાડના પાન પર બેસે તો પાન પણ ન નમે એટલું હલકું-એક વખત જોએલું. નૈનીતાલમાં પણ એવાં કોમળ પંખી છે. પરંતુ આ પંખી કાશ્મીર તરફનું હશે, કે વખતે એ જાત નાશ પણ પામી હોય. જહાંગીરે કાશ્મીરનાં પંખીઓ ગણાવેલાં છે તેટલાં પણ હાલ ત્યાં મળતા નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એટલે સોહનના સમયનું આ પંખી હાલ બહુ જ દુર્લભ હશે.

હજી આવ્યાં ન હતાં. સોહન તેમની રાહ જોતો બેઠો. પણ તે દિવસે પક્ષી આવ્યાં નહિ.

એવા તો ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા. પ્રભાતની તાજગી કાંઈ ઓર જ હોય; ઉષાના રંગ કાંઈક અનોખા જ હોય; નંદગિરિના બરફના પર્વતો પ્રકાશે ધોએલા દેખાતા હોય; પણ . . . પેલાં પંખી ક્યાં . . . ય મળે નહિ! પારધી પોતાની જીંદગીમાં પહેલી વાર પક્ષી માટે વિરહથી તરફડ્યો.

એક દિવસ અચાનક જ બેમાંનું એક પંખી આવ્યું. તે ગુલાબના છોડ પર બેઠું હતું, પણ તેની આગલી ચપળતા નાશ પામી હતી. મોજ માણતા પતગિયાની માફક તે આમથી તેમ માત્ર ફર્યા જ કરતું. એ ગાતું બંધ થયું હતું. એટલું નાનું શરીર અજબ ગંભીરતા ધારી બેઠું હતું. હમેશાં જ ચપળ રહેતું પંખી આટલું ગભીર બની ગયું, એ ફેરફાર રુદન કરાવે એવો હતો. તે પંખીની સામે જ સોહન બેઠો બેઠો એને નિહાળ્યા કરતો હતો.

એ પરિચિત સ્થાનમાં પરિચિત મનુષ્યની સામે તે પંખી બેઠું બેઠું એકીટશે જોયા કરતું હતું. પરંતુ તેને પણ એકલતા અને મૌન કાંટાની માફક ખટકતાં હતાં. હમેશાં જે સાથીની હુંફ રહેતી તે સાથી વિના આજે તે એકલું પડી ગયું હતું. પછી છેવટે, મનુષ્યને સમજાવવા માટે હોય કે પોતાનું દર્દ ગાવા માટે હોય, પણ તેણે ધીમેધીમે પાંખ હલાવી, મટકું માર્યું, ને મધુર કંઠે ગાવાનું શરૂ કર્યું.

પણ આજે એ ગાન જુદું હતું. ગંભીર રાત્રિમાં તારા રડે તેવા વિલાપી સ્વરો તેમાં ભર્યા હતા. આજે એ ગાન જુદું હતું.

અને એ ગાને સોહનને હચમચાવી મૂક્યો. એને પણ વિરહની વેદના જાગી. પેલું નાનું સોનેરી પંખી વિરહી સ્વરોમાં પોતાના સાથીને સાદ દઇ રહ્યું હતું, અને તે સ્વરો સાંભળીને સોહન પણ સાથેસાથે વિરહ અને વેદના અનુભવતો જતો હતો.

છેવટે પંખીએ ગાવાનુ બંધ કર્યું ત્યારે સોહનને લાગ્યું કે પોતાના જીવનની અનેક સ્મૃતિઓ આજે ઉભરાઈ રહી હતી.

પછી તો, આમ હમેશાં પોતાના સાથીને સાદ કરવા માટે તે પંખી ત્યાં આવવા લાગ્યું. ખૂબ ગાય અને છેવટે તે સાદ કરીકરી નિરાશ થઈ જંગલમાં ઉડી જાય. ઉડતાં ઉડતાં પણ સાદ કર્યે જાય.

હવે જ સોહનને જીવનભરની સ્મૃતિઓથી આ પ્રદેશ એકલોએકલો લાગવા માંડચો. તેને કાશી, તક્ષશિલા ને વૈશાલી સાંભર્યાં, પોતાના મિત્રો સાંભર્યા અને પેલી વારાંગનાનું મધુરૂં મોં સાંભર્યું. કદાચ, તે પોતા માટે આમ જ ઝૂરતી હશે ! કેટલી ભક્તિભરી શ્રદ્ધા.

એક સવારે તે વહેલો ઉઠચો. પોતાની ઝૂંપડી ઠીકઠાક કરી, ફુલછોડને છેલ્લુછેલ્લું પાણી પાઈ લીધું, અને આજે પેલું સોનેરી પંખી આવીને, એકલુંએકલું નિર્જન મુંગી ઝૂંપડી સામે જોઈ રહેશે એ વિચારથી રડતોરડતો તે ચાલી નીકળ્યો.

એ નીકળ્યો ત્યારે તેની સામે, દૂર દૂર દૂર, વારાણસીની પેલી વારાંગનાનું મધુર મોં હતું. તે પોતાને જોઇને સારંગી છોડી સામે દોડશે; ' અ. . . . હા ! સોહન ! તું અમને એક

બીજી મેના લાવી દે' એમ બોલતીક ને તે પોતાની પાસે આવશે . . . .

ત્યાંના ચંદનનો ધૂપ ને સુગંધી તેલનો સ્પર્શ સોહને આટલે દૂરથી પણ અનુભવ્યો.

અને તે ઝપાટાભેર વારાણસી તરફ ચાલ્યો.

卐

ઘણા દિવસ પછી એક સાંજે તે વારાણસી આવી પહોંચ્યો. ગંગાનદીમાં અનેક નૌકાઓ વિહાર કરી રહી હતી અને આખો તીરપ્રદેશ દીપમાળાથી ઝળાંઝળાં થઇ રહ્યો હતો. પણ સોહનને એ કાંઇ જોવાની ફુરસદ ન હતી. એને તો પેલી વારાંગનાના વિરહનું રુદન અને ઉત્સાહભર્યો આવકાર જોવાં હતાં. અનેક બજારો જળ જોવાં રેશમી વસ્ત્રોથી ઉભરાઇ રહ્યાં હતાં. સુગંધી અત્તરો ચંદન ને તેલોની ચારે તરફ ખુશબો છૂટી રહી હતી. પણ એ બધાને જોતો ન જોતો સોહન તો આગળ ને આગળ વધ્યો.

જ્યાં તેણે અનેક દિવસો ને રાત્રિઓ ગાળી હતી, જ્યાં તેણે યશ, કીર્તિ ને લક્ષ્મી હોમ્યાં હતાં, તે મંદિર અંતે દેખાયું. એ એટલું જ તાજું, સુગંધભર્યું ને ખુશનુમા દેખાતું હતું.

સોહન અંદર ગયો. ચોકમાં છબીલી દાસીઓ સુગંધી જળના ફુઆરા છોડી રહી હતી. ચારે તરફથી એક જાતનો પ્રમોદભર્યો માદક પવન વાઈ રહ્યો હતો.

અને કોઇ પૂછે કે રોકે તે પહેલાં તો તે સડસડાટ પગથિયાં ચડી, જે દીવાનખંડમાં પોતે અનેક રાત્રિઓ ગાળી હતી ત્યાં પહોંચ્યો. ઓરડામાં એક તરફ સ્વચ્છ આરસની

ફરસબંધી પર રાતા ચંદનની પાટ હતી, અને તેના પર અત્યંત મૂલ્યવાન રેશમી ગાદી પાથરી હતી, ત્યા એક વિલાસવતી સ્ત્રી આડે પડખે પડીપડી દ્વાર પર નજર રાખતી હતી. કોઇનો પગરવ સાંભળીને તે તરત જ બેઠી થઈ અને 'આવો આવો' એમ મીઠા લહેકાથી આવકાર દેતી હીંડોળા તરફ ચાલી.

પણ જેવો તેણે બારણામાં એક સાધારણ સાધુ જેવો પુરુષ જોયો કે તરત જ તે આશ્ચર્ય અને ગભરાટથી સ્થિર થઇ ગઇ.

સોહન આગળ વધ્યો. 'ચંદ્રવતી ! ઓળખે છે કે ભૂલી ગઈ ?'

ચંદ્રવતી આ પુરુષને કયાંથી ઓળખે? તેણે આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયા કર્યું, અને છેવટે એ ચહેરામા એક વખતના પોતાના સોહનનુ કાંઇક સામ્ય લાગ્યું. પણ કયાં પેલો આનંદી, બેદરકાર શિકારીનો ચહેરો અને કયાં આ વેદનાભરી આર્દ્ર સાધુની મુદ્રા !

તે કિંચિત હસી, 'સોહન તો નહિ?'

સોહનનો ચહેરો પડી ગયો. તેણે સારંગી છોડીને પોતાને ભેટવા દોડતી સ્ત્રીને બદલે ઠંડીથી 'સોહન તો નહિ?' એમ પૂછતી વરાંગના જોઈ. તેને પેલું સોનેરી પંખી સાંભરી આવ્યુ. તે રડવા જેવો થઇ ગયો.

'હા, એ જ; ચંદ્રવતી ! હું તો બહૂ દૂર ફરી આવ્યો.'

'એમ ? ત્યારે તો લાલપંખી પકડી લાવ્યા હશો !'

સોહન ધ્રૂજવા લાગ્યો

'ના; પણ એક પંખીની વાર્તા તારે માટે લાવ્યો છું.'

'એમ કે? ત્યારે તો ક્યારેક સાંભળશું!'

પેલા સોનેરી પંખીની વાર્તા તો સોહનને મન કેટલી પવિત્ર ને આશ્ચર્યકારક હતી! અને ચંદ્રવતીએ તો 'ક્યારેક સાંભળશું' કહીને એ પતાવી દીધી. સોહન તો ચુપચુપ મુંગો ઉભો રહ્યો તેનું મન અને મનની આંખ હજારો માઈલ દૂર પેલા પખી પાસે જઇ પડ્યાં!

પોતાની જાડી કામળી ખભે ઠીકઠાક કરી તેણે એક ખોંખારો ખાધો, ગળું સાફ કર્યું: 'નંદગિરિ પર્વત, જ્યાં સાક્ષાત શંકર વિરાજે છે ત્યાંથી હું આવું છું. ત્યાં એક અત્યંત સુંદર વન છે. એ વનમાં દેવની વાડીમાં રમે તેવાં બે સોનેરી પંખીઓ રહેતાં . . '

'આવો આવો' ચંદ્રવતીએ સોહનની વાર્તાને હોંકારો ભણ્યા વિના જ, બારણા પર ઉભેલા એક જુવાનને આવકાર આપ્યો. 'અને હવે તમે,' તેણે સોહનને કહ્યું, 'ક્યારેક આવીને આ વાત કહી જજો, હો.'

આટલું કહીને ચપળતાથી તે અંદર ચાલી ગઇ.

વિશાળ ઓરડામાં એકલો ભોંઠો પડેલો સોહન પાછો ફર્યો. પાછો ફર્યો ત્યારે તેની આશાનો ડુંગર તૂટી પડવાથી તેની નસેનસ જાણે તૂટતી હતી. પણ તે ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે વહેલો અંધારામાં સોહન પાછો હિમગિરિ તરફ ફર્યો હતો. પેલું સોનેરી પંખી પોતાને ન જોઇને શૂન્ય ઝુંપડી સામે જોઇ કેવું રોયું હશે એ શોકમાં તે બીજું

સાચો પ્રેમ, સાચો વિરહ અને વિરહની પેલી મીઠી કવિતા સાંભળવા તે પાછો નંદગિરિ તરફ ચાલ્યો. એને એ સોનેરી પંખી અને એના રુદનની કવિતા સાંભર્યાં, સોનેરી પંખી એના જીવનના સાથી જેવું લાગ્યું. તેને જોવા, તેને સાંભળવા, તેની સાથે સહન કરવા અને સાચો પ્રેમ અનુભવવા, વિરહીની માફક વેદનાભર્યાં પગલે તે ઝપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યો.

પણ નંદગિરિ કેટલું દૂર!

સોહન! સોહન! એ સોનેરી પંખી ફરી તને નહિ મળે તો?

એવા અનંત જંગલમાં એવડું નાનું પંખી તને ક્યાં મળશે ભાઈ?